

V.

ગુજરાતી શૈલી

તથા

લેખન પદ્ધતિ.

સા. જી.

કર્તા

શાપુરજી કાવગજી હોડીવાલા, ના

- - -

અપની પ્રાદ કરના.

પારસી લેખક મંડળ.

સુબોધ.

૧૮૨૨

૯૯૨૭

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક (૧૧૨૭) વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ગુજરાતી શૈલી

વિષય જી-૧૭

ગુજરાતી શૈલી

તથા

લેખન પદ્ધતિ.

કર્તા

શાપુરજી કાંવશજી હોડીવાલા, બી. એ.

છપાઈ પ્રગટ કરનાર :

પારસી લેખક મંડળ.

મુંબાઈ.

૧૯૨૨.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૯૯૨૭

નં-૧૭

આ પુસ્તક દીનશાહ શાપુરજી મસાનીએ મુળધના કાટમાં, નં ૫૭-૫૮
કાવસજી પટેલ સિટ્ટુ ખાતે, “ક્રશો-ગર્હ” પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં છાપ્યું છે,
અને હસ્તમજી નશરવાનજી મુનશી અને મીનોચ્છેર માનંકજી માડનં
“પારસી લેખક સંગ્રહ” માટે તારદેવ ટેરેસ, તારદેવ,
મુળાઇ મધ્યે પ્રગટ કર્યું છે.

પ્રસ્તાવના.

સને ૧૯૧૯ ના સાલમાં શેઠ કેરશાસ્ત્રી રૂસ્તમજી દાદાચાનજી, એમ. એ., એલ. એલ. બી. એ “ગુજરાતી શૈલી” ઉપર એક નિબંધ લખાવવા માટે આ મંડળને રૂ. ૧૫૦) ની રકમ આપવા ખાહેશ દેખાડી હતી. આ માગણી ઉપકાર સાથે બહાલ રાખી એ નિબંધ માગવા કાળે ખચર નીચે પ્રમાણે જાહેર કરવામાં આવી હતી :—

“એક પારસી ગૃહસ્થે ગુજરાતી શૈલી ઉપર એક નિબંધ લખાવવા માટે પારસી લેખક મંડળની કારોબાર મંડળીને રૂ. ૧૫૦) ની રકમ આપવા ખાહેશ દેખાડી છે. એ માગણી ઉપકાર સાથે બહાલ રાખી મંડળના ફંડમાંથી તેટલીજ રકમ ઉમેરી ધનામની રકમ રૂ. ૩૦૦) ની કરવામાં આવી છે. પારસી લેખક મંડળની કારોબાર મંડળી તરફથી “શૈલી” (Style) ઉપર રૂ. ૩૦૦) ના ધનામનો એક ગુજરાતી નિબંધ જાહેર હરીફાઈથી લખાવી માગવામાં આવે છે. ગુજરાતી ભાષામાં વ્યાકરણ, જોડણી, વ્યુત્પત્તિ, વગેરે વિષયો ઉપર અનેક ગ્રંથો રચાયા છે; પણ ઇંગ્રેજીમાં છે તેવાં Composition, Style, Rhetoric વગેરેનાં પુસ્તકો ગુજરાતીમાં નથી. માટે તેવો એક ગ્રંથ ઉંચી પંક્તિના પારસી તથા હિંદુ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને તથા તેમાંથી દૃષ્ટિ તાંકીને ઇંગ્રેજી ધોરણ ઉપર લખાવવાનું પારસી લેખક મંડળે ઠરાવ્યું છે. લેખન કળાનું આવું એક પુસ્તક રચાય અને વાક્ય રચના સંબંધે તેમાં શુદ્ધ અને સરળ નિયમો અપાય તો લલિત્યમાં નિયમપૂર્વક બાંધણીના ઉત્તમ ગ્રંથો લખવાનું તે એક અમૂલ્ય સાધન થઈ પડે. વળી આવા એક ભરોસાદાર ગ્રંથની ખુટ પૂરી પડે તો આપણી શાળાઓમાં અભ્યાસ માટે તેને દાખલ કરાવવાનું પણ બની આવે એટલા માટે આ વિષયનો અભ્યાસ કીધો હોય તેવાં સ્ત્રી કે પુરૂષ લેખકોને આ નિબંધ લખવાનું આમંત્રણ કરવામાં આવે છે.

શૈલી વિષેનો આ ધનામી નિબંધ તા. ૭ મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૯ ને દિને અથવા તે આગમજી પારસી લેખક મંડળના આંનરરિ સેક્રેટરિ ઉપર તારદેવ, ટેરેસ, તારદેવ, મુબઈ, એ ઠેકાણે મોકલી આપવો. લેખકોએ પોતપોતાના નિબંધ ઉપર મુદ્રાલેખ (motto) અથવા તખલ્લુસ (nom de plume) લખવો, પણ પોતાનું આખું નામ હામ પરચિઝામાં બિડી મોકલવું. પરીક્ષક કમિટિ લખાઈ આવેલા નિબંધોમાંથી જેને ધનામને ગ્રાયક ઠરાવશે તેનેજ ઉપલું ધનામ મળશે.”

ઉપર કહેલી મુદતમાં કોઈ રેસાલો મળ્યો નહિ. તે ઉપરથી શેઠ કેરશારપણ દાદાચાનણએ ઉપલી રકમમાં પોતા તરફથી વધુ રૂ. ૫૦) નો મેહેરઆની કરી ઉમેરો કર્યો.

આ ઉપરથી જાહેરાત નિયંધ માગવાને બદલે કારોબાર મંડળીએ પોતાની તા. ૩ જી ડીસેમ્બર ૧૯૧૯ ની સભામાં એ નિયંધ લખવાનું કામ શેઠ શાપુરજી કાવસજી હોડીવાળા, બી. એ. ને સોંપવાનો ઠરાવ કર્યો. એ કામ તેમણે મેહેરઆની કરી માથે ઉઠાવ્યું; અને આ પુસ્તક તેમના ભારે શ્રમનું પરિણામ છે. અમારી કારોબાર મંડળીના ધારવા પ્રમાણે આવું પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યમાં અઘાપિ બહાર પડેલું ન હોવાથી, તે પ્રકટ કરાવવાનું પોતાનાં ગળાં બહાર હોવા છતાં, એ સાહસ તેણે માથે ઉઠાવ્યો. કે જેથી ગુજરાતી શૈલી ઉપર એક સારા અને ભરોસાદાર ગ્રંથની ખુટ પૂરી પડે. મી. હોડીવાળાને આ પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે નજદીક ૧૧૧ વર્ષ સુધી અનેક ગ્રંથો તપાસી જોવા પડ્યા છે અને તે પાછળ જે મેહેનત એમણે લીધી છે તે માટે કારોબાર મંડળી એમનો આભાર માને છે.

હસ્ત લેખ લખાઈ રહ્યા બાદ મી. હોડીવાળાએ જ્યારે તે કારોબાર મંડળી સનમુખ રજુ કર્યો ત્યારે ખુલાં મને એમણે કમિટીને અરજ કરી કે તે એક યા વધુ ગુજરાતી સાક્ષર કને તપાસાવી તેમની યોગ્ય સૂચનાઓ પોતાનાં લખાણમાં દાખલ કરવી. તે ઉપરથી એમનો હસ્ત લેખ જાણીતા સાક્ષર રા. નરસિંહરાવ ભો. દીવડિયાને આપવામાં આવ્યો. તેમણે પોતાની અનેક રોકાણો છતાં આ લેખ તેમનાજ શબ્દોમાં કહીએ તો “ઉપર ઉપરથી વાંચી જોઈ” અનેક સૂચનાઓ કરી તથા મી. હોડીવાળા સાથે ભેગા મળી સુધારાવધારા સૂચવ્યા તે માટે રા. નરસિંહરાવનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

શેઠ કેરશારપણ દાદાચાનણની પ્રથમ સૂચના અને મુખ્ય મદદથી આ ગ્રંથ તૈયાર થયો છે તેમનો અમારી કારોબાર મંડળી મોટો આભાર માને છે. આ મંડળ પ્રત્યેની એમની મોટી દિલસોજી જેટલી રતુત્ય તેટલી નકલ કરવા જોગ છે, અને બીજા સભાસદો અને ગૃહસ્થો પણ એવા ગ્રંથો લખવા લખાવવા અમારી કારોબાર મંડળીને સહાયજૂત થતા રહે એવી ઉમેદ તે રાખે છે.

પારસી લેખક મંડળ,
તારદેવ ટેરેસ, તારદેવ,
મુંબઈ, તા. ૧૧ મી મે ૧૯૨૨.

હસ્તમળ નશરવાનજી મુનશી,
મીનાપ્હેર માનેકજી માદન,
જોડિયા ઓન. સેક્રેટરિસ.

ખો લા સો .

“ગુજરાતી ભાષાની તવારીખ” તથા “શૈલીનો સાહિત્ય સાથે સંબંધ” આ બાબદો લગાર ઉપયોગી હોવાથી તેનું થોડુંક વિવેચન પહેલાં ત્રણ પ્રકરણોમાં કીધું છે. શૈલીની તથા તેના જુદા જુદા પ્રકારોની ખાસ બાબત ચોથાં પ્રકરણથી શરૂ થાય છે. અલંકાર તથા રસ એ શૈલીના અગત્યના ભાગો હોવાથી તેનો બહિષ્કાર કરીએ તો અપૂર્ણતાને દોષ લાગુ પડે. માટે તેનું વિવેચન પણ અવશ્યનું જ છે.

દંત્રેજી શૈલી સંબંધી કોઈ પણ ગ્રંથ વાંચતાં જણાશે કે તેમાં શૈલી તથા અલંકારો વગેરેના જુદા જુદા પ્રકારોનાં જુદાં જુદાં નામો યોજેલાં હોય છે, અને કેટલેક ઠેકાણે કંઈ નામોના અર્થો ઉદાહરણો સહિત આપેલા હોય છે. તેજ ધોરણને અનુસરીને આ પુસ્તકમાં કેટલેક ઠેકાણે નવાં નામો યોજવાં પડ્યાં છે, તે કદાચિત્ વાંચક વર્ગને અધરાં લાગશે. પરંતુ તેના અર્થો સઘળે ઠેકાણે સ્પષ્ટ કરી ઉતારા ટાંક્યાં છે, એટલે ઝાઝી મુશ્કેલી નડે એમ નથી.

લેખન પદ્ધતિ તથા ગદ્ય લેખનના નિયમો માટે આ લેખક પોતે મોટે ભાગે જોખમદાર છે, જોકે તેનું છુટુંછવાયું લખાણ અનંક લેખકોએ કર્યું છે.

પરિશિષ્ટ ૬ માં જુદા જુદા સારા ગ્રંથકારોનાં અવલોકન કર્યાં છે તથા પરિશિષ્ટ ખ માં જોડણીના નિયમો દાખવ્યા છે તેનો લાભ વાંચનાર લેવા ચુકશે નહિ એવી આશા છે.

છેવટે આ અગત્યના વિષયને પૂરતો ઇનસાફ આપવા બની શકે એટલો પ્રયાસ કીધો છે એટલું જ કહેવું બસ છે.

શા. કા. હોદીવાળા.

સાંકળિયું.

પ્રકરણ.	સંક.
૧. ગુજરાતી ભાષાની તવારીખ	૧
૨. ગુજરાતી બોલીઓ	૬
૩. શૈલીનો સાહિત્ય સાથે સંબંધ	૮
૪. શૈલીના પ્રકારો... ..	૧૬
૫. અલંકાર	૩૫
૬. રસ	૧૧૭
૭. લેખન પદ્ધતિ	૧૨૭
૮. ગદ્ય લેખનના નિયમો	૧૪૭
પરિશિષ્ટ ક (અંકારો)	૧૬૪
પરિશિષ્ટ ખ (ગ્નેષુનીના નિયમો)	૧૬૩

ગુજરાતી ભાષાની શૈલી તથા લેખનપદ્ધતિ.

પ્રકરણ પહેલું.

ગુજરાતી ભાષાની તવારીખ.

ગુજરાતી* ભાષાની શૈલી વિષે વિચાર કરવા આગમ્ય ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ કાંઇક અંશે જાણવાની અગત્ય છે; કારણ કે આ ઇતિહાસ સાથે શૈલીને કેટલોક સંબંધ છે.

ભાષા માણસની મનોવૃત્તિનો ઉદ્ગાર છે. ગુજરાતી એ મુખ્ય કરીને ગુજરાત દેશની ભાષા છે. ગુજરાત દેશનું નામ “ગુર્જરા”† ઉપરથી પડ્યું છે. ગુજરાત એ ગુર્જર લોકોનો દેશ હતો. આ પરદેશી લોકો હિંદુસ્તાનનાં વાયવ્ય ખુણાંમાંથી ઇ. સ. ૪૦૦-૬૦૦ માં ખાનદેશ તથા ગુજરાતમાં આવી વસ્યા હતા. પ્રથમ તેઓ પંજબ તથા જોડયા પ્રાન્તમાં ગયા; સાંથી તેઓની વસ્તી અનુક્રમે રજપુતાના, માળવા, ખાનદેશ તથા ગુજરાતમાં પ્રસરી હતી.

ઈસ્વી સનની શરૂઆતની પણ અગાઉ સંસ્કૃત ભાષા બ્રહ્મ થવા લાગી હતી; અને એવી અગડેલી ભાષાને પ્રાકૃત નામ આપવામાં આવ્યું હતું. પ્રાકૃતને અંગે બ્રહ્મતા ચાલુ રહ્યાથી કાળક્રમે તેનું ચોક્કસ લિપિ સ્વરૂપ બંધાયું, તેને શૌરસેન અપભ્રંશ અથવા ટુંકામાં અપભ્રંશ એવું નામ આપવામાં આવ્યું. હેમચંદ્ર નામનો વ્યાકરણકાર જે ઇ. સ. ૧૧૧૨ ને સુમારે ઉત્તર ગુજરાતમાં પ્રખ્યાત થયો હતો, તે આ અપભ્રંશ ભાષામાં બહુ પ્રવીણ‡ હતો. તેણે “વ્યાકરણ” તથા “દેશી નામમાલા”

* કેટલાક લેખકો આ શબ્દની જોડણી “ગૂજરાતી” કરે છે. આપણે આપેલી જોડણી સામાન્ય રીતે પરિચિત હોવાથી તેનો સર્વત્ર ઉપયોગ કાંધો છે.

† B. B. R. A. S. Journal Vol. 21 pp. 413 ff.

‡ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળિદાસ ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસમાં લખે છે કે “પ્રાકૃત ભાષા ઉપરથી અપભ્રંશ ભાષા થઇ, અને અપભ્રંશ ઉપરથી જુની ગુજરાતી ભાષા થઇ છે. જુની ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ અપભ્રંશ ભાષાના વ્યાકરણને ઘણું મળતું આવે છે.” ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ વિષે ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠે “ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ” નામના વિષયમાં, તથા છટ્ટી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના

નામના બે મુખ્ય અંશો રચ્યા હતા. જુની ગુજરાતી ભાષા અમ. અમ. બ્રંશને ઘણી મળતી આવે છે. આ જુની ગુજરાતીમાં “મુજવાવર્ણ્ય ઔક્રિક” નામે એક નનામા લેખકનું પુસ્તક ઇ. સ. ૧૩૬૪ માં લખાયું હતું. તેમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણનું સ્પષ્ટીકરણ જુની ગુજરાતીમાં હોવાથી તે ભાષા કેવા પ્રકારની હતી, તેનો કાંઈક ભાસ આપણને થાય છે. જુની ગુજરાતીનાં થોડાંક દૃષ્ટાન્તો નીચે ટાંકીશું :—

- (૧) ગુર તણઉં વચન હઉં સાંભળઉં=ગુરનું વચન હું સાંભળું.
- (૨) ચઇત તણઉં ધનુ ગામિ જઇ=ચિત્ર (નામના પુરૂષ) નું ધન ગામમાં છે.
- (૩) વિવેકિઉં મોક્ષ નઈ કારણિ ખપઇ=વિવેકી (પુરૂષ) મોક્ષને કારણે ખપે (છે). (=પ્રયત્ન કરે છે).
- (૪) શિષ્ય શાસ્ત્ર પઠિ અર્થ પૂછઇ; જુ પૂછઇ સુ કર્તા; તિહાં પ્રથમા; કિશું પૂછઇ?—અર્થ=શિષ્ય શાસ્ત્ર પઠી અર્થ પૂછે; જે પૂછે તે કર્તા; ત્યાં (=તેની) પ્રથમા (વિભક્તિ હોય છે); શું પૂછે? અર્થ.
- (૫) હઉં કાજિ અમુકઉં કરણહાર=હું કાલે અમુક (ચીજ) કરનાર (હું).
- (૬) શ્રાવકિઈ દેવ પૂજિઉં=શ્રાવકે દેવ પૂજ્યો.

શાસ્ત્રી વજ્રલાલ કાળિદાસના ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસમાંથી અપ-બ્રંશ કવિતાનો એક દાખલો ટાંકીશું :—

આગિ દાધા પાલવઇ છેઘા વાધઈ વૃક્ષ,
નારિ હુતાશનિ જલિયા જાર ઉડઉ ચિયા લક્ષ.

અર્થ—ઝાડોનાં પાંદડાં આળ્યાં હોય અથવા કાપ્યાં હોય તે પાછાં વધે છે. પણ સ્ત્રીરૂપી અગ્નિથી બળેલા લાખો પુરૂષો રાખ પ્રમાણે ઉડી જાય છે.

પ્રમુખ શ. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળાએ પેતાનાં ભાષણમાં, તથા મીં. માલનજી બ. દેશાઇએ પેતાનાં પુસ્તક “ગુજરાતી ભાષાના વૃતાન્તમાં,” તથા બીજી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ કેશવલાલ ધ્રુવે, તેમજ પાંચમી પરિષદ મધ્યે મીં. નરસિંહસેવ દીવડિયાએ ઠીક વિવેચન કીધું છે. સં. જં. કાંટાવાળા ગુજરાતીને અપબ્રંશની પુત્રી, જુની પ્રાકૃતની પૈત્રી તથા સંસ્કૃતની પ્રપૈત્રી કહે છે; અને રામરસેની વગેરે નવી પ્રાકૃત ભાષાઓને તેની માસીઓ કહે છે. એક સાક્ષાત્કા મતે ગુજરાતી જુની પરિમિત સજ્જથાનીમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. વળી કોઈ તેને અવંતિમાંથી નિકળેલી ગણે છે. પ્રો. મેકડોનેલ *History of Sanskrit Literature* માં ગુજરાતીને સૌરસેનીનો પેટા ભાગ કહે છે.

ઉપલો ફકરો મેરુંગ આચાર્યના એક પુસ્તકમાં ઇ. સ. ૧૩૦૫ ને સુમારે લખાયેલો છે.

અરબોના હાથે પરાજિત પામ્યા કેડે પારસીઓના કેટલાક ટોળા ઇ. સ. ૬૯૭ માં સુજરાતના નદીરાણા નામના એક હિંદુ રાજાના આશ્રમે આપી રહ્યા. મહમ્મ સાહસ, દંડ પ્રયાસ, સંગિન અભ્યાસ તથા સાર્વજનિક સમ્પાવતને બીધે કેટલાક પારસીઓ થોડાજ વખતમાં અગ્રેસર જેવા થઈ પડ્યા. તેઓએ સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃતનો અભ્યાસ કરી ઠીક પ્રશંસા મેળવી. જુની સુજરાતી ભાષા ઉપર ખુબ તેઓ સારો કાણુ ધરાવતા હતા. ફાર્સી શબ્દોના મિશ્રણ વિના તેઓ કેવા પ્રકારની સુજરાતી ભાષા લખતા હતા, તેનો ભાસ એસ્વદ શેહેરીઆરજી ભર્યાએ પ્રકટ કરેલાં પારસીઓનાં જુનાં સંસ્કૃત લખાણો (Collected Sanskrit Writings of the Parsis) ના ખીબા ભાગને છેડે આપેલા સુજરાતી તરજુમા ઉપરથી મળે છે. અત્રે આપણે માત્ર એક દષ્ટાન્ત ટાંકીશું :—

ઇ સ્વામી તે ઉત્તમનિ રાજ્યં ઇછિયે નિશ્ચે રાજ્ય ધણુ મોટુ તમાર.

કેવારે તારા રૂડા ભક્તિની જે પરસ્પરીએ સ્વામિ માહારા શિષ્ય ઉતાવલા તારા પ્રસાદનિ પામિ.

કેવારે તમારી પારીસ્કૃટ દેઇદીપ્યમાન પ્રકટ દક્ષણાનિ એ પુણુ જે દક્ષણાં તમારી પ્રગટ કેવારે હોશે (ઉપજુ' પુસ્તક પાને ૨૨)

ઉપજુ' સુજરાતી ભાષાંતર કયા શતકમાં લખાયું તે જણાવું નથી; જો કે આ તો નક્કીજ છે, કે મોખેદ નેરીઓશંગ ધવલ જે ઇ. સ. ૧૩ મી સદીમાં થઇ ગયા, તેમની પાછળનું તે હોવું જોઇએ. ઇ. સ. ૧૪૧૫ માં “ખૂદે” અવસ્તાનો” અર્થ તથા ઇ. સ. ૧૪૫૧ માં “અદાં વીરાફનો” અર્થ તે વેળાની સુજરાતી ભાષામાં લખાયેલો છે.

ઉપર કહેલા પારસીઓનો મોટો ભાગ વેપાર તથા ખેતીમાં પડેલો હોવાથી તે વાણિયા, વહિયાત, કાઠી તથા નીચલા વર્ગના હિંદુઓના સમગમમાં આવ્યો. આ હલકા વર્ગોની ભાષા ઉચ્ચ પ્રકારની તો હોયજ ક્યાંથી ? માટે પારસીઓની બોલાતી તથા લખાતી ભાષા—શૈલી મોટે ભાગે ભ્રષ્ટ તથા દૂષિત બની હતી. કાળક્રમે જેમ જેમ પારસીઓમાં ફાર્સી ભાષાનો સોખ વધતો ગયો, તેમ તેમ ફાર્સી શબ્દોનું મિશ્રણ સુજરાતી ભાષામાં અધિક પ્રમાણમાં દાખલ થતું ગયું; વ્યાકરણનો અનાદર થવા લાગ્યો, શબ્દોના આકારો બગડવા મંડ્યા, તથા વાક્ય રચનાનો ભંગ થતો ગયો. આમ છતાં કેટલાક પારસીઓ તે વેળાની સુજરાતી ભાષા સારી રીતે બખી શકતા હતા, એ ખીના નિઃસંદેહ છે.

આ તો ગણની વાત થઇ. પદ્યના ક્ષેત્રમાં પણ પારસીઓએ નામ કાઢ્યું હતું. કવિ પ્રેમાનંદના વખતમાં એક પારસી મોખેદ ફત્તમ પેશુતન હમજિયાર નામે થઇ ગયો હતો, તેણે તે વેળાની શુદ્ધ ગુજરાતીમાં “સ્થાવક્ષનામું,” “જરથોસ્તનામું,” “વીરાફનામું” તથા “અસ્પંદિયારનામું” એવા નામના અંથો ઇ. સ. ૧૬૮૦ ને સુમારે કવિતામાં રચ્યા હતા. આ પારસી કવિએ જોડણી ઉપર ઝાઝું લક્ષ આપ્યું નથી એટલીજ દિલગીરી છે.

પારસીઓમાં કેળવણીનો પ્રસાર વધવાથી ઇ. સ. ૧૮૧૯ માં ફરદુનજી મરઝ્યાને મુંબાઈ સમાચાર નામનું વર્તમાનપત્ર પ્રથમ બહાર પાડ્યું. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૮૩૧ માં જામે જમશેદ ચાલુ થયું. પણ ધરગત્યુ ભાષાનો પરિચય ઝાઝો હોવાથી પારસીઓએ તેવીજ ભાષામાં લખાણો કરવા માંડ્યાં. ધીમે ધીમે વર્તમાનપત્રો, માસિકો, વાર્તાઓ, નવલકથાઓ આદિ લખાણો વધતાં ગયાં. પરંતુ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મિશ્રિત ભાષાનું પ્રયુગ પુષ્કળ હોવાથી કેટલાક હિંદુ ભાષાઓએ તેમની ભાષાને “પારસી ગુજરાતી” એવું નામ એક આક્ષેપ તરીકેજ આપ્યું. આપણે ઉદાર મને કચ્છલ કરીશું કે આ આક્ષેપ કેવળ ખોટો ન હતો. તેની ઘટતી અસર પારસી લેખકો ઉપર થવા લાગી, અને તેના પરિણામે ખેરામજી મલખારી, જમશેદજી પીરીટ, ખરશેદજી ફરામરોઝ, શો. મ. દેશાઈ, મનચેરજી લંગડાના (મનસુખ), અરદેશર ખખરદાર, દીનશા સુતરીઆ, કેખશર કાખ્રાજી, જંગીર મરઝ્યાન, પાલનજી દેશાઈ, બમનજી કાખ્રાજી, પીરોશા મરઝ્યાન, શોરાખ કાપડીઆ, મે. મા. રતુરા, મેહેરજી ભાઈ માડન, દાદી તારાપોર, શોરાખ પાલમકોટ, બીખાઈજી તથા બાઈઆઈ પાલમકોટ આદિ લેખકોએ ગદ્ય તથા પદ્ય લખાણોથી કહેવાતી “પારસી ગુજરાતી” ભાષામાં ઓછો વધતો સુધારો કીધો. પારસીઓનાં ગદ્યાત્મક લખાણો મોટે ભાગે નવલકથાના આકારમાં છે. આ નવલકથાઓ મુખ્ય કરી પરદેશી ભાષાઓમાં લખાયેલી નવલકથાઓના તરજુમા છે; થોડાકજ અંધકારોનાં પુસ્તકો સ્વરચિત છે. આ બાબત વિષે એક અપક્ષપાત ટીકાકાર રા. મણીભાઈ નારણજી તંત્રી લખે છે કે :—

“પારસીઓનાં (નવલકથાનાં) ભાષાન્તરો આપણે તેમના વિષય માટેજ ખાસ વાંચવાં જોઈએ. તેમાંથી થાણું જાણવાનું અને શીખવાનું મળે છે. અને સ્વરચિત અંથોમાં તો પારસી ભાષાઓની હાસ્ય વૃત્તિનાં તથા મશ્કરીનાં આલેખન વાચકને આનંદી બનાવે છે. સિદ્ધાન્ત રહિત લખાણો કરવામાં પારસીઓની કલમ આશ્ચર્યજનક કાબેલીઅત દાખવે છે” (ગુજરાતી નવલકથાનું સાહિત્ય પા. ૧૯૪).

રા. તંત્રીના મત સાથે આપણુ એકમત છીએ. કેટલાક લેખકોની શૈલી તો એવી ઉચ્ચ પ્રકારની છે, કે અગરજો તેમનાં નામો જાણ્યાં વિના તેમનાં લખાણો વાંચીએ તો હિંદુ લેખકોનાં જેવાં હોવાનો ભાસ થાય છે. વળી કેટલાક પારસી લેખકોનું સાહિત્ય અત્યંત હર્ષદાયક આવેગ-ભર્યું જેસ્સાવાળું તથા રસિક છે એમાં કશો શક નથી. આપણે ભલા-મણુ કરીશું કે યોગ્ય સુધારા સાથે પારસી લેખકો લખવા મંડે, કે જેથી તેમનાં લખાણો બોહોળા વાચકવર્ગમાં ઉપયોગી તથા લોકપ્રિય થઇ પડે. દૈનિક, અઠવાડિક તથા માસિક પત્રોનાં ઢગલાખંધ લખાણોમાં વપરાતી ગુજરાતી ભાષા ખરેખર અનિષ્ટ બલકે શોચનીય પ્રકારની હોય છે. તેમાં સુધારો તો અવશ્ય થવો જોઇએ,—જો કે ખંત, ખર્ચ, પ્રયત્ન ને પ્રયાસ વિના પરિણામ કાર્યસાધક નિવડે એ તો અશક્યજ છે. પ્રસિદ્ધ વર્તમાન પત્રો તથા માસિકોની ઉપર ભાષાની શુદ્ધતાનો આધાર મોટે ભાગે હોય છે. ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોનું સુકાન મુખ્યત્વે કરી પારસીઓના હાથમાંજ છે. તેઓ પરદેશી ભાષાઓ ઉપર અચ્છો કાણુ ધરાવે, પણુ ગુજરાતી જેવી ધરગત્યુ ભાષા વિષે ખેદરકાર રહે, એ દિલગીરી ભરેલું છે.

જેમ હિંદુઓએ તથા પારસીઓએ ગુજરાતી ભાષાની વૃદ્ધિ તથા શુદ્ધિમાં વધારો કર્યો છે, તેમજ ખોળઓએ તથા મહમદનોએ પણુ સાહિત્ય ખીલવવામાં પોતાનો ફાલો અર્પણુ કર્યો છે. “વીસમી સદી” નામનું માસિક રા. હાજમહમદ અલારખીઆનાં તંત્રીપણા હેઠળ ચાલુ થયું હતું; તથા “વનિતા વિનોદ” નામનું માસિક માસ્તર કાસમભાઇ પ્રગટ કરે છે. કરીમઅલી નાનજીઆણીનો “કવેન્ડીન ડરવાડ” નો તર-જુમો સરળ સાદી શૈલીમાં લખાયેલો છે. ખીજા લેખકોમાં પીરજદા મોટા મિયાં સાહેબ, જમાદાર બયુમિયાં, અબ્દુલ હુસેન, કરીમ મહમદ, રા. કાયા વગેરે જણીતા છે. નવસારી પ્રાંતમાં આવેલા માંગરોળના પીરોએ કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા છે. મહમદનોએ કેટલાંક રસિક કાવ્યો પણુ રચ્યાં છે.

પ્રકરણ બીજું.

ગુજરાતી બોલીઓ.

ગુજરાતી ભાષાની શૈલી ઉપર વિચાર કરતાં બે પ્રશ્નો કિતપલ અમ્મ છે:—(૧) શૈલી તે શું; અને (૨) ગુજરાતી ભાષા તે કયું?

શૈલી શબ્દ સંસ્કૃત છે; તેના અર્થ લેખનની પદ્ધતિ અથવા લખાણની રીત થાય છે. ગુજરાતી ભાષાનો અર્થ પ્રમાણભૂત (standard) ગુજરાતી ભાષા કરવા જોઈએ છે. નામાંકિત ગ્રંથકારોએ જે સાહિત્ય બહાર પાડ્યું છે તથા જેનું અનુકરણ કરવામાં સુરા સાક્ષરો દોષ જેવું જોતા નથી, તેને પ્રમાણ તરીકે ગણી જે ભાષા લખાવી જોઈએ, તેવી ગુજરાતી ભાષા વિષે આપણને વિચાર તથા વિધેયન કરવાનાં છે.

ભાષાનો મૂળ અર્થ “બોલી” થાય છે. પરંતુ ભાષા અને બોલી શબ્દો વ્યવહારમાં ભિન્ન અર્થ ધરાવે છે. કહેવત છે કે બોલી તો બાર માઉએ બદલાય. બુદ્ધા બુદ્ધા વર્ગો બુદી બુદી બોલી બોલે, તથા બોલે તેમ લખે એ સ્વાભાવિક છે. પણ બોલી કાંઈ પ્રમાણભૂત ભાષા નથી. નીચે આપણે બુદી બુદી બોલીઓના દાખલા આપીશું:—

- (૧) પ્રમાણભૂત ગુજરાતી—એક માણસને બે છોકરા હતા, તેમાંના નાના છોકરાએ તેના બાપને કહ્યું, કે બાપા મારો ભાગ મને આપો.
- (૨) સુરતી ગુજરાતી—એક જણને બે પોયરા હતા, તેમાંના નાહલાએ કહ્યું, કે બાપા જે ભિલકત મારે ભાગે આવે તે મને આપી લાખો.
- (૩) પારસી ગુજરાતી—એક સખસને બે છોકરા હતા. તેમાંના ન્હાલા છોકરાએ પોતાના બાપને કહ્યું બાપા તમારી દાલતમાંથી જે હિસ્સો મારો થાય તે મને આપો.
- (૪) ચારોતરી ગુજરાતી—એક માણસને બે છોકરા હતા. અને હેમાના નાનાએ હેના બાપને કહ્યું કે બાપા તમારી પુંજમાંથી જે મારે ભાગે આવે તે મને આપો.
- (૫) પાટીદારી ગુજરાતી—એક માણસને બે સોકરા તા. અને એમાંના નોનાએ એના બાપને કહ્યું કે માલમતાનો મારો ભાગ મને આલો.

- (૬) અમદાવાદની ગામડિયા ગુજરાતી—એક માણસને બે દિવરા હતા. ને તેઓના નોનાએ બાપને ચીધું કે બાપા માલમતાનો મારો ભાગ મને આપો.
- (૭) પટણી ગુજરાતી—એક મનેખને બે સોરા હતા. તેઓઓના નોનાએ બાપને ક્યું બાપ માલમતાનો જે ભાગ મને મરવાનો હોય તે મને આપ.
- (૮) કાઠિયાવાડી ગુજરાતી—એક જણને બે સોકરા હતા. તીમાંથી નાને ધના બાપને કીધું કે બાપા આપડા મઝીઆરામાંથી મને મારો ભાગ આપો.
- (૯) ખારવા ગુજરાતી—એક માનસને બે ડીકરા હતા. ને ટેઓ-માંના નનાએ બાપને ખીદું કે બાપુ સંપટનો પોંચટો ભાગ હુંને આપો.
- (૧૦) કાકરી ગુજરાતી—કોનેક શખસકા દી બેટા હતા. તાસમા ન્હાનો બેટો આપનો બાકા કયો બા તારી જિનગીમા મજે આવડે વાટો મજે દે.
- (૧૧) ઘીસાડી ગુજરાતી—કોણકા મનુશ્યાન બે પોરિયા હોતા. વનામ ન્હાનો બેટો આપલો બાપ કયો બા તારી સંપડામ મન અવાની વાટો મન દે.

આપણને જુદી જુદી બોલીઓ સાર્થે કામ નથી. બાપા યાને પ્રમાણભૂત બાપા વિષેજ આપણને વિચાર કરવાનો છે.

પ્રકરણ ત્રીજું.

શૈલીનો સાહિત્ય સાથે સંબંધ.

વર્તમાનપત્રો, માસિકો, ચોપડી, ચોપાનિયાં વગેરેમાં ઘણુંક સાહિત્ય દિનપ્રતિદિન બહાર પડે છે. પણ આપણે ઉપર કહ્યું તેમ તેની શૈલી, લેખન પદ્ધતિ તથા વાક્ય રચના એટલી તો દૂષિત અથવા ભ્રષ્ટ હોય છે, કે સામાન્ય વાચક વર્ગની ભાષા બગડે તેમાં નવાઈ શી? બેરામજી મલ-બારી પોતાના વખતની ગુજરાતી ભાષાની પડતી હાલત વિષે વિલાપ કરે છે, તે આજના વખતની ગુજરાતી ભાષાને પણ મોટે ભાગે લાગુ પડે છે. સંસ્કૃત ભાષા પોતાની પુત્રી ગુજરાતીને માટે દુઃખી થઈ નીચે પ્રમાણે રદ્દન કરે છે :—

ઉત્તમ સંસ્કૃત-અંગળ, સરસ્વતીની ટેક !
 ગુણવંતી ગુજરાતની ભાષા ભરી વિવેક.
 શા છટ્ટીના લેખ તું, લખ આવી જગમાંય,
 જુગ જુગ રહી ઠરતી નથી, સામી પડતી જય.
 ધરડી સંસ્કૃત માવડી, બહુ બહુ કરે રદ્દન,
 જો આગળથી ચેતતે, નહિ ખોતે જોખન.
 “પ્રસવ વેદના વેડી મેં, પ્રસવી પુત્રી નાથ,
 શોધી વર ગુજરાતને, પરણાવી તે સાથ.”
 “જમાઈ ભોગી નિવડ્યો, ભળતી કીધી નાર,
 ટવળે મારી બાળકી, દીલની દીલમોઝાર.”
 “માન મળે નહિ જગતમાં, ઘણી તણા ક્યાં ઢંગ,
 કંલંક લાગે કુળને, લાજે ધરકું અંગ.”
 “કોની કુળની દીકરી, કેવા તારા હાલ,
 ભણું થતે જણુતે નહીં, જણુવે આ જંગલ.”
 “આ અવતાર ફળ્યો મને, નહિ પુત્રીનું સુખ,
 યશ પામી હું આપ પણ, નહિ યશ પામી કુખ.”
 “પુત્રી પુત્ર મળે નહીં, કેને ગિતડાં ગાય,
 વંઝાના અવતારથી જોખન ઝુરતું જય.”
 સામળ આદિક દીકરા, આપે સે’જ ઉગ્રશ,
 કુર વિધાતા છેતરી, તરતજ કરે નિરાશ.

x x x x x
 માતા હૃદય ભરાય છે, વદતાં કડવા ખેલ,
 કડવા પણ છે વ્યાજખી, ઇશ કરજો મન તોલ.

(નીતિવિનોદ પા. ૮૬-૮૭.)

ભાષા સુધારવાનો તથા શુદ્ધ લખવાનો મુખ્ય ઇલાજ આ છે કે સારા સાક્ષરો તથા ગ્રંથકારોના લેખો ઉલટ ને કાળજી સાથે વાંચવા. આ તો નક્કીજ છે, કે સારા માઠા દરેક લેખકને સાહિત્યનાં ખેતરમાં દીપી નિકળવાની ઉત્કંઠા હોય છે, પણ બહુજ થોડાઓનો શ્રમ સફળ થાય છે. સારા લેખકોનું અનુકરણ કર્યાથી તથા તેમ કરવામાં મથ્યાં રહ્યાથી ભાષા ઉપરનો કાચુ ખીલે છે; અને ઉત્તરોત્તર પ્રયાસથી શુદ્ધ રસિક તથા ઝમકદાર શૈલી લખી શકાય છે.

શૈલી તથા લેખન પદ્ધતિ એ સાહિત્યના ભાગો છે; તે બંને ભાગો સાહિત્યમાંથીજ ઉત્પન્ન થયેલા છે, માટે સાહિત્ય વિષે થોડુંક વિવેચન કરવું અગત્યનું છે. સાહિત્યના મુખ્ય પ્રકાર ત્રણ છે, પદ્ય, ગદ્ય, અને ગદ્યપદ્ય. શૈલી આ ત્રણે પ્રકારનાં સાહિત્યમાંથી બંધાઈ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ખરું છે કે જનસમૂહને માત્ર ગદ્ય સાથે ઝાઝું કામ પડે છે; માટે કદાચ પૂછવામાં આવશે કે તેઓને માથે સાહિત્યના બીજા પ્રકારોના અભ્યાસની કડાકુટ નાંખવામાં ફાયદો શો? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મુશ્કેલ નથી. ગદ્ય તથા પદ્યની વચ્ચે ઝાઝો ફરક નથી, તે હવે પછી આપણે જોઈશું. પદ્યની શૈલી વાચકવર્ગનાં મન તથા ધ્યાન ઉપર ઝડપથી ઉંડી અસર કરી શકે છે. માટે પ્રમાણભૂત ગદ્ય લખનારને માટે આ તો અવશ્ય છે, કે તેણે પદ્ય આદિ સાહિત્યનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી શૈલીને રસિક ભલકદાર તથા આકર્ષક બનાવવી. કવિ દલપતરામ કહે છે તેમ “હરેક દેશમાં એવો નિયમ છે, કે (વાચક) વ્યાકરણ ભણીને બીજા ગ્રંથો વાંચે; પણ જો તે ભાષાની કવિતાનાં પુસ્તકો વાંચી કે સમજી શકતો ન હોય, તો તે ભાષા પૂરી ભણેલો કહેવાય નહિ”*

પદ્ય.

દરેક ભાષા તેની આલ્યાવસ્થામાં ફક્ત બોલાતી હતી, અને કાંઈક વખત પિત્તા કેડે તે લખાવા લાગી, આ સિદ્ધાંત વિદ્વાનોએ સામાન્યરીતે સ્વીકારેલું છે. ભાષા જ્યારે બોલાતી હતી, ત્યારે તેનો અગત્યનો ભાગ સહેલાઈથી યાદ રાખવા માણસે તેને કવિતાનું અથવા પદ્યનું રૂપ આપ્યું. આ કારણથી ઘણીક ગ્રંથઓમાં સારા લેખકોએ પોતાના ઉમદા લેખો જાળવી રાખવાનો પ્રારંભ પદ્યમાંજ કર્યો છે.

એક વિદ્વાન કહે છે, કે વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્ । “કાવ્ય એ રસવાળું લખાણ છે.” કુદરતી ચીજોનું આબેહુબ ચિત્ર આપવું જો કે

* કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈકૃત ગુજરાતી કાવ્ય સંક્ષેપ—પ્રસ્તાવના.

† સાહિત્ય દર્પણનો કર્તા.

સાઈ છે, છતાં તે ચિત્ર કાવ્ય ગણાય નહિ. એવાં ચિત્રમે તર્કશક્તિથી વધુ દીખાવવું, તેને કલ્પિત કાર્યોથી વધુ રસમય બનાવવું, મનોહર શૈલીથી શૈલ્યાવયું તથા આકર્ષક લેખન પદ્ધતિથી પ્રાઢ દાખવવું, એ કવિનું કામ છે. જે કવિ દિલના બુસ્સાઓને બેચખત્યાર ખેંચી લે, જે પોતાની કલ્પનાશક્તિનાં જોરે વાચકવર્ગને પ્રેમ છૂતી લે, મનને આનંદ પમાડે, ખોધ દેઈ મનોભાવ ઉશ્કેરે તથા પરમેશ્વરતી બેહદ શક્તિનો ખ્યાલ આપી નારિતક નરનારીઓને ધાર્મિકપણાં તરફ ખેંચે, જે કવિ જગતમાં જે કાંઈ ઉચ્ચ, ગંભીર, ખુબસુરત ને જ્ઞાનપ્રધાન છે તેને અચ્છૂક રીતે ઉછળાતી ધખારતમાં દર્શાવે, જે મનના બુદ્ધા બુદ્ધા વિકારો તથા બહાનના હાવભાવ રસિક ભાષામાં સમજાવે તેને ખરો કવિ જાણવો. જે કોઈ પારકાનું દિલ ભેદી શકતો નથી, તે ખરેજ કવિ નથી. કિં કવેસ્તસ્ય કાવ્યેન કિં કાંઢેન ધનુષ્યતઃ । પરસ્ય હૃદયે લગ્નઃ ન નિહન્તિ ચ ચચ્ચિરઃ ॥

અર્થાત—તે ધનુર્ધારી પુરૂષનું તીર સા કામનું કે જે દુઃખનનું કેાકું ઉરાડતું નથી? તે કવિનું કાવ્ય સા કામનું, કે જે પારકાનું હૃદય ભેદી નાંખતું નથી? શો. મ. દેશાર્ધ કહે છે, તેમ “સાધારણ માણસને જે યીજ ઘણી નિર્જીવ લાગતી હોય, તેને કવિ ઘણીજ ઉપયોગી રસિક તથા જીવવાળી બનાવી દે છે. તે જીવને ટાઢક પમાડે છે, રડતાંને હસાવે છે, ગમગીનને રંગીન કરે છે, નારિતકને ધ્રુવર સાથ મેળાપ કરાવે છે.” (ગંજે શાયરાન પા. ૨).

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર નર્મગદ્યમાં કહે છે કે:—

કવિતાના લણુવા થકી, મન રંજન બહુ થાય,
નીતિ વાત મનમાં હસે, દુર્ગુણ નાસી જાય.

આગળ ચાલતાં તેમણે કહ્યું છે, કે “કવિતાથી સહજુલ, પ્રાંતિ, દેશાલિમાન, મૈત્રી વગેરેમાં વધારો થાય છે.....કવિતા એક એવી કળા છે, કે જે પોતાની મધુરી પ્રેરણાથી અણુધડ નિર્દય અને પથર જેવી છાતીના માણસમાં પણ ધર્મનીતિનું રસજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે છે.....જે જે વેળા બ્રહ્મલજન કવિતામાં રાગ રૂપે થાય છે, તે વખતે રમે રમે આનંદ આનંદ વ્યાપી રહે છે.”

કવિતા વિષે મીઠ અરદેશર ખખરદાર લગાર બુસ્સવાળી ભાષામાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

કવિતા એ કુદરતી કૃત્ય છે, જે કુદરતની કળાના દ્વાર ઉઘાડી તેની ગેખી ઉંડાણમાં આપણને ઉતારે છે, અને ત્યાંથી આપણા વિચારોને ઉપર ચઢાવી, આપણા મનને વિજ્ઞાન, આપણાં જ્ઞાણીને વિસ્તીર્ણ,

આપણા અત્માને વિસ્તૃત કરે છે. કવિતા પોતાની સાથે આપણને પૃથ્વીનું પેટું બેઠાવતી તથા આકાશના ઉંચામાં ઉંચા ભાગોમાં ગમન કરાવતી લઈ જાય છે, અને કુદરતનું ‘ખરેખર’ મોહિની સ્વરૂપ આપણને રસિકતાથી દેખાડી આપે છે. રસવ્યંજના તેનો આત્મા છે, અને નિર્મળ નદીના પ્રવાહ જેવી સડસડાટ દોડતી ઉમંગી બાની તેનો મુખ્ય શણગાર છે. કવિતા એ અસરકારક પ્રયણ લાગણીઓનો સ્વાભાવિક છલકાઈ જતો એક અસાધારણ ભુરસો છે.....કવિતામાં પારસમણિનો એવો ગુણ છે, કે તેના સ્પર્શથી અણધારે નિર્દય ને રસહીન હૃદયમાં પણ કુદરતનું તથા નીતિરીતિનું રસજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. (કાવ્ય રસિકા, પ્રસ્તાવના પા. ૩.)

ઉપલાજ લેખક કવિની સીદ્ધત્તમાં લખે છે :—ક એક ખરો કવિ સરસ નરસ તણો રસ થકી તોલ કરે, સર* સખરસ તો ઉમેરી દર્શાવે છે, રહેજ વસ્તુને તો તેજ આપીને સતેજ કરે, પૂરણ પ્રકાશ અંધારામાં પ્રગટાવે છે. અમાપનું માપ કરી છાય તો સખળ છાપે, રંગરંગમાંનું જેથી લોહી ઉછળાવે છે, અદલ કહું છું એ કવિતાણી નવાઈ જોઈ, વાહ, વાહ, કહી લોક ડોક તો ધુણાવે છે. નિજ વાતને રૂપ ક્યારેક આપે એવું કે, ભીતરને બેઠી નાખી ભાવમાં ભળાવશે, ઉરમાં ઉમંગ આપે, રસથકી રંગ આપે, દિલ કરી દંગ દશે દિશમાં દોડાવશે. ચિતરે ચિતાર બુદ્ધિ પીછથી ચમક એવો, લલિત કરી આંખે ઝગઝગિયાં લાવશે, કહે અદર્શીર હીર જોઈ એ કવિનું સર્વ, ધન્ય ધન્ય મૂખથી ઉચારીને વધારશે.

(કાવ્યરસિકા પા. ૧૯.)

જમશેદજી ન. પીટીટ “મારી મજેહ” (પા. ૫૩) મધ્યે કહે છે, કે કવિતામાં મધુર રસ, ભાવાનું જેર, વેહેતું મગજ, ખોલતી જબાન, ઉભરાતું જીગર, જોશભરી શક્તિ આદિ ગુણો એવા તો જોઈએ કે જેથી

એવો કે નખજો થાય તેથી ટટાર,
જોશપર ચહડે તેનું ઝુમાતું તન,
ચલકે ખુશાલીમાં ઝાંખી ચશમ,
તુટી જાએ ભિતરમાં ચોંહડું ઠંદરદ,
ચણોટી થાય તેનો ચેહેરો જરદ.

(મારી મજેહ પા. ૧૦૦)

* મુખ્ય.

† ઉવારા તથા ઉદાહરણોમાં અંધકારની જોડણી કાયમ રાખેલી છે.

એક કવિની વર્ણન કરવાની શક્તિ મહુમ જમશેદજીના મતે એટલી
તો ખીલેલી હોવી જોઈએ કે :—

કમીનું તણખું એક કવિને હાથ,
ધરે છે એવો તો લપકો ને ઠાક,
કે હેરત થતાં મનુષની તેપર નજર,
ગદુદ જોરે ચોંદરીને વળગેલી રેહજ.
પાતરાંપર લટકતું પાણીનું ખુંદ,
પેહરે છે એવો પોશાક તેને હાથ,
કે રાણીની જાતીપર ઝળતું જલવેર,
સવાસ* સાથે ઉપર ને નીચે જતું
નથી તેની પેર; સુકેલું પાન
ધારણ કરે જ તે હાથે એવા મરોડ,
કે સખુનમાં વાંચીને તેનો ચિતાર,
હમાપાયા ખુશીમાં માણસ હસેજ.

(મારી મજલ પા. ૧૬૧)

કવિ સ્પેનસરનાં કાવ્ય (Fairy Queen) ને માટે એક રમુજ
દાયક કથા એવી છે, કે તે કવિ પોતાનું કાવ્ય અર્લ ઓફ સાઉથમ્-
પટન આગળ લેઈ ગયો, કેમકે તે કવિતાનો શોખીન હતો. ઉપલું
કાવ્ય વાંચતાંજ અર્લ સાહેબ એટલો તો ખુશાલીમાં આવી ગયો, કે
તેણે પોતાના નોકરને ફરમાવ્યું, કે કવિને ૨૦ પૌડ આપ. જરા
આગળ ચાલતાં વધુ ખુશી થઈ બીજા ૨૦ પૌડ આપવા કહ્યું. વધારે
આગળ ચાલતાં ત્રીજા ૨૦ પૌડ આપવા હોકમ ફાધો. હજુર સુધી સાહેબે કાવ્ય
અર્ધુ પણ પૂરેપૂરું વાંચ્યું ન હતું; પણ તેણે સચુરી ખોઈ ચાકરને એક-
દમ કહ્યું કે “એ કવિને તુત અહિંથી કાઢી મેળ, કેમકે જો આગળ
કાવ્ય વાંચતો જઈશ, તો મારી સઘળી દોલત ખોઈ ખેસીશ.”

કવિતાની શૈલી વિષે મીં અરદેશર ખખરદાર અગત્યનું વિવેચન
કરે છે, તે પણ અત્રે ટાંકવું અસ્થાને ગણાશે નહિ. તેઓ લખે છે કે :—

કેટલાકો એમ સમજતા લાગે છે કે કવિતાની ભાષા કઠિનજ જોઈએ;
અને કેટલાક કવિઓ એજ ધોરણપર ચાલે છે; અને કવિતાની
ભાષાને ભારી શબ્દોથી ભરચક કરી મેલે છે, જેઓ પોતાનું
લખ્યું પોતેજ સમજતા હોય એમ જણાય છે. જો કે લખાણની

ભાષાને બોલાતી ભાષાનીજ હદમાં રોકા. રાખવાની શૈલી ઉત્તેજન પાત્ર નથી, અને જેવું લખાણ તેવી પ્રાઠી હોવીજ જોઈએ, તથાપિ કવિતાની ભાષાને સરળ મધુર શબ્દો તથા ભારી ભારી શબ્દોથી શણગારવામાં (૧) આવે તો એવી જકડાયેલી કવિતા હજારે કેટલાં હૃદયમાં પ્રેમપૂર્વક નોંધી રખાશે? જે કવિતા જનસમૂહને સમજાવવા કે રીઝવવા લખવી, તેને તે સમજાવતી કે રીઝવતી નથી એ કેવું લેખકચાતુર્ય? માટે ટુંકમાં કહીએ તો કવિતાની ભાષા, જેવી કવિતા સ્વાભાવિક છે તેવીજ શુદ્ધ, સરળ, રસિક અને ઘટમાં ઝટ ઉતરી જાય એવી જોઈએ. અલખતાં અર્થગૌરવ તો ઉંડું અને અખંડજ જોઈએ. (કાવ્ય રસિકા, પ્રસ્તાવના પા. ૪.)

કવિઓમાં નરસિંહ મેહેતા (ઇ. સ. ૧૪૧૪-૧૪૮૧), મીરાંબાઈ (આસરે ઇ. સ. ૧૪૦૩-૧૪૭૦), અખો (ઈ. સ. ૧૬૧૫-૧૬૭૫), પ્રેમાનંદ (ઇ. સ. ૧૬૩૬-૧૭૩૪), સામળ ભટ (ઈ. સ. ૧૬૪૦-૧૭૩૦), વલ્લભ ભટ (ઈ. સ. ૧૭૩૪), દયારામ (ઇ. સ. ૧૭૬૭-૧૮૫૨), નર્મદાશંકર લાલશંકર (ઇ. સ. ૧૮૫૦), દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ (ગઇ સદી), ખેરામજી મલખારી (ગઇ સદી), અરદેશર આપઅખત્યાર વગેરે છે. શૈલી તથા લેખન પદ્ધતિના સુધારા માટે આ સઘળા કવિઓનાં થોડાંક કાવ્યો અવશ્ય વાંચવાં જોઈએ. આ સઘળા કવિઓએ યમકયુક્ત પદ્યમાં (rhyme માં) પોતાનાં કાવ્યો બહુધા લખ્યાં છે. છંદ રહિત કવિતામાં (Blank verse) જ. ન. પીટીટ તથા નાનાલાલ દલપતરામે કાવ્યો રચ્યાં છે. તેમની શૈલી ઉત્તમ પ્રકારની તથા સફળ નિવડી છે એમાં શક નથી.

નર્મદાશંકરે કવિતાના ત્રણ પ્રકારો જણાવ્યા છે :—(૧) ગીત કવિતા, (૨) વીર કવિતા અને (૩) નાટક.

ગીત કવિતા મુખ્ય કરી રાગ તથા તાલના ધોરણ ઉપર રચાય છે. ગાવાથીજ તે મધુર લાગે છે, બાકી વાંચતાં લહેજત આપતી નથી. આ કવિતાનો ઉપયોગ ધાર્મિક બાબતો સંબંધી, વીર પુરુષોની સ્તુતિ સંબંધી, નીતિ તથા જ્ઞાન સંબંધી અને લગ્ન પ્રીતિ આદિ વિષયો સંબંધી થાય છે.

વીર કવિતામાં શૃંગારાદિ રસો ઉપરાંત વીર રસનું પ્રાધાન્ય હોય છે. સામળભટની “સિંહાસન બિત્તી” આ પ્રકારની કવિતામાં લખાયેલી છે. આવી કવિતાની શૈલી “શબ્દાલંકારયુક્ત તથા સાદી” જોઈએ, તેમાં અર્થવિચાર તથા અર્થાલંકાર પ્રાઠ જોઈએ, તેમાં ઐતિહાસિક ને પૌરાણિક

વાર્તાઓ કલ્પિત વાર્તાઓ સાથે વિસ્તારવામાં આવવી જોઈએ, તેમાં વર્ણન લલકરવાળું, તથા ભોધ આનંદદાયક ને સદૃશ્ય ખીલવે એવો જોઈએ, તથા “પરક્રમ, સ્તય, ન્યાય, પ્રમાણિકપણું, કૈત્રી સ્થમ” અને પરમાર્થ વગેરે ગુણો પોતાના અદ્ભૂત પૂર્ણ શબ્દગારથી ઈશાન આપે એવા જોઈએ.”

નાટક વિશે હવે પછી બોલીશું.

ગદ્ય .

સરળ હાસ્યરતમાં કાંઈ લખવું તેને ગદ્ય કહે છે. પદ્ય તથા ગદ્ય બંનેમાં યોગ્ય શબ્દોની ચુંટણી, સરસ વાક્ય રચના, મનમોહક અલંકાર તથા હૃદય આકર્ષી લે એવી શૈલી ઉપર લક્ષ આપવું જોઈએ છે. બંનેની વચ્ચે ફરક બહુ જ થોડો છે, પદ્યમાં ચોક્કસ નિયમોને અનુસરીને લખાણના કટકા પાડી કળીઓ બનાવેલી હોય છે; જ્યારે ગદ્ય સરળ લખાણ હોય છે. પદ્ય બાણે માણસની ગતિ છે, જેમાં પગલાં ચોક્કસ લંબાઈના હોય છે. ગદ્ય ગોથા વિમાન, મોટર, ગાડી આદિ વાહનોના જેવી સરળ ગતિ ધરાવે છે. ગદ્ય પદ્ય બંને સ્વાદિષ્ટ, મસાલાદાર, લેહેજતવાળી બરશીની કથરોટ છે: ગદ્યમાં એ બરશીની કથરોટ આખીને આખી દૃષ્ટિએ પડે છે, જ્યારે પદ્યમાં તેના એક સરખા વજનવાળા કટકા બનાવી મન આકર્ષાય એવી રીતે નજરે પડે છે.

એક કવિ લખે છે કે:—ગુણલંકારસહિતૌ શબ્દાર્થૌ દોષવર્જિતૌ । ગદ્યપદ્યો-મયમયં કાવ્યં કાવ્યવિદો વિદુઃ ॥

અર્થ—“જેમાં શબ્દો તથા અર્થો વાંધા વગરના હોય, જેમાં શબ્દાલંકારો તથા અર્થાલંકારો સારા હોય તેને કવિઓએ કાવ્ય કહ્યું છે—પછી તે ગદ્ય હોય કે પદ્ય હોય”.

એક અન્યો ગદ્ય લખનાર કવિને પણ મહાત કરે છે. સાદી સરળ રસિક ભાષા મારફતે તે સંસારનું ઘણું કલ્યાણ થાય એવું કામ બજાવે છે.

મધ્ય કાળમાં લખામણું ગુજરાતી ગદ્યનું સાહિત્ય નહિ સરખું છે. પૌરાણિક ઢગ ઉપર લખાયેલી એકાદ રામાયણની કથા તથા કોષ્ઠક્રંતિ ઉપર લખાયેલી ટીકાઓ તથા જૈન સૂત્રોનાં ભાષાંતરો સિવાય બીજું કશું સાહિત્ય બચી રહ્યું નથી. મધ્યકાળનું ખરું સાહિત્ય તે પ્રેક્ષાનંદનાં નાટકોથીજ શરૂ થયેલું જેવામાં આવે છે. પ્રમાણભૂત ગુજરાતી ભાષાનો પ્રાયો કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરે પ્રથમ નાખ્યો હતો આજ કહેણ બોલું નથી. ગુજરાતી ભાષાની શૈલી તથા લેખન પદ્ધતિને એકાદ

નિયમેથી બાંધી રસિક સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવામાં તેમણે ભારે પ્રયાસ કર્યો હતો એ તો નિઃસંદેહ છે.

ગદ્યના ઘણાક પ્રકારો છે—જેવા કે નવલકથા, નિબંધ, સામાન્ય સાહિત્ય, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, કળાકૌશલ્ય વગેરે. આપણે પહેલા ત્રણ ચાર પ્રકારનાં ગદ્ય માટેજ વિવેચન કરીશું.

કલ્પિત બાબતો ખરી દીશે એવી રીતે, અથવા કલ્પિત અને ખરી બાબતોનું યોગ્ય મિશ્રણ થાય એવી પદ્ધતિએ આનંદકારક તથા બોધદાયક સાંસારિક ચિત્ર શુદ્ધ સરળ ને તેજદાર શૈલીમાં રજુ કરવું એ નવલકથાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. નવલકથામાં દેશ, કાળ, પાત્રો, સંસાર વ્યવહાર, વિચાર અચાર વગેરે બાબતો વિષેનું લખાણ મનોરંજક ભાષામાં હૃદય ઉપર અસર થાય એવી રીતે લખાવું જોઈએ છે; તથા સાંસારિક, કલ્પિત અને બોધદાયક બનાવો એવી સીકતથી ભેળી દેવા જોઈએ, કે દુનિયાદારી તથા માણસ સ્વભાવનું ખરું ચિત્ર વાંચનારની દષ્ટિ સનમુખ અમલી ભારે તોરમાં ખડું રહે. શૈલીની સરળતા તથા લખાણનું પ્રેરક બળ એવાં તો જોઈએ કે જેથી જનસમૂહમાં ઘટતો સુધારો ઝડપથી દાખલ થવા પામે. વળી વિષયની તથા વસ્તુની ગોઠવણ એવી તો જોઈએ, કે જેથી વાંચનારને અસંલવપણાનો જરાક પણ ભાસ ન આવે, તથા પુસ્તકની શરૂઆતથી તેના અંત સુધી વાચકનું મન આકર્ષાયલું રહે.

નવલકથા* એ પ્રકારની છે—ઐતિહાસિક તથા લાક્ષણિક અથવા સાધારણ. ઐતિહાસિક નવલકથામાં ચોક્કસ સમય ધ્યાનમાં રાખીને ઇતિહાસમાંનાં અપ્રસિદ્ધ સ્ત્રીપુરૂષોનું અથવા કલ્પિત નસ્તારીઓનું ખરું લાગે એવું મનમોહક બિયાન આવે છે. સાધારણ નવલકથામાં સામાન્ય વ્યક્તિઓનું વર્ણન મન આકર્ષી લે એવું હોય છે. કરણ બેલો, વનરાજ ચાવડો, સિદ્ધરાજ જયસિંહ વગેરે ઐતિહાસિક નવલકથાઓ છે. સરસ્વતીચંદ્ર, બે જહોનો, ઉષાકાંત આદિ લાક્ષણિક નવલકથાઓ છે.

અત્રે ટુંકી વાર્તા વિષે બે બોલ બોલવાની જરૂર છે. નવલકથા તથા ટુંકી વાર્તામાં થોડાક ભેદ છે. કેટલાક સાક્ષરોના મતે ટુંકી વાર્તા એ નવલકથાનું નાનું સાદું સ્વરૂપ છે. પણ આટલું તો નક્કી છે, કે ટુંકી વાર્તામાં બહુધા પ્રસંગ, બાબત તથા બોધ એકજ હોય છે; જ્યારે

* મણીભાઈ નારણજી તંત્રીએ “ગુજરાતી નવલકથાનું સાહિત્ય” નામનાં પુસ્તકમાં, તથા રમણભાઈએ “કવિતા અને સાહિત્ય” નામના ગ્રંથમાં નવલકથા, સાહિત્ય આદિ ઉપર ઠીક વિવેચન કીધું છે. કેબલર અ. બાલાએ છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે અગત્યનું લખાણ કીધું છે.

નવલકથામાં જુદા જુદા અનેક પ્રસંગો, બાબતો તથા બોધ હોય છે, અને તે સઘળાં એકમેક સાથે એવી સીકતથી ગુંથાયલાં હોય છે કે જેથી અખંડ ચિત્ર સુંદર રૂપમાં નજરે પડે છે. નવલકથામાં વિશાળ ક્ષેત્ર હોવાથી તેમાં માનસિક સ્વભાવનું બિચાન, કુદરતી બનાવોનું વર્ણન તથા ઉત્તમ ભાવનાઓનું આલેખન વિસ્તારીને અસરકારક રીતે આવે છે. ટુંકી વાર્તામાં રસિલું વૃતાંત, આકર્ષક બાબત તથા ઉત્તમ વિચાર ટુંકામાં પણ સુંદર શૈલીમાં આવે છે. એકાદ અગત્યના બનાવની તાત્કાલિક અસર જેમ ટુંકી વાર્તા કરી શકે છે, તેમ નવલકથા કરી શકતી નથી.

નિબંધરૂપી સાહિત્ય વિષે ઝાઝું લખવાની જરૂર નથી. નવલકથા પ્રમાણે આમાં કલ્પિત બાબતો અથવા પાત્રોનો સમાવેશ થતો નથી ; પણ વ્યવહાર, સાંસારિક તથા ઐતિહાસિક વિષયો ઉપર વિવેચન કરી સારો બોધ આપવામાં આવે છે. નર્મદાશંકરનું નર્મગદ્ય, નવલરામનાં અવલોકનો, રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળોનો સંસાર સુધારો, કરસનદાસ મુળજીનું નીતિવચન આદિ ગ્રંથો લેખન પદ્ધતિના નિયમો ગ્રહણ કરવા તથા ભાષાની શૈલીને સુધારવા અવશ્ય કરી વાંચવા જોઈએ.

ગદ્ય પદ્ય .

નાટક એ એવી રીતનું લખાણ છે, કે જેમાં લેખક પોતે બીજાઓનું વર્ણન કરતો નથી, પણ તે બીજાઓને બોલાવી તેમની વાત તેઓનીજ પાસે કહેવડાવે છે. નાટક ગોયા સંસારની આરશી છે. લોકોને દૃષ્ટાંતરૂપે સદ્બોધ આપવો, સંસારમાં સુખ કેમ પ્રાપ્ત થાય તથા દુઃખ દેડે થાય તે દેખાડવું, અંતે સત્યનો જય છે તથા દુરાચારથી નાશ થાય છે તે બતાવવું, તથા આ સંસારની ક્ષણભંગુરતા દર્શાવી પેલી દુનિયાનાં અમરપણાં વિષે માનસિક લાગણીઓને તીવ્ર બનાવવી એ નાટકનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. બેરામજી મલખારી નીતિવિનોદ (પા. ૬૫) માં કહે છે, તેમ “ ખરા નાટકો તો પ્રજાને રીઝાવે, બળાપે બળાવે, ખુશીથી હસાવે ” એવા હોય છે.

નાટકના બે પ્રકારો છે :—દુઃખ પરિણામક તથા સુખ પરિણામક. પહેલામાં મનના જુરસા, સદ્ગુણ અને માણસજાતનાં દુઃખના ચિત્રો પ્રત્યક્ષ માલુમ પાડે છે. બીજામાં માણસજાતની મૂર્ખાઈ, તેઓની ખોડ, કુટેવ, આદિનું વર્ણન હોય છે. પહેલામાં કંઈપણ સનું પ્રાધાન્ય હોય છે, બીજામાં હાસ્યરસનું પ્રબળ હોય છે. સાધારણ રીતે જોતાં નાટકો તો

લજ્જા* બતલાવાય એવાં જોઈએ. પણ ઘણાક લેખકોનાં નાટકો ફક્ત વાંચીને મનને રીઝવી શકાય એવાં હોય છે. પારસીઓમાં કેખશર કાખાજી, બમનજી કાખાજી, શીરોશા મરઝ્યાન, રતનજી ફ. શેઠના આદિના નાટકો પારસી સંસારને અનુસરીને લખાયેલાં છે. હિંદુઓમાં પ્રેમાનંદ† રણછોડભાઈ ઉદયરામ, નર્મદાશંકર, નવલરામ, દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ વગેરે લેખકોના નાટકો જાણીતાં છે પણ તે માત્ર સાહિત્યની નજરે લખાયેલાં છે.

સાહિત્યના ત્રણ ભાગો ગદ્ય, પદ્ય તથા નાટક એ દરેકમાં સમાયેલી બાબત અથવા વસ્તુને અગર જો આપણે માણસના શરીર સાથે સરખાવીએ, તો શૈલી તેનાં કપડાં ગણાય તથા અલંકાર તેનાં ધરેણાં કહેવાય. જે પ્રમાણે કપડાં તથા ધરેણાં જુદી જુદી જાતનાં હોય છે, અને તેનો ઉપયોગ યોગ્ય સ્થળે તથા ઘટતે પ્રસંગે કરવાથી શરીર શોભા નિકળે છે, તેજ પ્રમાણે શૈલી તથા અલંકારોના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાર છે. અને તે લાયક જગ્યાએ તથા યથોચિત્ કાળે વાપરવાથી લખાણ દીપ્તી નિકળે છે. વળી જેમ એક ભાખારી પોતાનું અંગ ફાટેલાં તુટેલાં ચિથડાંથી ઢાંકે છે તે કપડાં કહેવાય નહિ, તેમ એક લુકખાં લખાણની ઢબ અથવા ગમે તેમ ચિત્રી કાઢેલાં વાક્યોના જત્યાની ઇખારત કાંઈ શૈલી કહેવાય નહિ. જે પ્રમાણે એક ડુબરી સ્ત્રીનાં હલકી ધાતુથી બનાવેલાં ધરેણાં, ખરાં ધરેણાં કહેવાય નહિ, તેજ પ્રમાણે નિર્થક હલકી પંક્તિના અલંકારો ખરા અલંકારો તરીકે ગણાય નહિ.

* લજ્જા દેખડાવાય એવાં નાટકોમાં ચાર ચીજો અવશ્યની છે :—સંભા-પણ, ગાયન, નૃત્ય તથા વસ્તુરચના. સંભાષણ નીતિબોધક, ઉજળતું તથા જેસ્સાદાર શૈલીવાળું હોવું જોઈએ. ગાયન મધુર, માણસને મોહ પમાડે એવું તથા વશ કરી લે એવું જોઈએ. નૃત્ય આલાપીવાળું તથા આશ્ચર્યકારક હોવું જોઈએ. વસ્તુની બાબતો ઉચ્ચ પંક્તિની હોઈ તેનાં વળાં એકમેક સાથે યોગ્ય રીતે ગોઠવેલાં હોવાં જોઈએ.

† પ્રેમાનંદ ત્રણ નાટકો રચ્યાં હતાં એમ કહેવાય છે, તેનાં નામો (૧) રાષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન, (૨) પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન તથા (૩) તપત્યાખ્યાન છે. કેટલાક સાક્ષરોના મતે આ નાટકો પ્રેમાનંદનાં નથી, પણ કોઈ આધુનિક લેખકની બનાવટ છે.

કેટલાક લેખકો “નાટક” શબ્દને “જનનિમાં વાપરે છે. આપણું નાન્યતર નતિ પસંદ કરીશું.

આપણે ઉપર કહ્યું કે સારા લેખકોના લખાણોનું અનુકરણ કર્યાથી લાપા ઉપરનો કાણુ ખીલે છે; અને ચાલુ અભ્યાસનાં પરિણામે શૈલી સુધરે છે. પણ સારા લેખકો તે કયા તે વાંચક વર્ગ કેમ જાણી શકે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે વારંવાર અનેક સાક્ષરો વર્તમાનપત્રો, માસિકો, ગ્રંથો આદિમાં જુદા જુદા લેખકોના લખાણનું અવલોકન બહાર પાડે છે, કે જેથી શું વાંચક અને શું ન વાંચક તેનો કાંઈક ભાસ થાય છે. આવાં અવલોકનની અગત્ય કોઈ પણ રીતે ઓછી નથી; દિલ્હીની માત્ર એટલીજ છે કે મોટે ભાગે આ અવલોકનો નિષ્પક્ષપાતપણાનાં ધોરણ ઉપર રચાયલાં હોતાં નથી. કેટલાક પ્રાચીન કવિઓ વિષે નર્મદાશંકર લાલશંકરે નર્મગદ્યમાં અને રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ પોતાનાં ઇંગ્રેજી પુસ્તક *Milestones in Gujarati Literature* માં, તથા નવલકથા લખનારાઓ વિષે મણીલાલ તંત્રીએ પોતાનાં એક પુસ્તકમાં ઠીક વિવેચન કર્યું છે, તેનો માત્ર ઇશારો અત્રે કરી, પુરાતન તથા અર્વાચીન ગ્રંથકારોનાં અતિ દુર્ગંધ અવલોકન પરિશિષ્ટ કે માં આપીશું. આ અવલોકનમાં આપણે આપણી નજર ખાસ કરીને શૈલી ઉપરજ રાખીશું. આપણે બનતાં સુધી ગ્રંથકારોનાં પુસ્તકોમાંથી દૃષ્ટાન્તો ટાંકીશું, કે જેથી શૈલી કેવી લખાવી જોઈએ તથા તેના પ્રકારો શા શા છે, તે વાંચનાર ઝટ સમજી શકે.

પ્રકરણ ચોથું.

શૈલીના પ્રકારો.

હવે આપણે આપણી ખાસ બાબત શૈલીની ઉપર આવીએ છીએ. આપણે ઉપર કહ્યું, તેમ દરરોજ જાપામાંથી સાહિત્યનો મોટો જથ્થો બહાર પડે છે. પણ તેની શૈલી મોટે ભાગે દૂષિત તથા બૂલબરેલી હોય છે; અને તેનું મુખ્ય કારણ આ છે, કે એ સાહિત્ય નબળી કલમોથી બહુજ થોડા વખતમાં ઉત્પન્ન થયલું હોય છે, એટલુંજ નહિ પણ તેની મુખ્ય મતલબ કાંઈક નવીન બબર અથવા માહિતી આપવાની હોય છે. વર્તમાનપત્રો, માસિકો, ચોપાનિયાં, પકવાત્રપોથીઓ, સીવન, —ગુંથન—આદિ-કળાઓને લગતાં પુસ્તકો, હિસાબો, પંચાંગો, ટાઇમ ટેબલો તથા બાતમી આપનારાં પુસ્તકો વગેરેને મોટે ભાગે સાહિત્યના વર્ગમાં મેળી શકાય નહિ; કારણ કે તેઓમાં એવાં તત્ત્વો નથી, કે જેથી એજ કિસમનાં નવાં નવાં પત્રો તથા પુસ્તકો તેઓને વીસરાવી ન મેળે; બીજા બોલોમાં બોલીએ તો, એવાં લખાણો કાણુ લંગુર હોવાથી લાંબી જીંદગી ભોગવી શકતાં નથી. એશક વર્તમાનપત્રો માસિકો વગેરેમાં કાંઈ કાંઈવાર એવાં તો ઉપયોગી લખાણો આવે છે, કે જેના ઉતારા પુસ્તકોમાં લેવાઈ તેઓ દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે; પણ આપણે ઉપલી ટીકા સામાન્ય લખાણોના સંબંધમાંજ કરી છે, એટલું યાદ રાખવું જોઈએ છે. આપણી કલ્પના શક્તિ આકર્ષી લે તથા આપણું અંતઃકરણ બેદી શકે અને આપણું મન આનંદમય બનાવે એવાંજ લખાણો લાંબી દેવાતી ભોગવે છે. સંસારમાંની અનેક રસવાળી બાબતોથી આપણા માનસિક વિચારો દૃઢ કરે તથા દૂજતાં હૃદય વડે આપણને મમતાભરેલાં, નેક, વિચારશીલ તથા દિલસૂઝ બનાવે એવાંજ પુસ્તકો લાંબા કાળ સુધી જળવાઈ રહે છે. હરકોઈ પુસ્તકનાં દીર્ઘ આવરદાનાં આધાર તેમાંની બાબત તથા તેની શૈલીની ઉપર હોય છે. કદાચ બાબત નબળી હોય, છતાં જો શૈલી સરળ, રસિક, સચોટ, સ્પષ્ટ, મનોરંજક તથા હૃદયભેદક હોય તો તે લખાણ પ્રશંસાપાત્ર ગણાય છે, અને લાંબી દેવાતી ભોગવે છે.

આ તો નિર્વિવાદ છે કે વિષય તથા વસ્તુને અનુસરીનેજ યોગ્ય પ્રકારની શૈલી વાપરવી જોઈએ. ગદ્ય, પદ્ય, નિબંધ, નાટક, નવલકથા, ઇતિહાસ, સામાન્ય વિષય, રાજકીય બાબત, શાસ્ત્રિય ગ્રંથ વગેરેની ભાષાશૈલી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હોવી જોઈએ, એ તો સ્પષ્ટ છે. સામાન્ય

રીતે બોલીએ તો સરળ, રસિક, સુભોધદાયક તથા ગંભીર અર્થવાળી શૈલી લોકમાન્ય ગણાય છે. “કરણધેસો,” “વનરાજ ચાવડો,” “નર્મ ગદ્ય,” “સંસાર સુધારો” આદિની ભાષા નકલ કરવા યોગ્ય છે.

આપણી બધી પ્રમાણે શૈલી વિષે કાંઈ પણ પુસ્તક અદ્યપિ પ્રગટ થયું નથી. પણ પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં રા. ઇચ્છારામ સૂ. દેશાઈએ “લેખન પદ્ધતિ” ઉપર, તથા ત્રીજી પરિષદમાં રા. અતિસુખશંકર ક. ત્રિવેદીએ “ભાષા શૈલી” ઉપર નિબંધો વાંચ્યા હતા. તેમણે શૈલી ઉપર ઠીક રોશની ફેંકી છે. રા. શંભુપ્રસાદ શી. મેહેતાએ “જ્ઞાનવર્ધક” નામનાં માસિકમાં તથા કેટલાક સાક્ષરોએ અહિંતહિં ઉપયોગી વિવેચન કીધું છે. પરંતુ જે પ્રમાણે ઇંગ્રેજી પુસ્તકોમાં શૈલી (Style) વિષે લખાણો થયેલાં છે, તેવાં લખાણો ગુજરાતીમાં નથી. અત્રે આપણે ઇંગ્રેજી ગ્રંથોને અનુસરીને શૈલીના વિભાગો પાડી દૃષ્ટાન્તો નીચે રજૂ કરીશું, તેને આપણે એક અપૂર્ણ કોશેશ તરીકે ગણવા ઉપરાંત વધુ દેવો કરીશું નહિ.

(૧) સરળ શૈલી (Simple Style)—સાદી સરળ પણ હૃદય આકર્ષી લે એવી શૈલી ઉત્તમ ગણાય છે. જેમ તોફાની દરિયાના ઉછળતા મોઝાઓ આપણા દિલમાં દેહેશત ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ કહણ, પ્રાદ તથા “જડખાંભજડ” શૈલી વાચક વર્ગમાં ભય પેદા કરી તેને દૂર નસાડે છે. ખીજા હાથ ઉપર એક સરળ શાન્ત વહેતી નદીનાં પાણીઓ જોનારને રીઝવે છે તેમ સરળ, સાદી, સહેલાઈથી સમજી શકાય એવી શૈલીથી વાંચનાર ખુશી થાય છે. ઘણાક હિંદુ તથા પારસી લેખકોએ આ પ્રકારની શૈલીનો ઉપયોગ કીધો છે. પણ દિલગીરી ભરેલી ખીના આ છે, કે કેટલાક આધુનિક લેખકો વારેલા વરાતા નથી. તેઓ ચોમડી ઓપાનિયામાં એવી તો કહણ સંસ્કૃતમય કે ફાર્સીમય શૈલી વાપરે છે, કે વારંવાર તેમની મતલબ સમજી શકાતી નથી પણ તેઓ ભૂલી જાય છે કે તેમનાં લખાણો પોતાને માટે નથી, પણ ખીજાઓને માટે છે; માટે કાંઈ નહિ તો શિષ્ટ વર્ગ તે સમજી શકે એવાં તો તે હોવાં જ જોઈએ. ઇટાલીના એક ગ્રંથકારે કહ્યું છે કે સાહિત્ય તો એવું જોઈએ કે “દેશની રજેરગમાં તે વ્યાપી જવું જોઈએ, મજૂરોનાં ઘર સુધી તથા ગામડિયાઓનાં ઝુપડાં સુધી તેણે પહોંચી જવું જોઈએ.” એશક સાહિત્યનો હેતુ આવાજ પ્રકારનો જોઈએ, પરંતુ તે કેળવણી પામેલા વર્ગને “ફૂયા જેવું” ન લાગે તેની સંભાળ રાખવી ઘટે છે.

સરળ શૈલીનાં ઉદાહરણો નીચે આપીશું:—

“તેણીનો (માણેક નામની પારસી સ્ત્રીનો) પહેરવેશ સાદો બદ્દે ગરીબ અને મુશ્કેલીસ હતો. અને તોપણ તેણીની ખર્ચસુરતીનાં તેજમાં તે મહા દરેરામાં સજ્જ થયેલી, સેંકડો “પરીની પાંખ જેવી” શ્રીમંત સુંદરીઓને પણ લજ્જામાં નાંખે એવું તેણીનું ખરેખરું પરીસુરત હોવાનું હતું.....તે એક સાદી, નમાની, નમ્ર આંખવાળી, વગર ગરૂની, તે ક્રીસમની તેજસ્વિ સુંદરતા હતી, કે જે જોતાં બદ્દેયાનતીઓ વટીક પ્રમાણિક થાય! તેણીની પોતાની ચશ્મોમાં નીતિ એવી પ્રદીપ્ત થઈ રહેતી હતી, કે ગલીચ ને અનીતિમાન હેતુથી તેને જોનારો વટીક જાણે તેને જોતાં સાથે તેમનાં પોતાનાં વર્તનમાં શુદ્ધ તથા ચોક્ખા બની જાય! તેણીની આંખના લેહકા, તેણીનું વર્તન, તેણીની અદા, તેણીની દરેક હીલચાલ એવાં રાંક, એવાં અસીલ, એવાં ઉમદાં હતાં, કે તેણીનાં તેજસ્વિ ચળકાટવાળાં સ્વરૂપથી જેઓ જખમાય તેઓ પણ તેમની હીલચાલમાં તે સુંદરી સામે લેશ પણ અભર્યાદશીલ થવાની હિંમત કરી શકતા નહોતા.”

(બ. ન. કાપ્તાળ—એદીલ કે એવફા પા. ૧૪૨.)

“આ અરસામાં રાજ્યતંત્રીઓએ ઘણી ઘણી વાંતો કરી. કંઈ કંઈ યોજનાઓ થઈ, કંઈ કંઈ સંકલ્પ વિકલ્પ થયા, કંઈ કંઈ ઘાટ ઘડાયા, કંઈ કંઈ ભાગ્ય ઉઘડ્યાં, કંઈ કંઈ ચિંતાઓ થઈ, અને કંઈ કંઈ ઉપભોગ થયા. સ્મરણ શક્તિને થકાવે, કલ્પનાને હંકાવે અને સાધારણ બુદ્ધિને તો મૂર્છા પમાડે એવી યોજનાઓ કરવી હજી બાકી રહી જણાઈ.”

(ગો. મા. ત્રિપાઠી—સરસ્વતી ચંદ્ર ભાગ ૧ પા. ૨૯૮.)

“આ લોક અને પરલોકનો તિરસ્કાર કરી, લજ્જાને લાત મારી, ભયને હસી કાઢી, વિશુદ્ધિને મૂર્છા પમાડી અને હૃદયને સૂતું વેચી સાંમેનું દાર ઉઘાડવાનું સાહસ કરવા વિષમય નાગ જેવો હાથ ધર્યો! હાથમાં જીવ આવ્યો તેની સાથે આંખમાં પણ જીવ આવ્યો.”

(ઉપલુંજ પુસ્તક પા. ૩૨૦.)

જરને વશ છે જગત, રાયપણ જરથી રીઝે,

જીવતી જર વશ હોય, લાલ પણ જરથી લીજે.

જર સર્જન સનમાન, જરે જશવંત કહાવે,

જરથી ખામે જોખ, સતી શુભ કુળની આવે.

જરનુંજ જગતમાં જોર છે, દુરિયન જરે નમે સદ્,
શામળ કહે જરજોરથી, આપો એમ કહે બદ્.

... ..
જરથી પામે જોખ, જરે ઇદ્રાસન આણે,
જરથી જગ જીતાય, જરે થકી મોટમ માણે.
જરથી લાખ કરોડ હોડ હડીલા દારે,
જરથી રાજ્ય થપાય, જરે ઝાઝાને મારે.
એમ જગત વશ્ય છે જરતણે, ચિતવે તેવા ગુણ ગણે,
જગદીશ ઇશવશ્વ જરતણે, શામળભટ સાચું ભણે.

(શામળભટ જાપા—દલપતરામ કૃત યુજ્જરાતી કાવ્ય
સંક્ષેપ પા. ૧૦૧).

કાયાની શી માયા, કાયા વાદળની જાયા જેવી,
રેતીના રચાયા પાયા એવી કાચી કાયા છે.
દહન થતા દેખાયા રાંકને રાણી જાયા,
માયા મેલી મુએલા ગણાયામાં ગણાયા છે.
ધન મારે ધાયા ને કમાયા ન કમાયા કોઇ,
બંધને બંધાયા કાળ જાળમાં ઝુલાયા છે.
લાલચે લોભાયા પણ સ્થીર ન થોભાયા ભાઇ,
ઐ અહીં સમાયા એવી ઇશ્વરની માયા છે.

(દલપત કાવ્ય ભાગ ૨. પા. ૧૫૨).

બાઇ જોલી મારા દુઃખનું તમારે શું છે કામ,
જાઓ તમે યાત્રિયા મારગે મારું લેશો ન નામ.
જે દુઃખ મટવાનો જગતમાં નથી એકે ઉપાય,
એ તો અંતરમાંજ રાખવું, કહેવાથી શું થાય.
તમથી આ દુઃખ તલ જેટલું, ઓછું કરિ ન શકાય,
આકાશ તે જ્યાં તુટી પડે, કિડીથી ન ઝિલાય.
દેવ ન દુઃખ ટાળી શકે, માનવી કોણ માત્ર,
માટે મારે મરી છુટવું જોરાં બાળીને ગાત્ર.
જેની ઉપર થાય જગતમાં કાળો દેવનો કોપ,
શી કરે મનુષ્ય સહાયતા, થાય અમર અલોપ.

(દલપતરામ—વેનચરિત્ર પા. ૪૩).

ભજ ભાવે ભગવાન મનવા, ભજ ભાવે ભગવાન,
ખટખટના સહુ ખેલ તજીને, ધર તું તેમાં ધ્યાન—મનવા ભજ૦
જગની બાજી જૂડી જાણી, સ્મરને અવિચળ સ્થાન—મનવા૦
સુખ દીસે ઉપર સંસારે, તૃષ્ણાતુ તોડાન—મનવા૦
આજે છે ને કાલે જશે તો શું તારું સુકાન—મનવા૦
દુઃખ દરિયાના ફૂંકાડમાં કોણ ઉગારે જન?—મનવા૦
ખોટ તને દેખાય પ્રથમ પણ નકર લાલ નિદાન—મનવા૦
મોહો તું માયાના મધમાં, શું સાધ્યું અવસાન (=છેવટ)—મનવા૦
કેમ શાંત રહેશે તું પડશે કાળ શબ્દ જવ (=જ્યારે) કાન?—મનવા૦
તેની કાયા તેની માયા તેનું સહુ ધનધાન—મનવા૦
ડાળપાન લઇને પસ્તાશે, થડ તું માગ અજ્ઞાન—મનવા૦
ઇશ સમરતાં દીશ (=દિવસ) સજે સૌ, નહિ તો નીશ સમાન—મનવા૦
(અરદેશર ખખરદાર—કાવ્ય રસિકા પા. ૮૫).

આચાર સુશુદ્ધ કરો, વિચાર સુશુદ્ધ કરો,
ઉચ્ચાર સુશુદ્ધ કરો, એજ સર્વ ધર્મ છે.
તનને સુધારો ભાઈ, મનને સુધારો ભાઈ,
આત્માનો ઉધારો કરવાતું એજ કર્મ છે.
પ્રીત થકી એક ચિત્તે પ્રભુ તણી ભક્તિ કરો,
એજ ખડું માનવીની યોગ્યતાનું ચર્મ છે.
અદલ કહું છું સહુ સાંભળો સાહેબ તમે,
સર્વ શાસ્ત્ર તણા માત્ર એજ એક મર્મ છે.

(ઉપજીવ પુસ્તક પા. ૧૧૭)

ઉપદ્રા સધલા દાખલામાં શબ્દો સહેલા તથા શૈલી સરળ છે, તેથી તે વાંચતાંજ આપણું મન ઉછાળો મારી આનંદ મેળવે છે. ગદ્યમાં સરળ શૈલીનો નીચલો દાખલો વાંચવા જોગ છે :

“ખરા બ્રાહ્મણુ વેદ ભણે છે, તેનો અર્થ સમજી તે પ્રમાણુ વર્તે છે. શાસ્ત્ર ભણે છે ને ભણાવે છે, અને જમવાની લાલચ કે ધનનો લોભ જરાએ રાખતા નથી. તેમની સ્ત્રીઓને અને પુત્રોને સંસ્કૃત વિદ્યા ભણાવે છે, ઇશ્વર ભક્તિ શિખાડે છે અને વહેમથી દૂર રાખે છે..... તેઓ સાદા અને સતોષી રહે છે. ગૃહસ્થના જેવા ઠાઠમાં તેમને જોઈએ નહિ; જેઓ લાડુ ભટ નથી; જેઓ મિષ્ટાન્નની આકાંક્ષા રાખતા નથી; જેઓ ભિક્ષા માંગતા નથી; દુષ્ટનાં દાન લેતા નથી; વેદ શાસ્ત્ર સંપન્ન

અને સહુજી હોઇ એકાંત વાસમાં રહે છે.....આમ અને નગરમાં બ્રહ્મ બ્રાહ્મણો સેંકડો ને હજારો છે.....એમાંનાં કોઇ બધ્યા છતાં નાસ્તિક, ઢોંગી, પાખંડી ને બ્રહ્મ છે. બધાકે મૂર્ખ હોઇ ખેતી કરે છે; કોઇ કાછીઆનો ધંધો કરે છે, કોઇ કૂંધ વેચે છે, કોઇ નાણાં વ્યાજે ફેરવે છે, કોઇ વણિકના વાણીતર છે, કોઇ પત્રાળાં શીવે છે, કોઇ રાજની ચાકરીમાં તલાટી, કારકુન ને પટાવાળા છે, કોઇ દાણાનો વેપાર કરે છે, કોઇ ધી વેચે છે, કોઇ મહેતાજી કે અધ્યાય થઇ નિશાળ ભણાવે છે, કોઇ તંબોળી થઇ પાનસોપારી વેચે છે, કોઇ કંદોઇ છે, કોઇ રસોઇઆ છે, ઇત્યાદિ વૈશ્ય ને શૂદ્રનાં કર્મ કરે છે. તેમની કોટે જનોઇ છે ખરી, પણ તેઓ માત્ર નામના બ્રાહ્મણ છે; સાચા બ્રાહ્મણ નથી. તે લોક ઉદ્ધમ કરે તો ભલે કરે, ધંધો કરવો એ ખોટું નથી; પણ તેઓ ગુસ્તુલ્ય પવિત્ર બ્રાહ્મણપણાનો દાવો કરે તો તેમને ઠગારા જાણવા..... તેમનામાંથી નહારા તેઓને જાણવા, જેઓ ધંધો કરતા નથી, ને ભીખ માંગે છે, લોકને અનેક વેશે ધૂતે છે, વેદશાસ્ત્ર બધ્યા વિના ગોરપદું ને ગુરૂપણું કરે છે, અને પોતે મૂર્ખ હોઇ કથા વાંચીને, તથા પાખંડ કરીને લોકને અજ્ઞાન સાગરમાં અને વહેમની ખાડીમાં ખૂરાડે છે, ને આડે રસ્તે ચલાવે છે. તેઓ ધૂતી ખાઉ ધૂતારા બ્રાહ્મણો છે.”

(રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ—સિદ્ધરાજ જેસંગ

પા. ૩૨-૩૩).

(૨) સંક્ષિપ્ત શૈલી (Brevity). જ્યારે થોડા શબ્દોમાં બહુ સમજાવવામાં આવે છે ત્યારે આ શૈલીનો ઉપયોગ થાય છે. જેમકે :—

રોકો તન મન ધન રોકો લ્યો, રોકવે અમર ઇનામ,

x x x x x x જગતમાં કામજ સુખ મુદામ.

(મલખારીનાં કાવ્ય રત્નો—અનુભવિકા પા. ૧૦૧).

ઉપલા ફકરામાં “રોકવે અમર ઇનામ” શબ્દો “રોકવે તમને અમર ઇનામ મળશે” સારું વપરાયલા છે.

જનમ, જીંદગી, મરણ છે પગલાં તરણ,

આયો, રેહયો, ગીયો* ને પછી તાહરું તન.

નિસ્તીના પરદામાં થશે અનદીઠ,

ફેરવશે લોક તાહરી પછવાડે પીઠ.

(જ. ન. પીટીટ માહરી મજેહ પા. ૮૪).

* ઉદાહરણમાં શબ્દોની જોડણી જેમ ગ્રંથકરે કરી હોય તેમજ મેહ બાંજે તે આપણમાં આવી છે.)

“સીઝર પેઠે જગતમાં જનાર, જોનાર અને જીતનાર થવાની ઉત્કટ અભિલાષા તેની હતી.”

ચરિત્ર જે નરસૈયા તણાં, તેથી પવિત્ર થાયે પિંડ,
જે મુણે, ભણે ને અનુભવે, અવતાર તેનો ધન્ય.

(કવિ પ્રેમાનંદ કૃત નરસિંહ મહેતાની હુંડી—

મૃ. કા. દો. ભાગ ૨ પાને ૨૬૪)

ઉપલા ફકરાઓમાં “આવ્યો, રહ્યો અને ગયો,” “શુણે ભણે ને અનુભવે,” “જનાર, જોનાર, જીતનાર” શબ્દો હુંડકા છે, પણ બોહોળો અર્થ સૂચવે છે.

(૩) અતિસંક્ષિપ્ત શૈલી (Conciseness). આમાં શબ્દો બહુ થોડા હોવા છતાં, અર્થ જોરસાદાર તથા ગૌરવવાળો હોય છે. જેમ કે મીંચ બખ્તરદારનાં પુસ્તકમાંથી આપણે ટાંકેલો નીચલો ફકરો સારો દાખલો છે.

તેની કાયા, તેની માયા, તેનું સહુ ધનધાન,
મનવા, ભજ ભાવે ભગવાન.

(કાવ્ય રસિકા પા. ૮૫).

“આ આપણી કાયા ઇશ્વરે આપણને આપેલી છે, આ જગતની માયા ઇશ્વરે સજેલી છે, ધન ધાન્ય સમગ્રું તેનુંજ આપેલું છે. આમાનું કાંઈ પણ આપણું નથી; કેાઈ પણ વખતે પરમેશ્વર તે લઈ મૂકે એમ છે.”—આવો જોરસાદાર અર્થ ઉપલા ફકરામાં સમાયલો છે.

લે લે લે, લેનાર! લેઈ તું શું લેવાનો?
લેતાં થાકીશ યાર! એક લઈ દશ દેવાનો.
લેયું પાપ અસાર, ભાર માથે રહેવાનો,
બળ્યો ઋણી અવતાર, હસે ઋણથી તું શાનો?

... ..

ભાગ્યહીણું લેનાર! ઋણ કહું રાહુ ધણાનો,
મંગળ મારે ઠાર, કાળજે ધોંચી પરાણો.

(મહાબારી—સંસારિકા—કાવ્ય રત્નો પા. ૧૬૧-૨).

છેલ્લી બે લીટીઓમાં કહ્યું છે કે જેમ રાહુ ચંદ્રને ઘેરી લઈ તેનો પ્રકાશ ઘટાડે છે, તેમ ઋણ યાને કરજ ધણાક માણસોને ઘેરી લે છે. જેમ જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં મંગળને ફૂર તથા મારક ગ્રહ ગણેલો છે તેમ

કરજ કાળજામાં પરાણો ઘોંચી ધણુકને ઠાર મારે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે કવિએ બહુ થોડા શબ્દોમાં ઉંડો અર્થ સમજાવવાની તજવીજ કરી છે. બહુ અનુભવી ગ્રંથકારો આ પ્રકારની શૈલી વાપરવામાં ક્ષતેહમંદ બને છે.

(૪) કહેવતરૂપ શૈલી (Aphoristic style). જ્યારે વાક્યો અથવા ફકરાઓની રચના એવી તો સંક્ષિપ્ત હોય છે, કે આપણે તે વાક્યો અથવા ફકરા સહેલાઈથી યાદ રાખી શકીએ છીએ, ત્યારે કહેવત રૂપ શૈલીનું નામ આપવું ઘટે છે. કેટલાક કવિઓ કહેવતોને કવિતામાં એવી તો સરસ રીતે ગોઠવી દે છે, કે તે વધારે મનમોહક અર્થ પડે છે. ઉદાહરણો નીચે ટાંકીશું :—

કામ વિવશ પામર વિપયાને, દેવ ગુરૂ કહિ માને,
સોમણ સાણુયે ખર ધોયે, અશ્વ ન થાય નિદાને.

(કવિ મનોહરદાસ—બુઓ કાવ્ય* દોહન પા. ૧૮૧).

નાનપણે ઘર ધંધામાં ધાયો, વૃદ્ધપણે હરિગણ ગાય,
ઘર લાગ્યું ત્યારે કુવો ખોદાવે, એ અગ્નિ કેમ ઓલવાય ?

(કવિ ધીરો ભક્ત—કાવ્ય દોહન પા. ૧૮૪).

છોડ નકલ, એઅકલ, બાયલા, પગ પેખી પાંથરણું તાણુ,
મિયા માંદા ને ટંગડી ઉંચી એ કેહીની કરી પીછાન.

(મલખારી—સંસારિકા પા. ૭૦).

સર્વ કામ મહેનત થકા કરતા હોયે લોક,
થાય સહાય સદા હરી, ફળ નવ થાયે ફોક.
જે કરિ શકિયે આપણે, કરે ન પ્રબળ કાય,
આપ સમાન ન બળ કંઈ, મેઘ સમાન ન તોય.

(નર્મદાશંકર—નર્મ કવિતા પા. ૧૬).

મૂરત જેતાં સંધી ખોવી, હાથ ઘસીને રહેવું,
“લક્ષ્મી ચાલો કરવા આવે, મ્હોં ધ્રુષ આવું” કહેવું.

... ..
આગ લાગતે કુવો ખોદવો, પચ્છમ બુધિયા થાવું,
પાણી આવે પાળ બાંધવી તેમાં શું ફાવું ?

ઉપરજી પુસ્તક પા. ૧૨૬-૧૩૦).

* કવિ. દત્તપતરામ ડાહ્યાલાલ કૃત-પ્રાંચમી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૭૧.

એક રૂપેઓ સાંપડે નાણાવટું ન થાય,
મળે સુંડનો ગાંગડો, ગાંધી નહિ થવાય.

(દલપત કાવ્ય—ભાગ ૨ પા. ૪૧).

બચ્ચારામ સં દેસાઈકૃત “ગંગામાં કત્યું છે કે :—

“ખરેખર પાપ બોલતું નથી, પણ બોળે છે; તે રૂપતું નથી, પણ
કુબાડે છે; તે છાનું છે, પણ પ્રકટ થાય છે” (પા. ૧૩૭).

(૫) શબ્દાતિશયિકા શૈલી (Verbose style). જ્યારે લેખક પ્રયોજન અથવા જરૂર વિના પુષ્કળ શબ્દો અથવા ફકરાઓ તેજ તેજ મતલબના લખે છે, ત્યારે આ શૈલી વાપરે છે. કેટલીક વખતે આવા લેખકનું લખાણ ગોળગોળ અથવા બાબતથી વેગળું થઈ પડે છે. નીચલાં ઉદાહરણમાં એક સાક્ષરે તેજ વિચાર લગભગ તેજ શબ્દોમાં અથવા કાંઈક ભુદા શબ્દોમાં આપેલા હોવાથી શબ્દાતિશયિકા શૈલીનો દોષ તેને લાગુ પડે છે. તે લખે છે કે :—

“અભિયુક્ત કે સર્વમાન્ય ગ્રંથમાંથી પ્રસંગોપાત અવતરણ લેવુંજ નહીં, એમ માફ કહેવું નથી. પ્રસંગોપાત પોતાના મતવિચારને દૃઢ કરવા પુષ્ટિ આપવા, અવતરણો લેવાની જરૂર છે. પરંતુ ત્રણ ત્રણ લીટીને અંતરે અને વાક્યે વાક્યે અભિયુક્ત ગ્રંથનાં અવતરણ લેવાં તેથી ગ્રંથમાં કંઈ પણ સત્ય હોય છે, તો તેનો સમૂળગો નાશ થાય છે. પ્રસંગોપાત લીધેલાં અવતરણો વડે ગ્રંથને શોભા અને વિચારને પુષ્ટિ મળે છે. પણ ડગલે ડગલે લીધેલાં અવતરણોથી વાચકજનો કંટાળે છે. અને વિદ્વાનો વિચારે છે કે એ ભાષામાં સ્વવિચારની તાલુ હોવાથી પારકાં વિચારોથી ભરણું કર્યું છે.....જ્યાં ખરેખરા પોતાના વિચારને બીજાના વિચારની પુષ્ટિની જરૂર છે, ત્યાંજ અવતરણો લેવાની જરૂર છે.”

ઉપલા ફકરામાં તેજ શબ્દો વાક્યો તથા વિચારો પાછા પાછા વપરાયા છે. એ અવગુણ ઉપર લખાણના આવેશમાં લેખકે લક્ષ આપ્યું નથી, તેથી એક પ્રકારનો દોષ દર્શાવતાં બીજા પ્રકારના દોષને વશ પોતેજ થયો છે, એ લગાર વિચિત્ર છે.

અતિશય લાંબા તથા પુષ્કળ શબ્દોવાળાં વાક્યો અનિષ્ટ ગણાય છે; અને તેવાં વાક્યોને પણ ઉપલીજ શૈલીનો દોષ લાગુ પડે છે. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠે “ભદ્રંભદ્ર” માં ઠેકડી કરવાની મક્કસદથી આવાં દોષવાળાં સંસ્કૃતમય વાક્યોનો નમુનો આપ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે છે :—

રૂઢિ તે આર્ય સમય સમય અને સ્થાન સ્થાનની લિખતાને અનુસરી અને સનાતન શાસ્ત્રોનું વેદધર્માનુયાયી ઐક્ય જાળવી સર્વ દેશકાળને અનુકૂળ થયેલી, પણ એક અચળ ધ્રુવ રહેલી, લોકોને આચાર, વિચાર, ભોજન, પાન, ઇગિત, ચેષ્ટા, ગાયન, નૃત્ય, વાચન, લેખન, ઝૂંબણ, છિક્કાકરણ, પર્ચટણ, ડયન, જનન, મરણ, વિવાહસ્ય કરણ, નિરાકરણ, લજન, પૂજન, દાયસ્ય પ્રાપન, અપહરણ, સ્નાન, મુંડન, પરિધાન, આચ્છાદન, વચન, દર્શન, વેપન, ધર્ધરાયણ, શયન, જાગરણ, અંધન, ભૂતગ્રસન, ધ્યાન, માર્જન, વ્યવહાર, વૈરાગ્ય, એ સર્વમાં શુદ્ધિના ઉપયોગ વિના ચક્ષુના ઉદ્ઘાટન વિના, શાસ્ત્રના નિરીક્ષણ વિના, વિવાદના પ્રયત્ન વિના, ગૌરવની ગણના વિના, અવમાનના ખેદ વિના, વિરોધતાના ભાન વિના, લાભના દર્શન વિના, સારાસારના વિવેક વિના, દૃઢ ભાવથી, પૂજ્ય શુદ્ધિથી, અને અકારણ ગર્વથી, આર્યોને પ્રવર્તાવનાર, દિવ્ય, માનનીય, શાસ્ત્ર વિમુખ છતાં શાસ્ત્ર રહસ્યભૂત, ભક્તજનોના હસ્તપાદ માટે લોહશૂંખલા અને કંઠે માટે વધસ્તંભ ધારણ કરનાર દેવીરૂપ પ્રસિદ્ધ સંપ્રદાય (છે); તે લક્ષ્યાગ્રહારથી પ્રવૃત્તિ કરાવે, મુખરોધનથી નિવૃત્તિ કરાવે, મૂર્ખદ્વારા સુવિચારનું હાસ્ય કરાવે, અંધદ્વારા સુમાર્ગનો પ્રતિબંધ કરાવે, અનહાર વર્ગને મુખરિક કરે, વિદ્વદ્ વર્ગને મૂક કરે, એવા એવા અનેક ચમત્કારથી આર્યદેશમાં અપૂર્વ અંધકારમય થઈ રૂઢિ જગતને વિસ્મયથી ચકિત કરે છે.

(ભદ્રંભદ્ર પા. ૮૩).

(૬) અસંબંધપ્રલાપયુક્ત શૈલી (Irrelevant style) અસંબંધ વાક્યોથી તથા જલદી જલદી એક બાબતપરથી બીજી બાબતપર ઉતરી પડવાથી લખાણ અશ્ચિકર થઈ પડે છે, ત્યારે તેવા પ્રકારની શૈલીને ઉપલું નામ આપવું યોગ્ય થઈ પડશે. ઉપલાંજ ભદ્રંભદ્ર પુસ્તકમાં ભદ્રંભદ્ર ઉપર મેલાયલા આરોપની તપાસ માણસેટની કોર્ટમાં ચાલતી હતી, ત્યાં આરોપ વિષે ખોલાસો કરવા કોર્ટે હોકમ કીધો, તે ઉપરથી તે બોલ્યો :—

આર્યોને આરોપ લાગી શકતાજ નથી. કેમકે તેમની સર્વાવસ્થા વેદવિહિના હોઈ દોષરહિતા છે, આર્ય વ્યવસ્થામાં ખામી

કાઢનારા સુધારાવાળાપરજ આરોપ થવો ઘટે છે, અને તેઓજ શિક્ષાને પાત્ર છે. સુધારાવાળા કહે છે, કે આર્ય વ્યવસ્થામાં ભોજન વ્યવહાર હોય, ત્યાં કન્યા વ્યવહાર નથી; માટે એ ખામી સુધારવી જોઈએ. એ મૂર્ખો જાણતા નથી, કે વ્યવહાર ઓછો હોય એજ ઇષ્ટ છે. કેમકે સુખલાગમાં મહત્વ છે, અને કન્યાઓ ન મળવાથી કુટુંબો નિર્વેશ થઈ નષ્ટ થાય એ સુખત્યાગ છે. બાળલગ્ન, વિધવા વિવાહ પ્રત્યંધ, તાતિ ભેદ એ સર્વ સુખત્યાગના ઉંચા ધોરણ ઉપર રચાયેલાં છે. સુખનો ત્યાગ કરી દુઃખી થવું, સંતાનોને દુઃખી કરવાં, લવિષ્ય પ્રજને દુઃખી રાખવાના ઉપાય દૃઢ કરવા એમાંજ આર્ય વ્યવસ્થાનું રહસ્ય છે, તે જડવાદીઓ સમજતા નથી.

ઉપજા ખોલાસામાં ભદ્રંભદ્ર એક પછી ખીજ બાબત ઉપર અડપથી ફૂદી પડે છે, તેથી તે શું કહેવા માંગે છે તેની સમજ પડતી નથી.

(૭) રસિક અથવા રસયુક્ત શૈલી—કાળેલ લેખકો રસિક અથવા મન રીઝવે એવી શૈલી લખી શકે છે. આવાં લખાણો વાંચનાર રસ લઈને ફરી ફરીથી વાંચે છે, તેથી હૃદયની લાગણીઓ ઉજાળા મારી મન હરખાય છે.

આ દુનિયામાં જળ, કપટ, લુચ્ચાઈ વધી પડ્યાં છે, તે વિષે લખતાં કવિ કૃષ્ણરામ “કળિકાળનાં વર્ણન” માં નીચે પ્રમાણે લખે છે :—

બાર પાણુનો માલ, વીશ પાણુ વેચંતા,
દોડ દોડ દલાલ, કળહળ કૈક કરંતા.
કહે ધર્મના સમ, ધર્મ ધસરડે ધૂળે,
તોયે ત્યમનું ત્યમ. મરદી નાખે મૂળે.

... ..
દમદી માટે ગાળ, સુખથી માને દેતા,
એક એકની આળ, જઈ દરબારે કહેતા.
શાણુ થઈ શેઠ, પાન તમાકુ આવે.
વાડવ(=બ્રાહ્મણ) પાસે વેડ, કાયા તણી કરાવે.
લેઈ આપ્યાની આશ, મનમાં ફરી ન રાખે,
દામતણા થઈ દાસ, ભુંડું સુખથી લાખે.
જતિ ગુરૂ બ્રાહ્મણ દેવ ગોસાંધ વિધવાના ધન,
સંધરવાની દેવ, અંતે ઓળખ્યાનું મન,

ચાર રામની ધર, થઇને કરતા કાળું,
 જિરવી કંઈનાં જર, દેખાડે દેવાળું.
 મનમાં રાખે મેલ, મૂખ જણાયે મીઠા.
 કૃતમાં ધાલી તેલ, દેતાં કંઈને દીકા.
 કહી બતાવે કાંચ, આપે વસ્તુ બીજી,
 મગન થાય મનમાં, તાળી આપે રીઝી.

(કાવ્ય દોહન પા. ૧૧૦).

પરજીવવાનું કામ હિંદુ માંખાપ કરે છે, અને કેટલીકવાર તો ગોર પણ કરે છે, તે વિષે લખતાં રા. 'બ. હરગોવિંદદાસ દ્વા. કાંટાવાળા "સંસાર સુધારા" માં. (પા. ૧૬૦) લખે છે કે :—

ગોર સંબંધે “લાંકાની લાડી ને ધોધાના વર” ની વાત લોકોમાં ચાલે છે; અને વખતે તેનો વેષ પણ લજવાય છે. એક આંખે કાણી કન્યાનો વિવાહ કરવા માટે ગોરને પરદેશ મોકલવામાં આવ્યો. ગોરે ધોધામાં આવી એક જોયો તો તેને તે પસંદ ન પડ્યો. પણ વરના આપે ગોરનાં ખીસાં તર કંચા, એટલે બ્રાહ્મણ લાઇ લલચાયા. વરના આપે યુક્તિ બતાવી કે વેવાઇ તને પૂછે, ત્યારે કહેજે કે વરની એક આંખે ફૂલ છે અને બીજી આંખમાં કાંઈ નથી! (મતલબ કે તે બંને આંખે દેખતો નથી). ગોરે કરેલો વિવાહ કાયમ કહ્યો, ને કેટલીક મુદતે વરનો આપ લગ્ન માટે જન લેઇ આવ્યો. લગ્ન થઇ રહ્યા પછી કન્યા તરફની સ્ત્રીઓ ગાવા લાગી, “લાડીએ લાડો છેતર્યો”—(કન્યા કાણી હતી માટે). એ સાંભળી વેવાણીએ ગાયું, કે “મારો મૂળચંદ મૂળચું ના દેખેરે”— અર્થાત્ કન્યા તો માત્ર એક આંખે કાણી છે, પરંતુ લાડો તો આંધળો છે.

(૮) હાસ્યજનક શૈલી (Humourous style)—જ્યારે આ જાંદગીની બાબતો અથવા બતાવે ટકોર અથવા મસ્કરીમાં લખ્યા વિના નિખાલસપણે હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે એવી રીતે લખવામાં આવે છે, ત્યારે આ શૈલીનો ઉપયોગ થાય છે. ઘણાક લેખકો ગંભીર વિષયો ઉપર શાંતપણે સરળતાથી લખી શકે છે, પણ નજીવી બાબતો ઉપર હાસ્યજનક લખાણ કરવું એ સહેલું કામ નથી. સ્વલ્પ વિષયો એવી તો રસમય

શૈલીમાં લખવા કે જેથી તે વાંચતાં તુરત હસવું આવે એવી શૈલી આ વર્ગને લગતી છે.

નરસિંહ મેહેતા “ઘડપણ” વિષે લખે છે કે :—

ઘડપણ કેણે મોકલ્યું, જાણ્યું જોયન રહે સૌ કાળ.
ઉંમર* તો હુંગર થયા રે, પાદર થયાં પરદેશ,
ગોળી† તો ગંગા થઇ રે, અંગે ઉજળા થયા છે કેશ.
નોતું જોઇતું તે શીદ આવ્યું રે, નોતી જોઇ તારી વાટ,
ઘરમાંથી હળવાં થયાં રે, કહેશે ખણે ઢાલો એની ખાટ.
નાનપણે ભાવે લાડવા રે, ઘડપણે ભાવે શેવ,
રોજ ને રોજ જોઇએ રાખડી રે, એવી ખળી રે ઘડપણની એ ટેવ.
આંખે તો સૂજે નહીં રે, થરથર ધ્રુજે કાંચ,
ખાધું તો અન્ન પચે નહીં રે, વળી એમાં તો નવ રહેવાય.
પ્રાતઃકાળે પ્રાણુ માહરા રે, અન્ન વિના અકળાય.
ઘરનાં કહે મરતો નથી રે, તને ખેશી રહેતાં શું થાય ?
દીકરા તો જીજ્ઞવા થયા રે, વહુઅર દે છે ગાળ,
દીકરિયોને જમડા લેઇ ગયા રે, હવે ઘડપણના શારે હવાલ.

(કાવ્યદોહન પા. ૨૪૧).

કટલીક વખતે જાણીતી કુચા જેવી ખાખતને કવિતાનું રૂપ અથવા ખાલી લપકાદાર આકાર આપવાથી હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે

હીંગળાનો રંગ રાતો હોય ને કાયલાનો રંગ કાળો,
ભોળે ભગત એમ જાણે કે વહુનો ભાઇ તે સાળો.

(કવિ દલપતરામ—મિથ્યાભિમાની નાટક પા. ૧૦)

(૬) ઉછળતી શૈલી—જ્યારે બકબાં પેઠે દૂદકા ભારતી અથવા પાણીના મોજા પ્રમાણે ઠેકઠેકાણે ઉછળતી શૈલી વપરાય છે, ત્યારે વાંચતાં મન આનંદ પામે છે તથા ચિત્ત આકર્ષાઈ રહે છે.

જમશેદજી ન. પીટીટ “માહરી મજેહ” (પા. પર) માં લખે છે :—

કાણે ખેંચી રાખી ધરતી જીલંદ ?
તુંએજ, તુંએજ, ઓ હોરમજદ નૂરમંદ !
કાણે મારી તે પર પાહાડોની મેખ ?
તુંએજ, તુંએજ, ઓ અશો ને નેક !

* ખાણાનું ભાકડું. † એક જાતનું વાસણ.

કાણે વાળ્યાં વાદળ એકેક અંદર ?
 તુંએજ, તુંએજ, ઓ મોટા પવર !
 કાણે ઉગતો કીધો સૂર્ય સદા ?
 તુંએજ, તુંએજ, ઓ મોટા ખોદા !
 કાણે ફરતી કીધીં સહવારને શય ?
 તુંએજ, તુંએજ, ઓ આકાશી રય !
 કાણે કીધો દર્યો મારતો પોકાર ?
 તુંએએ, તુંએજ, ઓ સર્વ-આધાર !

ઉપલી કવિતાની શૈલી ઉછળતી છે એટલુંજ નહિ, પણ તે ઉન્નતિ-પ્રેરક (Sublime) પણ છે. ઉન્નતિપ્રેરક શૈલીનું આ ઉદાહરણ ધ્યાનમાં રાખવા જોગ છે.

કવિ શામળભટ્ટના જીવ્યામાં “મોત” વિષે નીચે પ્રમાણે ઉછળતી ભાષામાં લખ્યું છે :—

કોઇ આજ કોઇ કાલ, કોઇ દિવસે કોઇ રાતે,
 કોઇ જોખન કોઇ વૃદ્ધ, બાળ જન જીવતી જાતે.
 કોઇ તાપે તરફડી, આપધાતે કોઇ મરતાં,
 કોઇ ભોજ્ય કોઇ રોગ, કોઇ તો સરખ કરડતાં.
 કોઇ વાંશિ વિકાર કે હડકવા, કોઈ મમતે વડીને મુઓ,
 પણ કાળ ન મૂકે કોઇને, શામળ કહે સમજ જીઓ.

(૧૦) સમતોળ શૈલી (Balanced Style)—જ્યારે વાક્યો તથા શબ્દો એવી રીતે રચાયલાં હોય છે કે સમતોલપણું અથવા સરખું વજન જળવાઈ રહે છે ત્યારે આ શૈલી વપરાય છે. શામળભટ્ટ, નર્મદા-શંકર, મલબારી, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, કરસનદાસ સૂળજી આદિ કવિઓએ તથા ગ્રંથકારોએ આ શૈલીનો ઉપયોગ કીધો છે.

કે. ન. કાશ્યાજી “દીની ગાહી” માં (પા. ૯) લખે છે :—

“તે વચલાં કદની, હલકાં પગલાંની, નરમ ચશ્મોની અને નાજુક નખરાંની અખળા હતી.”

પ્રેમાનંદકૃત નળાખ્યાનમાં કળિયુગ શું શું કરી દેખાડે છે તેનું વર્ણન આવ્યું છે, ત્યાં કહે છે :—

દાતાર જ્યાં ત્યાં ધન નહીં, દાતાર નહીં ત્યાં ધન,
 ખાનાર જ્યાં ત્યાં અન્ન નહીં, ખાનાર નહીં ત્યાં અન્ન.

૩૫ હોય ત્યાં ગુણ નહીં, ને ગુણ ત્યાં નહીં ૩૫,
શા શા અવગુણ વરણુનું, છે પ્રતાપ મારો અનૂપ.

(પૂ. કા. દોહન ભાગ ૧ પાને ૧૯૬).

નીચલી કવિતામાં બે વાક્યોની સામે બીજા બે વાક્યો તોળીને
મેળ્યાં છે :—

ના આદર ના આવકાર ના નેણે જળ હળે નેહ,
એ ઘેર ન જૈએ કે વાર ભલે દુઘેય વરસે મેહ.
જ્યાં આદર જ્યાં આવકાર જ્યાં જેણે વરસે નેહ,
એ ઘેર જવું સો સો વાર ભલે ભાલેય વરસે મેહ.

કવિ સામળભટનાં “રત્નમાળામાં” આભિણુ તથા રાજકન્યાનો સંવાદ
નીચે પ્રમાણે આવે છે. ત્યાં શૈલી સમતોળ તથા વિરોધાભાસવાળી છે :—

આભિણુ કહે છે :—

હું કુશકા તું શાળ, શિયાળ હું તો, તું સહિયે,
હું પડતર તું સ્નેહ, પડતર એવો કહિયે.
હું કથીર તું કનક, કૃપ હું તો તું સિંધુ,
હું આગિયો તું અશ્ણુ, હું તારો તું ઈંદુ.
હું કીરી કુંજર પુલ્ય તું, ક્યાં પાપાણુ ઝવેરડી,
કટકટ રે રાજકુમારિકા, દીપક લેછ કુવે પડી.

રાજકન્યા કહે છે :—

જ્યમ ગોતમ અહલ્યા, જ્યમ સીતા ને રામ,
જ્યમ રકમણિ ને કૃષ્ણ, કહું જેમ રતિ ને કામ,
જ્યમ તારા ને વાણિ, જ્યમ નળ ને હમયંતી,
જ્યમ પાંડવ પાંચાણિ, ચંદ્ર રોહિણિ ગુણવંતી
વળી જેમ વશિષ્ઠ અશ્વત્થી, જેમ રનાદે ને રવી,
ત્યમ તું વર ને હું કન્યકા, કહી ગયા મોટા કવી.

(બૃહત્ કાવ્ય દોહન* પા. ૫૩૧

તથા પૂં કાં દોં ભાગ ૩ પા. ૪૦૬-૭).

* ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈ દ્વિત ભાગ ૨) નો.

બંનેની નાડિયો વેગવાળી થવા લાગી અને છાતીઓ ધબકવા લાગી, બંનેનાં શરીર કંપવા લાગ્યાં, વિચાર-વિવેક હોલાઇ ગયાં, મ્હોં બાવરાં બની ગયાં, શરીર તાપવાળાં થઈ ગયાં, અને સમયનો પ્રેર્યો રાજ્યાની છાતીપરનો છેડો સરી ગયો.
(ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી—સરસ્વતીચંદ્ર

ભા. ૧ પા. ૪૬).

જે વસ્તુ હાલ આપણને મહાભારત દીસે છે, તે આગળ જતાં તુચ્છ અને નજીવી લાગશે; અને જે વસ્તુ હાલ તુચ્છ અને નજીવી લાગે છે, તે આગળ જતાં મહાભારત થઈ પડશે.

(કરસનદાસ મૂળજી—નીતિવચન પા. ૧૧૫).

સતનો ધોરી રસ્તો સિધ્ધો, સુગંધી ને અજવાળો,
ગતની ગલી દુર્ગંધી, આડી અધારી છે વિપત્તની.

(મલખારી—અનુભવિકા—કાવ્યરત્નો પા. ૬૭).

કેટલીક વખતે નાનાં નાનાં વાક્યો સરખાં વજનનાં આવે છે. રમણભાઈ નીલકંઠકૃત “ભદ્રંભદ્ર” માં માજીસ્ટ્રેટ કેદની શિક્ષા કરે છે, ત્યારે કેટલાકો તેને “હુર્યો” ના હર્ષનાદથી વધાવી લે છે. આદ ટોળામાંથી કોઈ બોલ્યું “રામ બોલો.” આ ઉપરથી ભદ્રંભદ્ર બોલ્યા :—

તે પણ ઠીક છે. હું હજી જીવવાની આશા રાખું છું. પરંતુ આ વિપત્તિને સમયે કોઈ બાધા રાખો, કોઈ વ્રત લ્યો, કોઈ તપ આચરો, કોઈ કષ્ટ કરો, કોઈ અપવાસ કરો, કોઈ સુખ વળે, કોઈ સંસાર તનન, કોઈ જપ કરો, કોઈ દાન કરો, કોઈ યજ્ઞ કરો.
(ભદ્રંભદ્ર પા. ૩૦૩).

(૧૧) વિરૂદ્ધસંભાષણ શૈલી—આમાં સામસામા અર્થવાળા શબ્દો બહુ સિક્કતથી ગોઠવેલા હોય છે. જેમકે

મરવાથી શું બિહે?—રે મુરખા! મરવાથી શું બિહે?

જીવતું મરશે, મૃતું જીવશે, સૃષ્ટિ નિયમ નીતિ એ—રે મુરખા!

બિંધ્યું બગશે બગ્યું બિંધશે, અનુક્રમ સ્થિતિ એ—રે મુરખા!

હસતું રડશે, રડતું હસશે, ધણું હસી રોશે જરિયે—રે મુરખા!

ચૂડતી પડતી, નાચતી સળંગી, જ્યાં ત્યાં નિત દેખિયે—રે મુરખા!

મરવું એ જીવવાને, માટે, સુખી જે ભટ મરી લિયે,

જીવતો મૃતો જે કાયર જન, જરીજરીમાં રડી દિયે.

(મલખારી—અનુભવિકા પા. ૧૫).

કવિ નરભેરામ લખે છે :—

નથિ રામ વિભૂતી યોળવે, નહિ ઉધે શિર ઝોલ્યે,
નથિ નારિ તણ વન જતાં, જ્યાં લગિ આપ ન ખોલે.
જંગલમાં મંગળ કરિ જાણે, મંગળ જંગલ જેને,
કડવું મીઠું, મીઠું કડવું રામજિ વશ છે તેને.

(કાવ્યદોહન પા. ૨૦૧).

(૧૨) હૃદયસ્પર્શક શૈલી (Impressive style)—આ

શૈલી હૃદય તથા મન ઉપર ઝટ અસર કરે છે. સામંજસ, ધીરો, નર્મદાશંકર આદિ કવીઓએ આ શૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે. ઉદાહરણો નીચે આપીશું :—

શાયં વિના માણસપણું રહેતું નથી, શાયં વિના આપણે
રાજ્ય, ધર્મ, રૂઢિના અધમ દાસ છીએ. પાતરના કેટલાએક
તપલચી ઘણા સુખી છે; ને ફૂલીન ગૃહસ્થો પણ સુખી છે.
પરંતુ ગૃહસ્થ તે ગૃહસ્થ ને પેલા તે પેલા.

(નર્મદાશંકર—નર્મગદ્ય પા. ૬૯).

કવિ નિષ્કુલાનંદ (સં. ૧૮૭૭). પોતાનાં કાવ્ય “નિષ્કામ” મધ્યે ચરિત્રવાળી સ્ત્રી સાથે સંગ કરનાર પુરુષ ઉપર આ પ્રમાણે ધિક્કાર નાંખે છે :—

મેલિ પુરુષોત્તમની સુરતી, કરે છે નારિ જોવા સુરતી,
તેને ચિંતવે વારંવાર, એવા મૂરખને ધિક્કાર.
મેલિ મહાપ્રભુજનું મૂખ. દેખે નારિને નર વિમુખ.
તેના સ્પર્શનો રાખે છે પ્યાર, એવા મૂરખને ધિક્કાર.
મેલિ મોહન મુખની વાત, નારિ શબ્દ ગુણે રણિયાત,
નાવે ગુણ એનો લગાર, એવા મૂરખને ધિક્કાર.
મેલિ મૂખે હરી ગુણગાન, કહે નારિ ચરિત્ર નિદાન,
તેણે ફૂલે અંગમાં અપાર, એવા મૂરખને ધિક્કાર.
મેલિ કેશવ કમળ નેણ, સંભારે છે નારી દુઃખદેણ,
નથી સમજતો સાર અસાર, એવા મૂરખને ધિક્કાર.
નથી લોભ તો લાલને લટકે, મન માન્યું માનનિને મટકે,
આધિ ખોટ ને થયો ખૂવાર, એવા મૂરખને ધિક્કાર.

(કાવ્યદોહન પા. ૮૦).

મરણ પામેલાં પાછળ રોવું ફૂટવું ન જોઈએ તે વિષે કવિ ધીરાએ લખ્યું છે કે :—

જ્યા તે જવાના સૌ, જશે જણનાર રે,
મૂઝાં તેને તમે શું રૂઓ, રોનાર નથી રહેનાર રે.

... ..

કેના છોડ ને કેનાં વાસરે, કેનાં મા ને આપ રે,
અંતકાળે જવું પ્રાણી એકલું, સાથે પુણ્ય ને પાપ રે.

(જુઓ નર્મગદ્ય પા. ૧૩૦).

કવિ સામળભટ “ભદ્રા ભામની” માં હૃદય આકર્ષાય એવી શૈલી-
માં લખે છે :—

આળ પરદેશી પ્રીત, આળ વાતો આડીની,
આળ રંગાની રીત, આળ છુદ્ધ ચોરિ આડીની.
આળ ભીખનો ભોગ, આળની આળ ભુકાનું,
આળ દેહનો રોગ, આળ રંગો તુડ્યાનું.
આળ જીવવું જે આપડો, આળ હિંમત હરામની,
સામળ કહે આળ તે નારને, કલંક ચઢવું જે કામની.
આળ લંપટની લાજ, આળ પરધન્યજ આનું,
આળ કુંવારો વાસ, આળ નીચ સંગે જાનું.
આળ સાધુ સગપણ, આળ વિપ્રશું વઢવું,
આળ ગરથ વિણુ ગ્રહસ્થ, આળ જાનીનું જડવું.
આળ પ્રીત પરનારની, રામ નામ વિણુ બોલવું,
આળ કલંક જે કામની, કહે સામળ પટંતરે બોલવું.

(બૃહત્ કાવ્ય દોહન ભાગ ૨—પા. ૪૮૨).

ભટ્ટ પડ્યો અવતાર, રખ્યું જે નારનું ખાથે,
ભટ્ટ પડ્યો અવતાર, ગૂણ શત્રુના ગાથે,
ભટ્ટ પડ્યો અવતાર, જીર માતાનું જીવે,
ભટ્ટ પડ્યો અવતાર, નામ જે આપનું ખૂવે,
પરવશ, પરસેવન, પરધર, નિત્ય પરદેશ ફરવું ભુંડું,
સામળ ભટ્ટ કે, અવતાર ભટ્ટ, શુભકુળ ને શુભકાપણું.

(ઉપજીવ પુસ્તક પા. ૪૬૧).

નર્મકવિતામાં (પા. ૩૨૪) નર્મદાશંકર કહે છે :—

સત્ય આચરો સહ, સત્ય પ્રીતનું મૂળ છે,
સત્ય આચરો સહ, સત્ય સઘળે અનુકૂળ છે.
સત્ય આચરો સહ, સત્ય અહીં, યશયુક્ત છે,
સત્ય આચરો સહ, સત્ય પરલોક મુક્ત છે.
સત્ય વિના પરિણામ માદા, અસત્ય કદી તારે નહીં.
સારાસાર સમજવા કાજ, બીજું શું શોધો અહીં.

અરદેશર ખખરદાર પોતાનાં “ કાવ્ય રસિકા ” નામનાં પુસ્તકમાં
(પા. ૧૧૬) લખે છે :—

શરપાણું સંભાર, કાયરા, શરપાણું સંભાર.
ધર તત્તવાર ઉમંગતણી ને પડ હિંમતથી ખદાર—કાયરા...
... ..
દેશ દિવાળે જ્યાં ત્યાં દેખું, ફાટફૂટ આકાર—કાયરા...
સળો ખૂબ પેઠો સંસારે, શોધ ખરો ઝટ સાર—કાયરા...
કાપ ફૂટી ફૂટીને ફૂટીને એ શાકળીને માર—કાયરા...
એ ભૂંડીએ ધાણુ વાળિયો, એનો તોડજ ભાર—કાયરા...
પરદેશીઓ હસી કરીને, ખૂબ નાખે રીટકાર—કાયરા...
શરાતન સૌ નાસી ગયું ને અન્યા પાયલા યાર—કાયરા...
કુસંપ ને છાપાંએ સઘળો દેશ પડ્યો દુઃખગાર—કાયરા...
મોજશોખના વાલા અનીને, બળ દિણ અન્યા અપાર—કાયરા...
આળસુના રાજ અરડાતા, કર તેને હુશિયાર—કાયરા...
હિંમતથી સૌ કાઢ કુધારા, એનીજ અતે હાર—કાયરા...
સ્થીર ડગે આગળ વધ, બન ના કાંચળિયો સરદાર—કાયરા...
સાજી થશે ધણેર સૌ રીતે, તુજને દારોદાર—કાયરા...
અદલ ઉમંગ ધરીને પ્રેમે, દેશ અપતો તાર—કાયરા...

ખેરામણ મલખારી “ નીતિવિનોદ ” માં નીચલી જોરસાદાર શિખા-
મણ દે છે :—

દેશી નરનારો ! ખરો સુધારો સ્વીકારો સમુદાય મળી,
સૌ અંગ્રેજોના ઢંગ ધરો તો, ભંગ થશે આશા સઘળી.
પાસેની પેલી જોઈ હવેલી, નિજ ઝુંપડી તોડો તત્તપે,
ધરખાર વિનાના ભાર ભૂમિપર, દોઢ ચતુરમાં નામ ખપે.

મિષ્ટાન્ન નિહાળી પાડોશીનાં, નિજ થાળી ઊંચી કરશે,
 દુષ્કાળ આવવે દાળભાતનો, ભૂખ બારસ ભટકી મરશે.
 માટે દેશીઓ, નકલ કરો ના, સધળાંમાં કો એક ગ્રન્થ,
 સૌના ગુણુદોષો જોઈ તપાસી, સંધરવામાં સરળ મજા.
 દેખાદેખીના ધરો દાખલા, સારાસાર વિચારીને,
 દુર્યોધ સંહારી, રહો સુધારે, સદ્ગુણ સર્વ સ્વીકારીને;
 જો વાંદર પેરે ટેવ બીજની, ટેક વિના તત્પર ધરશે,
 ખહેરામ કહે છે ગર્થ ગુમાવી, મોત વિના રખડી મરશે.

(કાવ્ય રત્નો પા. ૩૮).

મચ્છારામ સ્વ. દેસાઈ કૃત “દિલ્લીપર હલ્લો” નામની નવલકથામાં
 નીચલો ફકરો છે (પા. ૫૯-૬૦).

તે બોલ્યો—“પણ દેશ, ઓ મારી માતા, મારી ભૂમિ! એ
 યવનના હાથમાં પડે? હાય! હાય! થઈજ ચૂક્યું તો; પછી
 પુત્ર ને કલત્ર શું કામના? નહિ, નહિ, અમરસિંહજી, હું
 દેશને માટે સર્વસ્વ ત્યાગ કરવાને તૈયાર છું. દેશની રક્ષા
 કરવાને માટે હજી પણ મારા હાથમાં તલવાર લાવો. તમને
 બતાવીશ કે કેટલા યવનોનાં કાળજી ચીડે છું. તલવાર,
 તલવાર, (યવનોને) મારો, કાપો, ઝખ્ખે કરો, શિર ઉડાવો.
 બસ મને બીજું કશું જોઈતું નથી. પુત્ર કાણ? એ આજે
 નહિ તો કોઈ દહાડે પણ મરશે, જનમ્યું તે જશે, ને ખીલ્યું
 તે ખરશે! પણ તે ફોકટમાંજ! અને આ દેશના કલ્યાણ
 માટે, સ્વદેશના રક્ષણ માટે, આપણી સ્ત્રીઓના અભિમાન
 માટે, રક્ષણ માટે, બાળકોની વિપત્તિ ટાળવા માટે, અનેક
 સ્ત્રીઓના સૌભાગ્ય માટે, અને બાળકોને પિતા વિના ટળવળતા
 ન કરવા માટે જે લુણ આજે ઘણાં વરસો થયાં બાઈએ
 છીએ તેના બદલા માટે મરશે! ધન્ય ધડી, ધન્ય દહાડો!
 શું યવનો આવીને આપણા ધર્મનો ખ્વંસ કરે, ને સ્ત્રીઓની
 લાજમર્યાદા ભૂટે? તેના કરતા એ પુત્રની કિંમત ઘણી છે?
 વધારે છે? જે મનુષ્યે આ ભૂમિપર અવતરી દેશમાતાની
 સેવા કરી નથી, દેશનું તલમાત્ર પણ કલ્યાણ કીધું નથી,
 એક દહાડો પણ જેણે હાથમાં સમશીર પકડીને શત્રુનાં કાળજી

વિધ્યાં નથી, ક્ષત્રુ સ્ત્રીનો* સૌભાગ્ય ઉત્તરાચ્યો નથી, તે પુરૂષ નહિ, પણ પત્થર જનમ્યો છે. માટે ભાગ્ય છે કે મારો પુત્ર દેશકલ્યાણાર્થે સ્વાત્માર્પણ કરવા તૈયાર છે.

(૧૩) હૃદયભેદક શૈલી—જ્યારે હૃદયસ્પર્શક શૈલી એક ડગલું આગળ વધી આપણાં હૃદયને સ્પર્શી તેને ભેદી નાંખે એવી હોય છે, ત્યારે આ પ્રકારની શૈલી વપરાય છે.

અલાઉદ્દીન ખીલજીએ પોતાના કાકાને મારી દિલ્લીની ગાદી લીધી. પછી તેણે પોતાનાં વચનનો લગ્ન કરી પેલા કાકાના બે છોકરાઓ અરકલીખાં તથા કદરખાંને કેદમાં નાંખી તેઓની આંખો ફેડી નાંખાવી. આટલાથી ન ધરાતાં તેણે તેઓને મારી નાખવા બે ખુનીઓને મોકલ્યા. એકે મન કંઠણ કરી અરકલીખાંના પેટમાં ખંજર માર્યું. અને તેજ વેળાએ બીજાએ કદરખાં ઉપર જખમ કરીધો. કદરખાં તો તુરત મરણ પામ્યો; પણ અરકલીખાંને એક જખમ ખસ થયો નહિ. તેથી તેણે ગુસ્સાથી ખુનીને કહ્યું “કાફર, હરામખોર, જલદીથી ખીજે ધા મારી આ છાંદગીનો દોરો એકદમ તોડી નાંખ. તારાં અણુધણુપણુથી મને ધણું દુઃખ થાય છે તે તું જાણતો નથી. માટે માર ખીજે ધા, અને આ દુષ્ટ પાપી જહાનમાંથી મને છોડવ.”

(કરણુ ઘેલો—પા. ૮૪).

અરકલીખાંના શબ્દોથી આપણું હૃદય જખમમાર્ષ દુઃખી થાય છે.

મંજુભાઈ ત્રિવેદી કૃત નવલકથા “વધૂવધ” માં કાઉન્ટ સોવર્સની પોતાની સ્ત્રી બર્ધા તથા પોતાના મિત્ર કાઉન્ટ હેકટરે વિશ્વાસઘાત કરી છેર આપ્યું, ત્યારે મરણની પથારી ઉપર એસી સોવર્સ પેલાં બે જણને કહે છે :—

“હું એટલો થયો હતો તે તમને એમ કહેવાનું, કે તમે મને હવે ધણું દુઃખ દીધું છે; હવે મનુષ્યની સહનશક્તિની હદ આવી રહી છે; અને હવે વધારે વાર મારી વહાલી સ્ત્રી તથા મારા પરમ પ્રિય મિત્રના હાથે દિવસે દિવસે હું મને મરતો જોઈ શકતો નથી. તમને મારે એ પણ કહેવું હતું કે તમારી ધાતકી

* ઉદાહરણમાં જોડણી તથા વ્યાકરણ જેમ જરૂર છે તેમજ મોટે ભાગે આપ્યા છે.

તળવીએ હવે બહુ થઇ ગઇ છે. તમે જોતાં નથી કે મને અતીવ દુઃખ થાય છે? તમારું કામ તમે જલદીથી પૂરું કરો; મારા દુઃખનો છેડો લાવો; ઝેર દેનારાઓ, મને તમે એકદમજ મારી નાંખો!”

જાંગીર મઝબાનની “છલુ ગોરાણી” માં (પા. ૭૫) માણેક ગોરીના આપ મેહેરનોશજીને મંચેરદાર તેણીની સામે સરકારે મેળેલા આરોપનું ફર્યાદનામું વાંચી સંભળાવે છે તે આ પ્રમાણે છે :—

“જે કાંઈ સ્ત્રી જાણીબુજીને પોતાનો હમેલ છુપાવે અને તે આળક જનમવા પછીથી તેનું શું થયું તેનો પત્તો નહીં આપે તો તેના ઉપર આળહત્યાનો...અપરાધ લાગુ પડે સહી—હવે મજકુર માણેકબાઈ મેહેરનોશજી દસ્તુરના, ઉર્ફ માણેક ગોરી ઉપર મજકુર હમેલ છુપાવવાનો તથા તે આળક—

બસ-બસ-બસ-બસ-મંચેરદાર, આગળ એક હરફ વાંચી તેનાં કરતાં મારી છાતીમાં આંચે છરી ભોટી દેવો.”

(૧૪) ઉત્તેજનક શૈલી—પોતાનું કામ સિદ્ધ કરી લેવા સામાને ચચડાટ લાગે એવા શબ્દોમાં બોલવું, કે જેથી ખોટું ઉત્તેજન મળવાથી તે પોતાની મરજી વિરૂદ્ધ કાર્ય કરે, ત્યારે આ શૈલી વપરાય છે. જેમકે રામાયણ પ્રમાણે ઇંદ્રજિત ગુપ્ત રીતે લડતો હતો, તે પ્રત્યક્ષ દેખાવ દે એવા હેતુથી લક્ષ્મણ તેને કહે છે :—

હે ઇંદ્રજિત તું છે નામે બળિયો પણ ન કરો કામે,

અમથી ડરી રૂપ છુપવી, લડે તું ધિક્કાર તાહરે નામે.

(રણછોડલાઈ ઉદયરામ—નાટ્ય પ્રકાશ પા. ૧૫૬).

(૧૫) ઉત્સાહજનક શૈલી—આવી શૈલીથી બીજાને કાંઈક બહુ કામ કરવા ઉશ્કેરવામાં આવે છે. બાળ રામાયણમાં તાડકાનો વધ કરવા શ્રી રામચંદ્રજીને વિશ્વામિત્ર નીચે પ્રમાણે ઉશ્કેરે છે :—

કાળ રાત્રી સમ અતિ ભયંકર એ ખરી,

હજુવા આ તાડકા, બાળ, શંકા કરી,

સ્ત્રી મારવી નહિ યોગ્ય વાત નવ ધારવી,

ત્રિલોક રક્ષણ કાળ તાડકા મારવી.

(ઉપલુંજ પુસ્તક પા. ૧૫૭).

(૧૬) સુસ્વરોચ્ચાર શૈલી અથવા સૌમ્યતાયુક્ત શૈલી (Euphemism)—આમાં કાંઈક અનિષ્ટ, દુઃખદાયક અથવા કઠોર બાબત અથવા ચીજ માટે મૃદુ શબ્દોમાં લખાણ કરવામાં આવે છે. જેમકે ભાગ્યશાળી ડોશી આકસ્મિક કારણથી માળા જપતાં જપતાં બગાસું આવ્યાથી પંચત્વ પામ્યાં (=મરણ પામ્યાં).

(ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી—સરસ્વતીચંદ્ર—ભાગ ૧ લો પા. ૨૩૪).

નીતિ વિનોદમાં બેહેરામણ મલબારી લખે છે :—

વેચી સઘળી બુદ્ધિ, સવળી પાઘડી અવળી મૂકે શીર
(=દેવાળું કાઢે).

(કાવ્યરત્નો પા. ૧૪૫).

આ શૈલીના વધુ ઉદાહરણો સુસ્વરોચ્ચાર—અલંકાર વિષેનાં વિવેચનમાં આપીશું.

(૧૭) કઠોરતાયુક્ત શૈલી—ઉપલા પ્રકારની શૈલીથી ઉંધી રીતે (મૃદુપણે ન બોલતાં) કઠોર, દિલ દુઃખાય એવા શબ્દો વાપરવામાં આવે છે ત્યારે આ શૈલી વપરાય છે. દાખલા તરીકે :—

ભાષણ ભૂંકે રે મન ભાવતાં, લાંબા હાથ ને ફરતી ડોક.

(મલબારી નીતિવિનોદ—કાવ્યરત્નો પા. ૫૬).

ઉપલા ફકરામાં “ભાષણ કરો” ને બદલે “ભાષણ ભૂંકે” આવા કઠોર શબ્દો વાપરી કવિએ તિરસ્કાર દેખાડ્યો છે.

અનુભવ રાજ ! તમ રક્ષા વિણ ડગલે ડગલે ઠોકર ખાઉં,

બુદ્ધિનો બળિયો હું નિકળિયો, ઢળિયો એકળ બાબુ જાઉં.

(ઉપલુંગ પુસ્તક પા. ૯૩).

“બુદ્ધિ વિનાનો” આમ બોલવાને બદલે “બુદ્ધિનો બળિયો” શબ્દો વાપર્યાં છે.

આજ મને અવકાશ ક્યાં ? કરીશ કામ એ કાલ.

જે મૂર્ખો આવું બકે, તેના હાલ હવાલ.

(ઉપલુંગ પુસ્તક પા. ૧૦૩).

ઉપલા ફકરામાં “બોલે” ને બદલે “બકે” શબ્દ વાપર્યો છે.

કેટલીક વખતે તિરસ્કાર દાખવવાં સારા અર્થવાળા શબ્દમાં એકાદ અક્ષર ઉમેરી તેને કઠોર અર્થવાળો બનાવવામાં આવે છે.

બેહેરામજી મલબારી “સંસારિકા” નામનાં કાવ્યમાં વ્યસની રાગને માટે કહે છે :—

મતલબ ઘેણે બન્યો, વેણછા પણ એ બન્યો,

મુવો તું “રગપુત” થતો, “ગરગપુત” સંજ્ઞા સાચી.

(ઉપલુંગ પુસ્તક પા. ૬૯).

ઉપજા વાક્યમાં “રગપુત” શબ્દની આગળ “ગ” અક્ષર મુકી ધિક્કાર દર્શાવ્યો છે.

(૧૮) કોધયુક્ત અથવા ગુસ્સાવાળી શૈલી—જ્યારે લખનાર અથવા બોલનાર ગુસ્સા સાથે પોતાનો દુઃદ હરાવ બહાર કરે છે ત્યારે આ શૈલી વપરાય છે.

એક મુસલમાન અમીર કરણુઘેલાને સમજાવવા આવ્યો, કે અગરજો તે તેની પુત્રી દેવળદેવીને તેની મા કાળાદેવીની અરજ પ્રમાણે અજાઉદીનને ત્યાં મોકલે તો તેમાં તેનેજ ફાયદો છે. આ ઉપરથી કોધના આવેશમાં કરણુ જવાબ દીધો :—

અગરજો આસમાન તુટી પડે, અગર ધરતી રસાતળ બન્ય,
અગર પાદશાહ પોતે અથવા તેથી પણ વધારે ખુદ પરમેશ્વર
મારી પાસેથી એ છાંકરી માંગવા આવે, તોપણ હું તેને ખુશીયા
કદી આપું નહિ. (કરણુઘેલો પા. ૨૨૦).

(૧૯) મેહુણવાળી શૈલી—કાંઈ મેહુણું મારી કોઈક શખસ અથવા શખસોનું મન ઉશ્કેરાય એવી ભાષા વાપરવામાં છે, ત્યારે આ પ્રકારની શૈલી બોલુવી. જેમકે કેપશર કાબ્રાજીની “દીની ડાહી” નામની નવલ-કથામાં દાકતર બરજોર એકવાર શીરંગી છાકરી રોસીને મળ્યો, તે કોસ્ટા નામના શીરંગી છાકરાએ જોયું, તે ઉપરથી તેણે રોસીને તાણો મારી કહ્યું :—

“હા, પણ એ તુંને હમેશાં મળે છે. એવો અકસ્માત રોજ બને છેની?” (આમ) કોસ્ટા સખત ટકોરની દબમાં બોલ્યો. રોસી—“એટલે? કોસ્ટા, તું શું કાંઈ મને તાણો મારે છે? આજે તું કાંઈ મારી સાથે છેડતી લેવા આવ્યો છે?” કોસ્ટા—“આજે સાંજેખી એ પારસો તુંને અકસ્માત મળ્યો ને રાત્રેખી અકસ્માત મળ્યો?”

પ્રેમાનંદકૃત “મોક્ષ” માં એક નરસિંહ મહેતા નામના શખસ વિષે કહ્યું છે, કે તેની સ્ત્રીના મરણ કેડે તે સાધુઓ સંગાતે જઈ રહ્યો હતો. તેની એક છોકરી નામે કુંવરબાઈ જે પરણેલી હતી, તેની અધરણી* આવી, ત્યારે તેણીએ પોતાની સાસુને કહ્યું, કે તેના બાપને કંઠાત્રી લખી બોલાવો કે જેથી તે મોસાળું કરે. આ ઉપરથી સાસુ તાણા મારે છે કે:—

કાં વહુવર તને ઘેલું લાગ્યું, મા મુઠ ત્યારે મહિયર લાગ્યું.
તાળ વળડે કીર્તન કરે, નાચી ખુંદીને ઉદર ભરે.
દરિદ્રતા ધરમાં ફેરા ફેરે, તે મોસાળું ક્યાંથી કરે?
જે સગાંથી અર્થ નવ સરે, શું થાયે તેને નોતરે?
મહેતાને વહાલું હરિનું નામ, જોવા મળશે બાધું ગામ.
તમને ડોસો મળવાનું હેત, અમો નાતમાં થપ્પએ ફજેત.

મોસાળું શું શું કરવું તે વિષે કુંવરબાઈની સાસુએ ફક્ત આટલુંજ (!) માંગ્યું—પ) શેર કંક, ૭૦૦) નારિયેળ, ૨૦) મણ સોપારી, ૨૫) વાઘા, ૧૫) પછેડી, ૫૦) પટેળાં, ૬૦) મુગટા, ૧૦૦) સળિયાં, કાઠી પોતિયાં, એ કાઠી જરકશીની સાડી, બાર કાઠી રેશમી સાડી. ૩૦૦ સાદી સાડી, દશ વીશ કાઠી ઘરની સાડી, સોલ કાઠી ઘાટ, લગ્નર બારમે કપડાં, ૧૬૦૦ શેલા વગેરે. ઉપર પ્રમાણે લખાવી સાસુજી બોલ્યાં, અને નાણુંદે મેહેણું માર્યું કે:—

× × × × × × × ×
ધરણં અમે માટે ધર્મે લખાવ્યું. ન મળે ત્રાસો લોભ.
એ લખ્યાથી અદકું કરો નો તમારા ઘરની બાળ.
તવ મુખ મરડી નાણુંદી બોલી, સિદ્ધ થયાં સર્વ કાળ.
ભારે મોટા એ પહાણુ લખેલી, જે મહેતાથી અપાય.

મહેતા શ્રી હરિની ભક્તિ કરવામાં તક્ષીન હતો, અને તેને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે છેલ્લી ઘડીએ પણ હરિ તેના ઉપર મેહેર કરશે. અતે શ્રીવૈકુંઠપતિ પોતે ભારે કિમતી મોસાળું લઈ માણસરૂપે મંડપમાં પધાર્યાં. હવે કુંવરબાઈને પોતાની સાસુને મેહેણું મારવાનો અવસર આવ્યો. તેણે કહ્યું:—

વૈષ્ણવ કહીને દેતાં ગાળ, એ શું મોસાળું કરશે કપાળ,
તમો નિંદતાં તુળસી ને તાળ, તેણે વશ કીધા જોપાળ.

* હિંદુ બાઈઓ આ શબ્દ નાન્યતર ભતિમાં વાપરે છે.

જુઓ કમાઈ દુર્બળ તણી, જીવે છે હરિના ચુલુ ભણી,
જો લખ્યાથી આશા હોય ધણી, તો માગી લેશો પેરામણી.

(નૃ. કા. દોહન ભાગ ૧ પા. ૨૩૫)

ભીખારીઓને સાધારણ રીતે નીચે પ્રમાણે મેહેલું મારવામાં આવે છે :—

રાતો રાયણ જેવો અને ધિંગો ધબકો છે અને ભીખ માગતાં
જરા પણ લજવાતો નથી.

(ભવાનીશંકર નૃસિંહરામ—કુંવારી કન્યા પા. ૧૮).

(૨૦) ડેકડીવાળી શૈલી (Satirical Style)—જ્યારે માણસો
તથા તેઓનાં કામો વિરૂદ્ધ અભાવ દેખાડી તેઓની મસ્કરી કરવામાં
આવે છે, અથવા તેઓ ભણી તિરસ્કાર દેખાડવામાં આવે છે ત્યારે આ
શૈલી વપરાય છે. જેમકે

વગર આવકે ક્યાં તક ચાલે આ રોજિંદી દીવાળી ?
કમાઈ માટે વખત મળે નહિ, મહેનત કોણ કરે હાળી ?
અચ્છેસર વસ્તીના એમજ સર્વ થયા ખીસે ખાલી,
વિખનો ખાલો પીધો કોઈયે, કોઈયે પાઘ ઉધી ઘાલી.
લાખ લાગ્યો નહિ જય નકારો, મિત્રકત ખોતાં બાપીકા,
કોરે પાને કરજ કહાવે, સત્વર સહિ કરતાં શીખા.
ગુજરાતીનું નામ મળે નહિ, કરે કારસીમાં લવરી.
મુનશી, મોલવી, અટક લખાવે, ફિસિયારીમાં જય મરી.

(ગેરામજી મજબારી—સંસારિકા પા. ૬૫).

રાગ્ન રાણા અક્કડ શેના ? વિસ્તાત થી તમ રાજ્યતણી ?
કઈ સત્તાપર કુદકા મારો, લાખ કોટિના ભલે ધણી.
લાખ તો મૂડી રાખ બરાબર, કોડ છોડશે સરવાળે,
સત્તા સૂકાં ઘાસ બરાબર, બળી આસેપાસે બાળે.

(ઉપલુંજ પુસ્તક પા. ૭૨).

કવિ બ્રહ્માનંદ “ માણસ ” માટે લખે છે :—

દશ મહિના માનાં ઉદરમાં, ઉધિ માથે ઝૂલ્યોજ,
જંકરાગિનીની જાળે દાઝ્યો, તે દહાડા કેમ ભૂલ્યોજ ?
આળા ચરમ તણા પેટ માંડી, આઠ પહોર અકળાતોજ,
રાત દિવસ મળ બિત્તર રહેવું, મળનો રસ તું ખાતોજ.

ખાદું ખાઈ માતા ખાતી, તેની થાતી પીડાજી,
કેમજ બાણી બહુ કરડતાં, કમિયાં ને વળી કપીડાજી.

(જીઓ કાવ્યદોહન પા. ૨૮૮)

આજના સુધારા વિષે જ. ન. પીટીટ તિરસ્કાર દેખાડી લખે છે :—

આજનો સુધારો, ઇત્તર ને ટચાક,
નહિ માને રવાન ને રહેતી વાતઃ
કુદી જાએ ધાંધલથી ધરતીની બહાર,
પણ બીલ્લસનો નહિ રાખે પુરતો વિચારઃ
આસમાનોપર ચઢાવેછ ડોલથી ચશમ,
તારા સેતારાનો બુજે ભરમ.
પણ નહિ જાણે પગની હેઠળની રજકણ,
હજારો જીવ જેમાં પામે પોષણ.
ચાલતી કાતર પેરે તેમની જ્યાન,
દોડતી શું કાપે તે નહિ રાખે જાણ.
રસ્તાખેજ, અમર્ગી, ને જીવ ને રવાન,
બાળકના હાતમાં રમકડાં સમાન,
કપડ, વહરડ. ભાગીને કંઠકાઓ થાએ,
પછડાતાં, અકૂડાતાં, તુકડાઓ થાએ.
અધર્મી જમાનો આવ્યો એવો આજ,
નહિ રાખે દાદારનો મોખ્ખો ને લાજ.

(મારી મજ્જે પા. ૯૬).

રા. રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠે પોતાની નવલકથા “ભદ્રંભદ્ર” માં ઠેકડીવાળી શૈલીમાં આખી વાર્તા લખી છે.

(૨૧) તિરસ્કાર-દર્શક શૈલી—જ્યારે કોઈ માણસ બીજા સાથે તિરસ્કારથી બોલે છે, ત્યારે આ શૈલીનો ઉપયોગ કરે છે. આવી શૈલીથી સામે શખસ તુરત ચૂપ થઈ જાય છે. કવિ સામળભટ્ટકૃત “અંગદવિષ્ટિ” નામનાં કાવ્યમાં રાવણ વાળીના પુત્ર અંગદને આ પ્રમાણે મોટા ગર્વથી તિરસ્કાર સાથે કહે છે :—

વાળી સરખા કોડ, ચરણ મારા ચાંપે છે,
સુગ્રિવ સરખા લાખ, કૂલ દેખી કાંપે છે.
છંદ આદિ સુરનાથ હાથ જેડે જન ઝાઝા,
નથી શુભ્યો ને કાન, રિદ્ધિપતિ રાવણ રાગ ?

ડોલાવું દશ દિગ્પાળને, સળકાવું શેષ ધામને,
તું અદ્ય બુદ્ધિ સમજે નહિ, રહ્યો વખાણે રામને.
રાંક જાત તે રત્ન શું ઝોળજે, આખર ચૈતન આકરને,
ગરિબતણે ઘેર પેટ ભરે તે, ઠાક શું જાણે ઠાકરનો ?
મેરૂતણો મહિમા નવ દીકો, કરે વખાણુ તે કાંકરનો;
આખરની ખીલોડી અંગદ સ્વાદ શું જાણે સાકરનો ?

(કાવ્યદોહન પા. ૩૪).

(૨૨) દૃષ્ટાન્તાત્મક શૈલી (Allusive Style)—ધણીક વખતે લેખકો પુરાણ, દંતકથા અથવા ઇતિહાસના દૃષ્ટાન્તો ટાંકી ચોક્કસ વિષય ઉપર વિવેચન કરે છે, અથવા કાંઈક સિદ્ધાન્ત વિષે લખે છે, ત્યારે આ શૈલી વપરાય છે.

પુરાતન કાળમાં સ્ત્રી પુરૂષો પોતાનાં કામમાં યશ મેળવવા પ્રયત્ન કરતાં હતાં, તે વિષે લખતાં નર્મદાશંકર નર્મગદ્ય (પા. ૨૧) માં લખે છે:—

વેદાંતશાસ્ત્ર અને કર્મ માર્ગમાં વ્યાસ અને જૈમિનિ એઓએ અતુળ બુદ્ધિ ચલાવી છે. ન્યાયશાસ્ત્રીઓએ અને વૈયાકરણોએ ધણા શ્રમ લઈ ગ્રંથો રચ્યા છે.....વાલ્મિક અને વ્યાસનાં કરેલાં રામાયણુ અને મહાભારત પશ્ચિમના લોકો આતુરતાથી જાણે છે. ઉજ્જન નગરીના વિક્રમ, ધારા નગરીના ભોજ અને પ્રતિજ્ઞાના શાલિવાહન એઓનાં પરદુઃખભંજન રાજ્યો કહેવાયાં..... કાવ્ય, અલંકાર, શબ્દ શાસ્ત્રમાં કાલિદાસ, ધન્યંતરિ, દાપણુક, અમર, શંકુ, વેતાલભટ્ટ, ઘટખર્પર, વરાહમિહિર અને વરરૂચિ એઓએ નવરત્ન એ ઉપનામે રાજા ભોજની કચેરી શોભાવી છે. પરશુરામ, રામ, અર્જુન, ચંદ્રગુપ્ત, પોરસ, પૃથુરાજ અને શિવાજી વગેરે લોકોમાં શરા કહેવડાવી ગયા છે. નાનાદ્વન્વીસ, સિંધિયા, હોલકર એઓએ રાજખટપટમાં હોશિયારી બતાવી છે.

કવિ અખાકૃત “અનુભવ ખિંદુ” નામનાં કાવ્યમાં દરેક જાણે અનુભવ મેળવવોજ જોઈએ તે વિષે લખ્યું છે:—

ગુરુ થા તારો તુંજ, નથી કોઈ ખીજો ભજવા,
બ્રાહ્મ સુરતને ટાળ્ય, વાળ્ય અંતરમાં સેવા.
જેમ છે તેમનું તેમ આખા, થયું ગયું કાંઈ નથી,
આપે આપ આનંદ થન, સ્વસ્વરૂપ જોયું મથી.

એ અનુભવ પરમાણુ, બાણી જે રાખે કદિયે,
 સમગ્રતાં સમગ્રય, જાય નિશિ અરકને ઉદિયે.
 એ અનુભવ ભાખ્યો ઇશ, શીશ નમિ પૂછ્યું ઉમિયા,
 એ અનુભવ કહ્યો વશિષ્ઠ, તુષ્ટ થઈ રઘુપતિ બનિયા.
 એ અનુભવ શુકદેવને, જનકવિદેહે ભાખિયો,
 એ અનુભવ નારદે અખા, વેદવ્યાસ પ્રતિ દાખિયો.
 એ અનુભવ કહ્યો હંસ, બ્રહ્મ સનકાદિક પ્રીત્યા,
 એ અનુભવ કહ્યો કપિલ, દિલ દેવહુતિ ઇચ્છા.

... ..
 એ અનુભવ કહ્યો કૃષ્ણ, પ્રસ્ન પુછ્યું જે અર્જુન,
 ગીતા અમૃત પાન, જ્ઞાન ગંગાજળ મગ્ગજન.
 એ અનુભવ કહ્યો ભીષ્મ, ધરમ પ્રત્યે પર્વ શાંતિ,
 એ અનુભવ અવધૂત, શિવ સુખ પ્રતિ એકાંતિ.

(બૃહત કાવ્યદોહન ભાગ ૨—પા. ૩૩૪).

કવિ સામળભટ “રત્નમાળા” માં વચન સંબંધે કહે છે :—

વચન કાજ હરિશ્ચંદ્ર, નીચ ઘર ભર્યું છે પાણી,
 વચન એકને કાજ, કૃષ્ણે કુબજનને આણી.
 વચન એકને કાજ હરે હજાહજ પીધું,
 વચન એકને કાજ દેવવર દૈત્યે લીધું.
 શુભ ધર્મ, કર્મ ને શર્મ સૌ, વચન જતાં તે વહિ ગયું,
 કવિ સામળભટ સાચું કહે, વચન ગયું તો થઈ રહ્યું.
 એક વચનને કાજ રંક રાવણ થઈ ખેડો,
 એક વચનને કાજ બળી પાતાળે પેડો.
 એક વચનને કાજ વેચિ હરિશ્ચંદ્રે નારી,
 એક વચનને કાજ પાંડવો હાર્યા પ્યારી.
 વળી એક વચનને કારણે ભડ પાંચે વનમાં ભમ્યા,
 કહે સામળ વચનજ કારણે સૌ કીચક સાથે શમ્યા.

(બૃહત કાવ્ય ભાગ ૨—પા. ૫૧૬).

સ્ત્રીને લીધે પુરૂષો નાશ પામ્યા છે તે વિષે કવિ સામળભટ
 ઉપલાંજ કાવ્ય “રત્નમાળા”માં લખે છે :—

ઇદ્રે અહત્યા નાર, ભોગવી ભારે ભૂપે,
 શિવજી સમો સમર્થ, રિઝ્યો ભિલડીને રૂપે.

પારાશર પુણ્યવંત, મુની મહાગંધા માણી,
ચંદ્ર સરીખો ચતુર, બુદ્ધો ગેરાણી બાણી,
હરિહર રાજા રાજેન્દ્ર પણુ, પ્રમદા દેખી બહુ પડ્યા,
સામળ કહે સાધક સિદ્ધ નર, નારીએ સઉકા નડ્યા.
સીતા સતી સ્વરૂપ, રણે રાવણ રોળાવ્યો,
કુપદી દેવી દયાળી, કુરુકુળ નાશ કરાવ્યો;
રૂડી રેણુકા રૂપ, ઠીક નહિ બુદ્ધિ ઠરાવી,
નક્ષત્રિ અવની એહ, વાર એકવીશ કરાવી.
કૈયા કિચક સ્ત્રીથી મુઝ્યા, હોડ કોડ સઉ હાર્યા,
સામળ શરા પૂરા સઉ, માનનિયે બહુ માર્યા.

(બૃહત્ કાવ્ય દોહન ભાગ ૨—પા. ૫૧૯).

મોત કોઇને છોડતું નથી તે વિષે ફેસાદે ફેખરવારી” નામનાં કાવ્યમાં લખે છે :—

નથી કરી તેને સદા કોઇની યારી, આખેરસ કરી છે સઉ કોઇની ખુવારી.
‘કે દીધું’ તું જમ જેવાને જીવંદ તાજ, કીધો’ તો તેને ગમગીન ને તારાજ.
રૂસ્તમ જેવો દિલાવર નર, કેકાકિશ, કેખશર, સ્યાવશ નામવર.
નૌશીરવાન દારા ને અક્રાસીઆખ, બોહાક ફરેદુન મિનોએહર દારાખ.
ગુસ્તાસપ જેવો શાહ નગીન, કે જેના વખતમાં ફેલાઇ જરથોસ્તી દીન.
એ સઉને કીધા ધોરમાં દફન, જાણે ન હતા તેઓ ખુદ મા ફરજંદ.

(૨૩) વ્યર્થ દૃષ્ટાંતચુકત શૈલી, અથવા વિસ્તીર્ણ શૈલી (Diffuse style). જ્યારે લેખક ચોક્કસ બાબત ઉપર લખાણ કરતાં અનેક દૃષ્ટાંતો દાખલ કરે છે, પણ તે બાબતને અનુકૂળ હોતાં નથી, અથવા યોગ્ય માલૂમ પડતાં નથી, ત્યારે ઉપલી શૈલીનો ભાસ થાય છે.

સામળભટ ધશ્વર ભક્તિ વિષે લખે છે :—

જટા ધરે વડવૃક્ષ, પતંગ નિજ બાળે કાયા,
જળચર જળમાં નહાય, ધ્યાન ધરવા બગ ધાયા.
ગાડર મુંડાવે શીશ, અંગ મુખ ડાહું રાખે,
ગધર્વ લોટે જાર (=રાખમાં), શક મુખ રામજ ભાખે.
વળી મોર તળે છે માનવી, સ્થાન સકળતું ખાય છે,
ભટ સામળ કહે સાચા વિના કોણ સ્વર્ગમાં જાય છે.
ઉંચું ભાળે ઉંટ, વાગોળ નિચું ત્યાળે,
તરવર સહે છે તાપ, પહાડ આસન દૃઢ વાળે.

ધર કરી ન રહે નાગ, ઉંદરો રહે છુપીને,
 નોળીકર્મ (=નાકથી પીવું) ગજરાજ (=હાતિ),
 ભક્ષ ફળ પત્ર કપીને.

ઇશ્વર અનુભવ વિણ નવ મળે, સહેજ ભાવના ભંગ છે,
 સામળ માનસ સિદ્ધ તેહેને, કાથરોટમાં ગંગ છે.

(કાવ્યદોહન પા. ૨૩).

ઉપલા ફકરામાં કહ્યું છે કે સઘળાં પ્રાણિઓ અનેક કામોથી
 ઇશ્વર પ્રત્યે પોતાની ફરજ બજાવે છે, તેમ માણસે પણ કરવું જોઈએ.
 કવિએ પોતાનું સિદ્ધાન્ત પુરવાર કરવા કલ્પના દોડાવી અનેક દૃષ્ટાંતો રજુ
 કર્યા છે; પરંતુ ખરી રીતે સાધારણ નજરે જોતાં કોઈ પણ દૃષ્ટાંત
 બાબતને અનુકૂળ થાય એવું નથી.

“મૂર્ખ નરને સમજણ આવેજ નહિ” એ બાબત ઉપર લખતાં
 કવિ પ્રીતમદાસ કહે છે :—

કથીર કાંસુ હેમ ન હાય, કાટી પારસ પરસે *
 શૂન્ય છીપ તે ઉપર નાવે, સોમણ સ્વાતી† વરસે.
 અચેતને ઉપદેશ ન લાગે, શિવ બ્રહ્મા સમજાવે,
 જેનાં અવળાં અંતઃકરણો તેને સમજણ નાવે.
 કુચુદ્ધિ કાળપાં જેને હરદે તેને ન લાગે રંગ,
 અડદ ઉજળા કયમે ન થાયે, જઈ ઝમોળે ગંગ.
 કુશકા કુટેથી શું થાય, કણ ન જડે તેમાંથી,
 મંદ અભાગી મુરખ નરને, સમજણ આવે કયાંથી ?

(કાવ્ય દોહન પા. ૨૭૧)

કવિએ આપેલા દાખલા સાધારણ નજરે જોતાં બાબતને યોગ્ય
 થઈ પડે એવા નથી; માત્ર કવિનીજ કલ્પનાથી વિચાર કરતાં કાંઈક સંબંધ
 જોઈ શકાય છે.

(૨૪) **બુવર્ણનાત્મક શૈલી (Descriptive Style)**—
 બ્યારે પરમાત્માનું, સૃષ્ટિના દેખાવોનું, જગતની વસ્તુઓનું, સ્ત્રીપુરુષ
 આદિનું વર્ણન રસિક ચિત્ત આકર્ષાય એવી શૈલીમાં કરવામાં આવે છે,
 ભારે ઉપલી શૈલી વપરાય છે.

* કશેડ પારસમણીનો સ્પર્શ થાય તોપણ † સ્વાતી નક્ષત્ર ‡ કાળાસ.

ધ્રુવરનાં સ્વરૂપ વિષે નરસિંહ મહેતા લખે છે :—

અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરી, બુજવે રૂપે અનંત બાસે,
દેહમાં દેવ તું, તેજમાં તત્ત્વ તું, શૂન્યમાં શબ્દ થઇ વેદ વાસે.
પવન તું, પાણિ તું, ભૂમિ તું, બૂધરા, વૃક્ષ થઇ ફૂલિ રહ્યો આકાશે,
વિવિધ રચના કરી અનેક રસ લેવાને, શિવ થઇ છવ થયો એજ આશે.
વૃક્ષમાં ખીજ તું, ખીજમાં વૃક્ષ તું, જોડે પટંતરો એજ પાસે.
બણે નરસિંથો એ મનતણી શોધના, પ્રીત કરૂં પ્રેમથી પ્રમટ થાશે.
(દલપતરામ કૃત કાવ્ય દોહન પા. ૨).

કવિ પ્રેમાનંદ ઓખાહરણમાં સ્વમાનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે :—

સ્વપ્ને નિર્ધન પામે ધન, સ્વપ્ને વંઝા પ્રસવે તન (=તનય),
નગે ને ઠાલો ઉછરંગ, સ્વપ્ને મૃગજળિના તરંગ.
દ્વિબળાની જેવી વસ્ત(=વસ્તુ), અહિયે ને ઠાલો હસ્ત,
લખ્ય ન થાય દીકું સ્વપ્ને, દર્પણ રૂપ ન આવે કને.
ગાંધર્વ નગર ને ગગન કુસુમ, ભોગ અસ્થિર સ્વપ્ના તેમ,
નિદ્રાવંશ મન કયાંહી ભમે, સ્વપ્ન સુખ નહિ સાચું ક્યમે.
(કાવ્ય દોહન પા. ૧૦).

કુદરતી દેખાવો આદિનું વર્ણન કરવામાં જમશેદજી ન. પીટીટ
અતિ કુશળ હતા. ઠંકડેકાણે એમણે આપેલાં વર્ણનો વાંચવા યોગ્ય છે.
એક ખેડુત વિષે તેમણે લખ્યું છે :—

સોનેરી પેલાં ખેતરની અંદર, કણસલાં ડોલેછ જ્યાં નીચે ઉપર,
ખેદે છે આદમી એક જમીનનું પડ, ભાંગે છે જમીનને એકી તગડ;
નથી જોતો આસમાનનો સુંદર દેખાવ, નથી જોતો ઝાડોનો લીલો પેદારાવ.
ન જોતો તે ઉગેલા ફળગા ને ઘાસ, ન જોતો તે પાહાડો ને ખીણની પેદાશ,
ખેહસ્તમાં છે તે, પણ ન ખેહસ્તનો વિચાર, ભોળો તેનો દેખાવ ગામડિયો ગમાર,
ખેતર છે એક તેની આખી જગત, વડનું થઇ નિકળેલું તેનું તખત.
રાજની ઉથલપાથલ નહિ તેનું કામ, જમીનની ઉથલપાથલ તેનો આરામ,
છે તેનું જતર આ ફરતું આકાશ, વળતા દરખારીઓ નમતી પેદાશ.
ગલીએ તેનો છે જમીનનું ઘાસ, ખુશામત તેની છે કુબોનો વાસ.
ચળકતા તારા, ઝળકતો માહતાળ, ને ઝમકતો શુકર છે તેના એરામ;
સારેજ જે મેહેલના ઝુમ્મરની ચરજ, લટકતા અધર આકાશને સુરજ,
અધારી રાતે આગ્યાના ઝમકાટ, છે તેના દોવા-દેખડનારા વાટ.

કુતરો એક તેનો સદાનો મિત્ર, સાથેનો સાથે ઘસડાતો આગલ;
ઉપર પડે તડકો, નીચે પડે તાહડ, પણ સાથે તે રહેવાનો સાંજને સહવાર.
વફાઈમાં ડોકનિ નમતું કરી, વરસ ને મહિના કલાક ને ધડી,
સાથેનો સાથે તે દોડ્યા કરી, વફાઈમાં જવાનો અંતે મરી.
ધન એ કુતરા ! તાહરી વફાઈને ધન ! ધણીને ખાતર પટકનારો તન;
લાખોના નહિ માને માણસ આભાર, પણ ટુકડો રોટી ખાતાં તું વફાદાર !
(માહરી મજેહ પા. ૫૩-૫૫).

ખડકોના દેખાવ વિષે જમશેદજી પીટીટ નીચે મુજબ રસિક વર્ણન કરે છે :—

આપે દૂરથી લીલો રંગ આંખને થંડક, વચ્ચે વચ્ચે નિકળેલા બોડકા ખડક;
સહમાઈ ને ગોળ કોઈનું નિકળેલું પેટ, ખરબચડો પોંહતો કોઈ અણખો ઠેઠ;
નીચાણમાં જોએ કોઈ તો વાંકો વળી, જાણે જોએ ગયડીને પડ્યો ઢળી;
તણખને કાહડેલી કોઈએ તો ડોક, કુદીને કરતો હોએ જાણે કરોઢ;
દિસે કોઈ ગગગીન ને વેરધ જતો, કોઈ દુઃખી, આક્રમતાં તણખ જતો;
હીલે કોઈની આગળ તે રૂપેરી ફન, અથડતો જાએ જે પર ચુમતો પવન,
કરે તેના કાનોમાં છુપી કંઈ વાત, આશક જેમ મોહમતથી માથુકની સાથ;
જોડે કોઈ તો પીઠ ઉપર ઘસોના ઢગ, દિસે કોઈ તો નાગોજ તદન રગેરગ;
ચહડે કોઈના કાંઠાપર બકરાંની હાર, વધી ઉભો કોઈ કાહડી ધુંટણને બહાર;
ચીરી નાખે કોઈ ઉડી વાદળના ઢગ, કરે જોએ વિખરતને બાણ અદમ;
કરે મોહડો નાથલાપર જોર ને ગજળ, તો કરે શું નાથલો ત્યાં સિવાએ અદમ ?
(માહરી મજેહ પા. ૧૧૫-૧૧).

એક પારસી સુંદરીનું નીચતું સુંદર વર્ણન જમશેદજી પીટીટે કર્યું છે, તે ખરેખર મનમોહક છે :—

નજરે, ત્યાં જઈ એકાએક, ધરી, પારસણ એક દેખાવમાં જેવી પરી;
લટકતી કાનમાં હીરાની કડી, રેશમની સોડ માથે ગયલી સરી;
સફેદ છુટ બેઠાં તાં પગોપર તાટ, મખમલી પટો કમ્મરની આસપાસ,
જુલાતી સારીની ફલ્લી હેઠળ, સોનેરી બાલો લટકતા પાછળ;
ચક્રડામાં ખાધાં તો તેઓએ વળ, હીરા ઝળે તેમાં જેમ તારા વાદળ.
લટકતો ગોલાળ એક હાથે ધરી, ચાલતી તે ઝાડોમાં લેહકો કરી;
ગાંભીર બેઠેલો હસતો રતાસ, જોઈને લજવાતો તે હાથનો ગોલાળ;
ગમીમાં ગયલો તે હેઠળ નમી, દુઃખી થઈ જુમાયલો જમીન ગમી;
રડી નાખે તે દવનાં ટીપામાં જળ, જે પાંદડીપર ગયડતાં પડે હેઠળ.

જેમ જેમ તે ઝાડીમાં લેતી'તી વાટ, પગ હેઠળ પાતરાંઓ કરતાં ધોંધાટ,
વેદ્યા જે દબાતા પગની હેઠળ, જેવા તેની ખૂબ સુરતી ઉઠે પાછળ.*
(મારી મજેહ પા. ૯૦-૯૧)

સૂચરિતના દેખાવનું નીચલું વર્ણન બનનજી ન. કાપ્પાજી કૃત
નવલકથા “બેદિલ કે બેવદા” માં (પા. ૨૦૮) જેવામાં આવે છે :—

સૂર્યનારાયણ પશ્ચિમમાં અસ્ત થતો હતો.....તે લોખંડનો
લાલચોળ તપાવેલો એક ગોળો હોય તેમ તેનાં તેજ ને તાપમાં
જાંખો થતો આવતો, આસ્માનની કીનારીની પનાહ શોધતો આકાશ
તેના તેજસ્વિ ઠાંઠના ઉતરતા દબદબામાં નીચે આવતો જતો હતો,
ને તેનાં હેઠાણમાંથી દર્યાના ઉછળતા મોગ્ગાઓના ગુરૂગુર્યા અવા-
જનો ગણગણાટ આવતો જતો હતો, કે જે કુદરતનો મનોરંજક
નકસ નિહાળતી માણેક.....એકલી ઉભી હતી.

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીએ “સરસ્વતીચંદ્ર” નામની નવલ-
કથામાં અતિ સાધારણ બાળતો ઉપર સુંદર કથનો કર્યા છે, તે આપણે
આનંદ સાથે વાંચીએ છીએ. અત્રે આપણે માત્ર એ ઉદાહરણો ટાંકીશું.

જમાલખાન નામનો એક ચોર અલોકકિશોરીના ચોરડામાં બદનિષ્ઠાથી
પેઠો તે વેળા તે સુંદરી ભરનિદ્રામાં પડેલી હતી. તે વખતની રિથનિનું
વર્ણન ગ્રંથકારે નીચે પ્રમાણે કર્યું છે :—

ચાડાંપર દીવેલનો દીવો કોડિયામાં બળતો હતો. નદી કીનારે
મસ્ત વાદ્યો પડી રહી હોય તેમ પલંગ ઉપર પ્રચંડ ઉન્મત્ત-
ચાવના ચતીપાટ પડી હતી. તેણે હોરેલું ગોદડું આધું પડ્યું
હતું—ગણે કે તલાડ તેના શરીરમાં પેંસી શકતી ન હોય!
હોરેલું લુગડું સંભાળથી રાખ્યું હતું તોપણ આધું પાછું થયું
હતું અને એ પાસ પડેલી તીરની ઉંચી બેખડો જેવા પહોળા પડેલા
પગની વચ્ચે પર્વતપરથી ઉતરતી નદીના પાણીના પટ પેઠે
પાટલીનો પટ વેરાઈ જઈ પથરાઈ ગયો હતો.....લાંબી પંથરાયલી
પાંખો પેઠે એ પાસ હાથ લાંબા નાખ્યા હતા, અને પગની પછ
જુદી અવસ્થા ન હતી. મહિપાસુરનો વધ કરવા ઉભેલી ચંડીનું
પલંગ પાટી ઉપર કોતરેલું સ્વરૂપ હોય તેમ અલકકિશોરી સુતી

* એક બીજી સ્ત્રીનું એકું રસિકું વર્ણન મારી મજેહ પા. ૧૮૫-૧૮૬
ઉપર છે.

સુતી પણ ઉઝ દેખાતી હતી, અને તેને સ્પર્શ કરવા દુષ્ટ અસુરની હિંમત સરખી ચાલી નહિ. સ્ત્રીમતિ, તું રાખે તો ત્હારો પ્રતાપ અમાપ છે. પુરૂષનું મળું નથી કે ત્હારા અમળાપણાનો લાભ લઈ ત્હારી ધ્વજા વિરૂદ્ધ ત્હારી પવિત્રતા ઉપર ધસી શકે. ત્હારો એક પવિત્ર ભૂલંગ પુરૂષોની દુષ્ટતાને આધેથી રોકી રાખવા, પાસે ન આવવા દેવા, બસ છે, એ ત્હારું બળ છે.....અલક-કિશોરીની આંખ મીચેલી હતી પણ તેનાં પોપચાં ઉપર પતિવ્રતા-પણાના રત્નભંડારની ચોક્કી કરવા ભમરરૂપી સાપ ફણા માંડી બેઠો હતો. અને પોતે ઉભો હતો તેથી જરા પણ ખસી પાસે જવા ક્ષુદ્ર તરકડાના પગ ચાફ્યા નહિ, અને તેના અંતકરણે પગ ઉપર હુકમ મુકી દીધો. પવિત્રતાપર હુમલો થતાં પણ વાર લાગે છે. (સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧ પા. ૯૬-૯૭.)

ખીજે ઢેકાણું ઉપલાજ અંધકારે એક સુંદર સ્ત્રીનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે :—

તેનાં (કુસુમ સુંદરીનાં) શરીરનો વર્ણ રૂપેરી ગોરો હતો. તેનું કાઠું નાજુક હતું. “ ન્હાનીશી નાર ને નાકે રે મોતી ” એ વર્ણનના સહાધ્યાયી સંસ્કારો તેનામાં મૂર્તિમાન થતાં હતા. ભભકતી આકર્ષણ શક્તિ તેનામાં રજ પણ ન હતી.....સાત્વિક વૃત્તિવાળાં મનુષ્યો તેના ઉપર દૃષ્ટિ દારતાં, અને જેઓને તેનું મ્હોં નિહાળવાની ટેવ પડતી તેમને એના ઉપર સહજ, નિર્દોષ અને શાંત પ્રીતિ ઉપજતી. રસજ્ઞ પુરૂષોને વધારે વધારે જોતાં એના મૂખ ઉપર વધારે વધારે શુદ્ધ સુંદરતા સ્પષ્ટ માલમ પડતી. ચતુર સ્ત્રીઓને તેની આંખ ચક્રાર લાગતી. આધેર સ્ત્રીઓ એમ કહેતી કે એનામાં રહોજ બહુ છે. જુવાન લલનાઓને એની વાતોમાં રસ પડતો.....ન્હાનાં બાળકો રમવાનું મુખી દેઈ એની પાસે આવી એને વીંટાઈ બેસી રહેતાં. અને કોઈ પણ માણસ એની સુંદરતા શોધી કહાડતું તો સૌ સાંભળનાર તે શોધનારની ચતુરતા વખાણતાં અને તેના મતમાં ભળતાં. કેટલાંક અંતઃકરણોમાં એને જોતાં આશીર્વાદની ઉર્મિયો ઉછળતી. એના ઉપર જોનાર, એને સાંભળનાર, એની સાથે બોલનાર સૌ એક સરખાં શાંત ચંદ્રિકામાં ન્હાતાં હોય, અમૃતસરોવરમાં કુબકી મારતાં હોય, શીતળ આનંદની વૃષ્ટિમાં ફરતાં હોય—એવી નિર્દોષ રસિક વૃત્તિનો અનુભવ કરતાં. (સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧ પા. ૧૬.)

(૨૫) વાક્યતુર્યદર્શક શૈલી (Rhetoric)—જ્યારે બોલવાના આવેશમાં અથવા લખાણના જોરસામાં વાક્યોની હારોહાર એવી રીતે ગોઠવેલી હોય છે, કે જેથી લાખણકારનું વાક્યાતુર્ય અથવા લખનારની લેખનકળા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે, ત્યારે ઉપલી શૈલી વપરાય છે. જેમકે

જે સ્ત્રી પોતાનો બ્રહ્મા વખત બૂણણ તથા વસ્ત્ર પેહેરવામાં કાઢતી હોય, જે સ્ત્રી પોતાના સુંદર ચહેરા ઉપર મોહિત થઈ જઈને પોતાના વખાણથી ખુશી થતી હોય, જે સ્ત્રી મોટેથી હસતી હોય, અને મોટેથી બૂમબરાડ પાડીને બોલતી હોય, જે સ્ત્રીનો પગ પોતાના આપના ઘરમાં રહી શકતો નહીં હોય, જે સ્ત્રીની નજર લોકોનાં મોહોમાં તરફ દોડતી હોય, તે સ્ત્રી ચંદ્રના જેવી રૂપાળી હોય, છતાં પણ તું તેની સાથે લગ્ન કરતો ના, અને તેનાં રૂપથી તથા તેના લેહેકાથી તું મોહિત થઈ જતો ના. પણ જ્યારે નમ્ર સ્વભાવની, રૂડી ચાલની, કળવણી પામેલી, તથા તારા વિચારને મળતી સ્ત્રી તું જોય, અને તેની મરજી તારી સાથે લગ્ન કરવાની હોય, તો તેની સાથે લગ્ન કરવાને ચુકતો ના. તેવી સ્ત્રી તારી મિત્રાચારી કરવાને, તારા ઘરનો કારભાર ચલાવવાને, અને તારી વહાલી સ્ત્રી થવાને પૂરતી રીતે લાયક છે એમ તું જાણજે.

(કરસનદાશ મુળજી—નીતિવચન પા. ૨૪-૨૫).

“ માનવી ! તું શું તારી દોલતને વાસ્તે, તારા ખજાનાને વાસ્તે, તારા આગબગીચાને વાસ્તે, તારી વાડી ગાડી બોડાને વાસ્તે આટલો મગન થઈને હરખાઈ જાય છે ? અરે તું એટલો હરખાતો ના. કારણ તેમાંનું એક પણ તારી સાથે આવવાનું નથી. તે અહીંનું અહીં અને જ્યાંનું ત્યાં જશે; અને તું નાગો અને ઉઘાડો ખાલી હાથે અને શીકે મોહોડે આ દુનિયામાંથી ચાલતો થઈશ.

“ માનવી ! ત્યારે શું તું ખુબસુરતી વાસ્તે, તારી ચંદ્ર સરખી કાયા વાસ્તે, તારા પરવાળા જેવા રાતા હોઠ વાસ્તે, પોપટ સરખાં તીણાં નાક વાસ્તે આટલો બધો મગન થઈ હરખાઈ જાય છે ? અરે તેટલા વાસ્તે પણ તું એટલો હરખાઈશ મા. કારણ તારી ચંદ્ર સરખી કાયા અને પરવાળા જેવા હોઠ આખર બળીને ભસ્મ થશે, અથવા નહાના કિડા અને પક્ષીઓ તારાં સુંદર શરીરને અને તારી ચળકતી આંખોને ટીપી ટીપીને ખાશે.

“માનવી ! તું ત્યારે શું તારી મગફરીને વાસ્તે, તારી લુચ્ચાઇને વાસ્તે, લક્ષ્યાઇને વાતે આટલો બધો મગન થઇને હરખાઇ જાય છે ? ના, ના, તેમ હરખાતો ના. કારણ એ સઘળું તને પાયમાલ કરવાને તારાં દિલમાં એકદું થઇને ભરાયું છે; અને એક પળવારમાં તારી હયાતીનો છેડો લાવીને તારા પેદા કરનારની દરખાશમાં ન્યાયને વાસ્તે તને ઉભો કરશે.”

(ઉપનિષદ પુસ્તક પા. ૪૩).

રાવબહાદુર હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા પોતાનાં પુસ્તક “સંસાર સુધારા” માં દેશાભિમાન વિષે લખ્યું છે :—

વિપત્તિની અંદર સ્વભૂમિની સાથે જોડી રાખનાર દેશાભિમાન છે; રાજ્યકારભારીઓને તેમની જગ્યામાં ટેકા આપનાર દેશાભિમાન છે; ધર્મના ઉપદેશકોને, વેપારીઓને, ખેડુતોને નિરાશા વખતે આશરો આપનાર દેશાભિમાન છે; લડાયક સિપાઇઓને ભય રહિત ને મરણીઆ કરનાર દેશાભિમાન છે; અને સ્વાભાવિક રીતે કે ઇશ્વરથી મળેલી સ્થિતિમાં દરેક માણસને રૂઢ રાખનાર દેશાભિમાન છે. દેશાભિમાનની આગળ સ્વમાન, નાત્યાભિમાન, જાત્યાભિમાન, પંથાભિમાન અને સર્વ પ્રકારનાં સ્થાનિક અભિમાન નષ્ટ થવાં જોઇએ. (સંસાર સુધારો પા. ૫૧-૫૨).

(૨૬) વ્યર્થવાક્યાતુર્યદર્શક શૈલી—વાક્યાતુર્યદર્શક શૈલીમાં શબ્દો સહેલાઇથી સમજાય એવા તથા વાક્યો ઓછાસ હદમાં સમાઇ જાય એટલાં જ જોઇએ. ત્યારે આ નિયમનો ભંગ થાય છે ત્યારે ખાલી અર્થ રહિત વાક્યાતુર્યનો ભાસ થઇ અણુગમે પેદા થાય છે. રમણભાઇ મહીપતરામ નીળકંઠે “ભદ્રંભદ્ર” માં ઠેકડીરૂપે નીચલો દાખલો રજુ કર્યો છે, તેમાં ખોટી રીતે જોડી કાઢેલા શબ્દોથી કેટલાક ભૂખ લેખકો તથા ભાષણકારોનું વ્યર્થ વાક્યાતુર્ય દેખાડવાની તારીફ લાયક કાશેશ જોવામાં આવે છે :—

આપ સર્વનું આયત્વ, આયપક્ષત્વ, આયપક્ષવાદત્વ, આયપક્ષવાદલીનત્વ, આયપક્ષવાદલીનાભિમાનત્વ, આયપક્ષવાદલીનાભિમાનૈકવૃત્તિત્વ, આયપક્ષવાદલીનાભિમાનૈકવૃત્તિનિર્ભર્યત્વ જેમ આરા હૃદયમાંથી જે ઉક્તાસનો પ્રવાહ વહે છે, તે કોડિયાના દીવાથી માંડીને દાવાનલ સુધી હરકોઇ અગ્નિને શમાવી નાખવા સમર્થ છે. (ભદ્રંભદ્ર પા. ૧૨૬).

(૨૭) તાલબદ્ધ શૈલી (Rhythmical Style)—જ્યારે વાક્ય રચના એવી રીતે બંધાયેલી હોય છે, કે જુદાં જુદાં વાક્યો એક સરખાં અથવા ચઢતા ઉતરતા માપથી રચાયેલાં હોય છે, ત્યારે તે શૈલીને તાલબદ્ધ શૈલી કહેવી જોઈએ છે. જેમકે નર્મદાશંકર નર્મગદ્ય (પા. ૮૯) ઉપર લખે છે :—

ફલાણાએ ફલાણું કામ કરી પરદેશીઓમાં પોતાના દેશનું નામ વધાર્યું, તેમ એક કહે હું વધારું, બીજો કહે ના હું વધારીશ, એ રીતે આપણે હમણા કાયર છીએ, તે ટળી શરપણે પોકારીશું કે હાં, હાં, અમે સ્વદેશને તારી આંજીવાને હદથી જ્યાંદે મહેનત લઇશું.....ત્યારેજ ત્યારેજ કીર્તિના કિલ્લો પાછો બાંધવાને આપણે શા માટે લાયક નહિ થઇએ? એ અભિમાન માણસનું નૂર છે, એવડે તે ઓળખાય છે, એવડે તે અમર છે, એવડે તે સુખી છે, તેને માન છે, મુક્તિ છે.

ખેરામજી મલખારી “ નીતિવિનોદ ” માં “ વિધવાઓના છુટકારા ” વિષે લખે છે :—

હે હીણ હડીલા, જમ જતીલા, હીલાટીલા કેમ કરો ?
શુભ અવસર પાસે, વે'મો ના'સે, કાં જીત આશે જીત વરો ?
સૌ દુઃખી અખળાને, મરદ ભલાને, સતપાળાને સોંપી દો,
જગસુખ હિણુ નારી, ગરીબ બિચારી, બેડી અકારી કાપી દો.

(નીતિવિનોદ પા. ૩૯).

(૨૮) પાંડિત્યદર્શક અથવા આડંબરયુક્ત શૈલી (Pedantic Style)—કેટલાક લેખકો પોતાનું પાંડિત્ય દાખવવા સંસ્કૃત આદિ ભાષાઓમાંથી ઉતારા ટાંકી અથોગ્ય પ્રસંગે પોતાની વિદ્વતાનો અદ્યક્ષિત દેખાવ કરે છે. મોટા મોટા લેખકો પણ આ ભૂલને વશ થયેલા છે. જેમકે

ભરતામાં ભરવું મિથ્યા છે. જેમ (વૃથા વૃદ્ધિઃ સમુદ્રેષુ) રતના-ગરના પાણીમાં વરસાદના પાણીનો ઉમેરો ફળ વિનાનો છે, અને (વૃથા તૃપ્તેષુ ભોજનં) પેટે ધરાઈને જમીલો એવાને પાછું ભોજન કરાવવું નકામું છે, તેમ (વૃથા દાનં ધનાઢ્યેષુ) પૂર ભરેલાને દાન કરવું એ પણ ફેકટ છે.

(નર્મગદ્ય પા. ૬૧).

કવિ નર્મદાશંકરના નર્મગદ્યમાંથી ઉપલોક કરે એ આપણે ટાંક્યો છે, તેમાં સંસ્કૃત ઉતારાઓની કાંઈ પણ જરૂર જણાતી નથી.

એક સાક્ષર લખે છે :—

ધર્મની હાજતો પહેલાં, અંગની હાજતોનો ખ્યાલ કરવો દુરસ્ત નથી. દુઃખ વગર સુખની દવા નથી. ન હિ સુખં દુઃસ્વૈર્વિના લભ્યતે । દુઃખનો કે સુખનો દાન કરનારો ઇશ્વરજ છે.

ઉપલા ફકરામાં સંસ્કૃત ઉતારાની જરૂર કશી નથી.

કેટલાક લેખકો સંસ્કૃત અથવા ફારસી ભાષા ઉપરનો કાણુ દર્શાવવા ભારે વજૂ જેવા શબ્દો વાપરે છે અને તેમ કરવામાં તેમની મુખ્ય મતલબ પોતાનું પાંડિત્ય દાખવવાની હોય છે. આવી શૈલીનાં ઉદાહરણો સંસ્કૃતમયી તથા ફાર્સીમયી શૈલી વિષે વિવેચન કરતાં આપીશું.

(૨૯) સંસ્કૃતમય શૈલી—કેટલાક આધુનિક લેખકો એવો ખ્યાલ ધરાવે છે કે ગુજરાતી ભાષામાં ભ્રષ્ટતા એટલી તો લગી ગઈ છે, કે તેને સ્વચ્છ બનાવવા સંસ્કૃત શબ્દો તથા સમાસોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. તેમ કરવા તેઓ મંડ્યા છે, પણ તેથી તેઓએ ગુજરાતી ભાષાને એટલી તો કંકળુ તથા કિલટ કરી મેળી છે, કે કેટલાક પારસીઓ તેને “દ્રંગૂલાંજક” અથવા “જડ્યાંભાંજક” ભાષા એવાં નામો આપી તેને ઝાંખીને પણ જોતા નથી. કેટલાક હિંદુ સાક્ષરો પણ આવી સંસ્કૃતમય ભાષા પસંદ કરતા નથી.

સંવત ૧૯૭૫ ના “વસંત” નામનાં આપાનિયાંમાંથી સંસ્કૃતમય શૈલીનું ઉદાહરણ નીચે આપીશું :—

આ પ્રમાણે સાહિબાન કર્મવડે પુણ્યાપુણ્ય અને તેને અનુસાર જગત્-સૃષ્ટિ પરમેશ્વર કરે, અને નિરહિમાન કર્મ વડે “અશુકલા કૃષ્ણ” અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થાય અને તે વડે પરમેશ્વરનું અંતર્યામીચેતન મિત્તપ્રસાદ ઉત્પન્ન કરી તત્ત્વદર્શન કરવા યોગ્ય અધિકાર આપે એવો સિદ્ધાંત શાંકરદર્શનનો છે. (પા. ૨૮૪).

કવિ રેવાશંકર (સંવત ૧૭૮૫) કૃત “બાળવીલા” માં ગુરૂજી પ્રહ જોષી પુત્ર કેવો નિકળશે તે વિષે આ પ્રમાણે કહે છે :—(સંવળા શબ્દો સંસ્કૃત છે.)

દીર્ઘાયુ ઇદિરા-અખંડિત અતુલ્ય પ્રતાપ અવનીશ,
અજ્ઞ ઇન્દ્રિય અમર ઓળખશે, અહોનિશ ખ્યાને ઇશ,

અહાનિશ ધ્યાને ઇલા-તે ધરશે, ત્રિપુલ વિશ્વમાં જશ વિસ્તરશે,
પ્રણયપ્રમાણ કરશે મહાપંડિત, દીધાય ઇદિરા-અખંડિત.*

(કાવ્ય દોહન પા. ૮૬).

રણુછોડભાઈ ઉદયરામનાં ગ્રંથ મધ્યે નીચલો દાખલો જડે છે :—

સોનાનો પરિપૂર્ણ કુંભ જળથી, રાજ્યાભિષેકે ભરો,
કૃષ્ણાની ચિરકાળ મુક્તકળરી ખંધોતસવે તો કરો; †
રામે ઘોર કુહાર ભાસુર કરે કાચ-દુમરછેદકે,
ને કોધાંધ વૃકોદરે સમરમાં શંકા રહી ક્યાં શકે?

(રણુછોડભાઈ ઉદયરામકૃત નાટ્ય પ્રકાશ પા. ૬૧).

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, નર્મદાશંકર, આદિ લેખકોએ પણ કેથે કેથે
ભારેભાર સંસ્કૃત શબ્દો વાપર્યા છે. તેઓના પુસ્તકોમાંથી અકેક
ઉદાહરણ નીચે ટાંકીશું :—

સંપ્રદાયમાંથી મળેલું આધારરૂપ જ્ઞાન કવિના જ્ઞાનવૃક્ષની
રંગોમાં પ્રસરી ગય છે, અને લૌકિક શ્રદ્ધા જે પૌરાણાદિક
કથાઓને ઇતિહાસરૂપ જીવે છે તેમાં કવિની અંતઃશક્તિ શુદ્ધા-
દૈતજ્ઞાનના અભસ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ કરે છે. કવિની શ્રદ્ધા મૂર્ત પદાર્થોના
પૂજનમાં મૂર્તિમતી થાય છે, પણ તેની અંતઃશક્તિ તેમાંથી
દેવરહસ્ય શોધી લેવા સૂક્ષ્મ પ્રયત્ન કરે છે.

(ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી—“દયારામનો અક્ષરદેહ” પા. ૧૦).

નમું નમું જગત્પાથ તુજ ચરણું, જે છે ભવસાગર જલતરણું,
આદ, અગોચર, અજરામર, અજ, અનંત અંડનું ધરણું.
નિરાકાર નિરંજન નિરુણ સરૂપમાં શુભ સ્મરણું,
ભવોદ્ભવ રિચિતિ લયનું કારણ સધળે અભરાભરણું,
જુમદોદ્ધારક કરુણાસાગર પતીત પાવનકરણું,
કામદેવ ને કલ્પવૃક્ષ તે પુષ્કળ અમૃતઝરણું,
જ્ઞાન મારગે પ્રાપ્ત થાય તો ફરી ન જનન મરણું,
નેતિ નેતિ કહિ વેદ યાકતા ત્રિવિધતાપભયહરણું,
રંક નર્મદો શં શં વખાણું પદ છે અસરણુશરણું. ‡

(નર્મદકવિતા પા. ૨૪૦).

* ઇદિરા અખંડિત=પુષ્કળ પૈસાવાળો. અવનીશ=પૃથ્વીનો પતિ. અજ=અજ્ઞા.
પ્રણયપ્રમાણ=હેતુથી નમન કરવું તે.

† કળરી=ચોટલો, કુહાર=કુહાડી, ભાસુર=ચોભલા.

‡ આદ=આદ્ય, નિરંજન=ડાઘ ચિનાનો, નિરુણ=મણી સુણો વિજ્ઞાનો.

પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વતા રા. ઇચ્છારામ સૂર્યશંક દેસાઈએ “લેખન પદ્ધતિ” ઉપર એક વિષય વાંચ્યો હતો, તેમાં સંસ્કૃતમય શૈલી ઉપર કેટલુંક યથાર્થ વિવેચન તેમણે કર્યું હતું, તેમાંથી કેટલાક ફકરા અત્રે ઉતારી લેવા યોગ્ય દીશે છે. તેમણે કહ્યું હતું કે :—

આજકાલના લેખકોમાં એક જાતનો એવો વા વાચકો જોવામાં આવે છે કે, જેમ અને તેમ સંસ્કૃત ભાષાના ભારે ભારે શબ્દો વડે વાક્ય રચના કરવાથી અંથનું ગૌરવ વધે છે; આમ સમજીને ભારોભાર સંસ્કૃત શબ્દો મુકવાનું કેટલાક લેખકો સાહસ કરે છે. પરંતુ તેઓ સમજતા નથી, કે અમે કાગળની કોથળીમાં ખીલા ભરવાનું કામ કરીએ છીએ. કેટલાક વાંચકો વગર સમજેજ આવા અથોની પ્રશંસા પણ કરે છે. પરંતુ પાછળથી તેવા અથો કોઈ લાયકેરીના કબાટના એકાદ ખુણામાં પડી રહે છે, અથવા તો જુનાં પુસ્તક વેચનારાઓના ખજાનામાં આવે છે, અને ઉધાઈઓ તેનાપર પોતાનું ગુજરાન કરે છે. દૃષ્ટિપાત કરવામાં આવશે તો જણાશે, કે અત્યાર સુધીમાં છપાયેલા આવા અનેક અથો પુનર્જન્મ લીધા વિના નાશ પામી ગયા છે.જ્યાં ગુજરાતીમાં લખવું છે, ત્યાં સંસ્કૃત શબ્દોની જરૂર શી? મોટા મોટા વજ્ર જેવા સંસ્કૃત શબ્દો દાખલ કરવા, તેના કરતાં શુદ્ધ ગુજરાતી-આકૃત શબ્દોનો ઉપયોગ શું ખોટો છે? જેવું બોલવું તેવુંજ લખવુંજ જોઈએ.....આવો એક વર્ગ ગુજરાતી વિદ્વાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલો છે. આ વર્ગ તરફથી કોઈ નવો અંથ નિકળ્યો તો તેની પરીક્ષા એજ ધોરણે કરવામાં આવે છે. પેહેલી દૃષ્ટિએ ભાષા-લેખનપદ્ધતિજ તેઓ જુવે છે. તેમાં સંસ્કૃત શબ્દોનું ભરણું સારી રીતે દૃષ્ટિએ પડશે તો તરતજ ફર દૃષ્ટિ થઈ જશે. ગદ્ય અને પદ્ય બંને અથોની પરીક્ષા આ રીતે કરવામાં આવે છે, અને જેમાં ગુજરાતી શબ્દો વધારે અને સંસ્કૃત શબ્દો ખનતાં સુધી ન હોય તેવા અંથપર કૃપાદૃષ્ટિ ઉતરે છે. આ વર્ગમાં પારસી વર્તમાનપત્રોવાળા પણ આવી જાય છે. સંસ્કૃત શબ્દવાળો એકાદ અંથ તેઓની પાસે વિવેચન માટે જઈ અહ્યો તો તેઓ તરતજ કહેશે કે “બાપા! જીલ ટાટરી-બોબરી કરનારા આ અંથથી તો હાથ જોડિયા! એવા એપરા વાંચવા સમજવાનું અમાડ બેજી નથી.” પારસી વર્તમાનપત્રકારો

અને અંકારો પોતાના નિબંધોમાં ભારોભાર ન સમજાય એવા ફારસી શબ્દોનોજ ઉપયોગ કરે છે, અને તેવાજ અંધો અથવા સાદી ગુજરાતીમાં લખાયલા અંધોપરજ તેઓની પસંદગી ઉતરે છે.

૨૧. દેશાદ્ધ ભારોભાર સંસ્કૃત તેમજ ભારોભાર ફારસી શબ્દોના ઉપયોગ માટે ફર્કા કરે છે, તે કેટલાક લેખકોના બાબમાં ખરું છે. ભારોભાર સંસ્કૃત તથા ફારસી શબ્દો વાપરવાની રીત ખિલકૂલ પસંદ કરવા જોગ નથી. મધ્ય માર્ગ અખત્યાર કરવામાંજ ફાયદો છે. જેમ બોલવું તેમ લખવું, આ ધોરણુ પણ વાજખી નથી. બાબત સામાન્ય હોય અને શબ્દો પત્થર જેવા હોય, તો ગંધેડા ઉપર અંબાડી ચઢાવ્યા જેવું જણાય. બીજા હાથપર બાબત ગંભીર અને શબ્દરચના ગ્રામ્ય હોય, તો તે પણ વિચિત્ર દેખાય. દાખલા તરીકે વીરરસ કાવ્યમાં “સારી ચોપડીઓ શોભાય” વાળી ભાષા રસકસ વિનાની ગણાય. સાત્ત્વીય અંધોમાં પારિભાષિક શબ્દો (technical words) આવવાજ જોઈએ. પણ બાળોપયોગી પુસ્તકોમાં કંકણ ભાષા વાપર્યાથી બાળકોને તે નિરૂપયોગી થઈ પડે એમાં સંદેહ નથી.

૨૨. દેશાદ્ધએ “મહાકાલ દિવ્યામ્બરા” નામનાં પુસ્તકમાંથી સંસ્કૃતમય શૈલીનો એક ફકરો ટાંક્યો છે તે નીચે પ્રમાણે છે :—

એ ગિરિગણાભરણ કાંચનાદ્રિના મધ્ય શિખરની મધ્ય અધિ-
ત્વકામાં, બાણે મધ્યમ સ્થિતિ એ સર્વથા ઉપાધિ રહિત હોય છે,
એવી બુદ્ધિથી આવીને રહેલું હોય તેમ, બ્રહ્માનાજ કરકમળમાં રહેલા
કમંડળનાજ બ્રહ્મણ્ય જલથીજ સિંચાયલું હોય તેવું, બ્રહ્મવચસને
વધારવામાં અદ્વિતીય સામર્થ્યયુક્ત વાતાવરણવાળું, અને બ્રહ્માની
આદિસૃષ્ટિના જેવું ગુણોની ભૂતિભત્તી સામ્યાવસ્થાના વદનવિક્ષ-
મંજલસમાન એક સાર્વજનિક નામનું તપોવન વિરાજ રહેલું હતું.
ધનીલાવને પામેલા અમૃતના ગાલલાં જેવા અને શ્વેત્વમાં આકાશ-
ગંગાના ઉત્તુંગ તરંગને તથા હિમગિરિના કેલાસવાસી વિશ્વેશ્વરના
ગિરિકન્યકા સાથના રતિહાસ્યથી ધોળાયલા હિમખંડોને પણ
ખડિત કરવાને સમર્થ એવા હંસોના ઘંટ વડે કેટલેક સ્થળે
સ્ફટિક ખચિત ચોકના જેવું તે તપોવન શીબી રહ્યું હતું. પોતાના
વાહનને પણ ત્વજ દેવાને કુમુદમોહ્યર્દન લખવાનું અદ્રમને પણ
લલચાવે એવા અનેક કૃષ્ણસાર મુખો વડે તે તપોવન આર્થભૂમિ-
રમે મુદિત જણાતું હતું.

આ ફકરા ઉપર ટીકા કરતાં રા. દેશાઈ વાળખી રીતે કહે છે કે :—

આ અવતરણને તો નમસ્કાર છે. એનો લેખક સારો વિદ્વાન છે. એમનાં બીજાં લખાણો સરળ છે, પણ બાણભટ્ટની કાદમ્બરી-ને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવાની ઉત્કટ અભિલાષાનો આ નમુનો છે. અંગ્રેજી ભાષામાં જો-સોનિયન ભાષા જેને કહેવામાં આવે છે તેનોજ આગેહૂબ નમુનો આમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. લેખકે આવા લેખ પ્રતિ વિદ્વાનો શું વિચાર ધરાવશે, કોણ વાંચશે, તેનો જરા પણ વિચાર કીધો હોય એમ ધારી શકાતું નથી..... ખુદ જો-સને પણ આવી ભારે ભારે પતથર જેવી શબ્દરચના પસંદ કીધી હોય, એમ ધારી શકાતું નથી..... પારસી લેખકો ગુજરાતી વિદ્વાનોના લેખોથી કંટાળે છે, તેનું કારણ દિવ્યમ્બરા જેવી ભાષા પદ્ધતિજ છે. શ્રોતૃવર્ગ સહજ સમજી શકશે, કે આ લેખ પડિતાઈ બતાવવાનો એક નમુનો છે.)

રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠે “ભદ્રંભદ્ર” માં (પા. ૮૨) સંસ્કૃતમય ભાષા લખનારાઓની ટેકડી કરવાની મક્કસદથી ઘણાક ફકરા લખ્યા છે, તેમાં નીચલો ફકરો વાંચવાજોમ છે :—

ધનથી ઇતર લાભાલાભસ્ય ઉપરિ દૃષ્ટિ કરવાનું શાસ્ત્રેષુ વિહિત નથી, અને ધનવ્યવહારમાં આપ વદો છો, તેમ આપો બંધિત રાખવાની આવશ્યકતા તુ છે એવ. તસ્માત્ હમણાં રૂઢિની વ્યાખ્યા પ્રસિદ્ધ કરવામાં બાધ નથી. પણ કોઈ જૂલ શોધી કહાડી અસ્માકં દોષ ન દર્શાવે માટે એવી યુક્તિ ક્રિયતામ કે એક વ્યાખ્યા વર્તમાનપુત્રેષુ મુદ્રિત કરાવે, કે “કથિત્ અંકદા અજ્ઞાન પશ્ય અધુનાજુદ્ધિ સુધારાવાળો આય પક્ષમાં બળી રૂઢિની આવી વ્યાખ્યા આ છે તેમાંની સકળ અપૂર્ણતા લખી મેંકલનારને આટલું પારિતોષિક આપવામાં આવશે.

ઉપલા ફકરામાં શબ્દોજ નહિ, પણ વિભક્તિ તથા વાક્યરચના સંસ્કૃત જેવી છે. શિખેલાઓને પણ ઉપલો ફકરો સમજ ન પડે એવો છે.

(૩૦) ફારસીમય શૈલી—કેટલાક પારસી લેખકો ગુજરાતી ભૂમતાં ભારોભાર ફારસી શબ્દો વાપરે છે, તે પણ પસંદ કરવા જોમ નથી, આવી ભાષાથી કિંદુરો વાળખી રીતે કંટાળે છે. આમણે ઉપર

જે ટીકા સંસ્કૃતમય શૈલીને માટે કરી છે. તે બારેબાર ફારૂસી શબ્દો-
વાળી શૈલીને પણ લાગુ પડે છે. ફારૂસીમય શૈલીના ઉદાહરણો નીચે
આપીશું :—

નીના તે ખુશીના ખાખમાં ખેલ શરૂ થવાથી તે ખતમ થતાં
સુધી જાણે હોશ ફરમોશ બેઠામીની એક બોખારમાં સર યસર
ગરક થઇ.

(ખમનજી કાખાજી નીના પા. ૧૫૨).

બેરામજી મલખારી “સરોદ-ઇ-ઇતેદાક” નામનાં પુસ્તકમાં
(પા. ૧) ખોદાયની સિક્કતમાં કહે છે :—

તું ખાવંદે કુદરત તવાના ખુદા,
તું હાજર ઓ નાજર, રબુ જાખજા,
તું માલેકના માલેક પરવર દેગાર,
તું ગયખી, જુલંદ, હલીમ, આશકાર.
જમાને નશીન તું, હમેશમીનો શાહ,
કમીનો હું પકડું તું દુસ્તી પનાહ,
તું હમજા ખરો, પણ સમજવે મહાલ,
કરોડો જવાબે ભર્યાં તું સવાલ.
શું શોધું સેફત, જિંદગી ઇતેદાક,
ન તું એહવો મઅકુલ, ન તું એહેવો પાક.
ઓમેદ એક માહરી, માયું છું તાહરી દાદ,
જિગરમાં ધરી મુસ્તકીમ એતેકાદ.*

(૩૦) અલંકૃત શૈલી (Figurative or Ornate Style).
આ શૈલીમાં ધણાક અલંકારો વપરાય છે. અલંકારોનું વિવેચન હવે
પછી કરીશું.

(૩૧) પ્રાસયુક્ત શૈલી—આ શૈલી અલંકૃત શૈલીનો મુખ્ય પ્રકાર
હોવાથી તેનું ચોક્કસ વિવેચન અત્રે કરીશું. નાના મોટા સઘળા લેખકો
આ શૈલીનો ઉપયોગ વારંવાર કરે છે. આ શૈલી પ્રત્યે બેસમજી મલ-
ખારીને પુષ્કળ લાવ હતો. સામાન્ય રીતે આ શૈલી બે પ્રકારની છે—
(૧) જેમાં મૃદુ કાનને રૂચે એવા શબ્દો હોય છે. (૨) જેમાં કઠણ કાન
કંપે એવા શબ્દો હોય છે. પહેલા પ્રકારના દાખલા :—

* હલીમ=નરમ, મઅકુલ=સમજાય એવો. હમજા=સમજે કેલાણે છે એવો.

વિવેકિ વિક્રમાદિ વીર વિશ્વથી વિંદાણિયા,
 દિધેલ દેવ દુઃખથી ન થૈ દુઃખી દિવાણિયા.
 ન હીર ઉરતું વડી પિડા વિસાતથી,
 નિરાશી સુખ શોધશે, વિનાશી આપધાતથી.

(મલબારી—નીતિવિનોદ પા. ૫).

કહો કેમ કાકા કરે કાગ કાલે, નીચા લોક નીચા નમીને નિહાળે.
 લટે લક્ષ્મિમાતા લખો લોક આવે, ખુશામત ખોટી ખળનો ખુટાવે.
 હસે તું હસે તો નહીં હેત હારી, રડે તું રડે તો રડા રાગ કાંડી,
 પટે તે પ્રતિ ખોલ જે તું પઢાવે, ખુશામત ખોટી ખળનો ખુટાવે.
 સદા સ્થાન શ્રીમંતનો સંગ શોધે, અધા ખોલ ખોલે ન ખોલે સુખોધે,
 ચહી ચર્ણ માટે તું ચાંદી ચખાવે, ખુશામત ખોટી ખળનો ખુટાવે.

(ઉપલુંગ પુસ્તક પા. ૧૧-૧૨).

કંઠણ તથા ઉચ્ચારવા મુશ્કેલ થઇ પડે એવા શબ્દોવાળા પ્રાસનાં
 ઉદાહરણો નીચે પ્રમાણે છે :—

છળ બળ કળથી સકળ અકળ રહિ, કરવું છે એક કાળ.

(કાવ્ય દોહન પા. ૭૬).

ઝાકળ જળ પળમાં વળિ જશે, જેમ કાગળ ને પાણી.

કાયાવાડી તારી એમ કરમાશે, થઇ જશે ધૂળધાણી.

(ધીરો ભક્ત—કાવ્યદોહન પા. ૧૯૩)

હયદળ, પાયદળ, ગજદળ, રથદળ, કળ ન પડે કેકાણુ,

પ્રબળદળ સકળ પુરવાસી, નિરખવા નળ તરસે પ્રાણુ.

(કવિ પ્રેમાનંદકૃત નળાખ્યાન પા. ૧૧૦).

(૩૨) સંભાષણશૈલી (Colloquial Style). આ શૈલીમાં

સાધારણ વાતચિતને બગતા શબ્દોને પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. આ તે
 જાણીતું છે કે ખોલવાની તથા લખાણની ભાષા એકમેકથી જુદી છે;
 અને તેઓને તેમ જુદી રાખવી ઘટે છે. ગંભીર સાહિત્યને આ નિયમ
 બાંધ્ય પડે છે, પરંતુ નવલકથા નાટક આદિમાં ખોલવાની ભાષા વાપર્યથી
 રસકસ વધી પડે છે. પારસી લેખકો આવી શૈલીનો બહુ ઉપયોગ
 કરે છે. જેમકે

તે અક્ષલના ઓથમીએ જવાબ આપ્યો. (બ. ન. કાવ્યદોહન
 નીના પા. ૨૭૧).

તે કાકા કબીરના ભેળમાં તરેલ પડેલી હતી. (એન્ડ
 પુસ્તક પા. ૨૭૪).

એવા અકબળના આશ્વાનો પણ ત્યાં જોઈએ તેટલી સંખ્યામાં હાજર હતા. (એજ પુ. પા. ૨૭૪).

તે નર્મીનો ખીસેલો ને કાતર્યોનો ધસેલો.....ફરતો હતો. (તેજ પા. ૧૦૦).

બબાની બાદલીનું માથું ભાંજ્યું (કે. ન. કાબાજી-દીની ડાહી પા. ૨૬).

બહમનશાહ શેઠ જે કે વેપારી હતા, તોપણ તેમનું બરાબર દંડ ચાલતું ન હતું. (તેજ પા. ૬૩).

તેને હાથ ધાલીને ઉધરો લીધો. (તેજ પા. ૧૬૦).

તેણે થોડુંક થયું વેંગણાં ખાધાં છે. (તેજ પા. ૧૩૭).

સાલુ કસાઈના ભેજાંમાં સત્તર આંડી રાઈ હતી.

(જા. એ. મર્ઝ્યાન—જીલુ ગોરાણી પા. ૩૦).

માજીસ્ટ્રેટ સાહેબને કેમ જપણુમે પાને ઉડાવવા તેની સારી માહેત-મારી તે ધરાવતો હતો. (તેજ પુ. પા. ૮૬).

(૩૩) **બેધચુકત શૈલી**—આમાં શૈલી એવી તો હોય છે, કે બેખક જે બોધ આપવા માગે છે, તે સહેલાઈથી વાચકવર્ગના મન ઉપર ક્ષી જાય છે; જેમકે નરસિંહ મહેતો નીચલાં પ્રદમાં બોધ આપે છે કે :—

રાત રહે જ્યારે, પાછલી ખટ ઘડી, સાધુ પુરૂષને સૂઈ ન રહેવું,
નિદ્રાને પરહરી, સમરવા શ્રીહરી, એક તું એક તું એમ કહેવું.
જોગિયા હોય તેણે જોગ સાંભળવા, ભોગિયા હોય તેણે ભોગ તળવા,
વેદિયા હોય તેણે વેદ વિચારવા, વૈષ્ણવ હોય તેણે કૃષ્ણ ભજવા.
સુકવિ હોય તેણે સહઅંથ બાંધવા, દાતાર હોય તેણે દાન કરવું,
પતિવ્રતા નારિયે કંથને પૂજવું, કંથ કહે તે તો ચિત્ત ધરવું.
આપણે આપણા ધર્મ સાંભાળવા, કર્મનો મર્મ લેવો વિચારી,
નરસિંના સ્વામિને રનેહથી સમસ્તાં, ફરી નવ અવતરે નર ને નારી.

(બૃહત્ કાવ્યદોહન ભા. ૧ પા. ૨૧).

ઇ. સ. દેસાઈ કૃત “મંગા” નામની નવલકથામાં કહ્યું છે કે :—

કોઈ પણ ટંટાનો નિવેડો આણવાને આવાજ માણસોની ઘણી જરૂર છે. એને સમજવી પડાવીને કામ કાઢી લેવામાં ઘણી શાંતતા, ઘણી ધીરજ, ને સમયસૂચકતા સાથે ધીરતા ને નિડરતા પણ જોઈએ. કામ કાઢી લેનાર માણસે પ્રથમ સામા પક્ષનો ભેદ જાણવો અને પછી કંઈ પણ જવાબ આપવો. તે વગર પોતે પેલાનું બચાડે ને ચારકાનું પણ બચાડે છે. (પા. ૬૦).

પ્રકરણ પાંચમું.

અલંકાર.

આપણે ઉપર જોયું કે સાહિત્યમાં સમાયલી આપત અથવા વસ્તુ-રૂપી શરીરનાં કપડાં શૈલી છે, તથા તેનાં ધરેણાં અલંકારો છે. જેમ ધરેણાંથી શરીર વધુ શોભે છે, તેમ લાપણ તથા લખાણ અલંકારથી દીપી નિકળે છે. અલંકારનો અર્થજ આલુપણ અથવા ધરેણું થાય છે. ધરેણું જુદી જુદી જાતનાં હોય છે, અને યોગ્ય સ્થાને પહેરવાથી સુંદરતામાં વધારો થાય છે. એજ પ્રમાણે અલંકારો પણ જુદા જુદા પ્રકારના છે, તથા યોગ્ય જગ્યાએ વાપરવાથી શૈલી લલકરે અને છે, તથા લખાણ તેજસ્વી થાય છે. એક લેખક કહે છે, કે અલંકાર વિનાનું ગદ્ય કે પદ્ય તે “મીઠાસ વિનાની મીઠાઈ છે તથા ખટાસ વિનાની ખટાઈ છે.”

જેમ વ્યાકરણ શિખ્યા વિના પણ આપણે ભાષા બોલી શકીએ છીએ, તેમ અલંકારના પ્રકાર જાણ્યા વગર માણસ અલંકાર વાપરી શકે છે; કારણકે અલંકારો મનના જ્ઞેસ્સાથી, હૃદયના ઉછાળાથી તથા ઉભરાતી લાગણીથી ઉત્પન્ન થાય છે. લેખનપદ્ધતિનો આધાર કેટલેક અંશે અલંકારોની ઉપર હોય છે. માટે અલંકારો વિષે કેટલુંક વિવેચન કરવું અવશ્ય છે.

અલંકારો વિષે પ્રથમ કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરે તથા ત્યારબાદ શોરાબજી મ. દેશાઈએ ગ્રંથો રચ્યા છે. અરેદેશર ખખરદારે “કાવ્ય-રસિકા” માં જુદા જુદા અલંકારોના દૃષ્ટાંતો દેખાડવાના હેતુથી કેટલાક કવિતાઓ રચી છે.

નર્મગદ્યમાં નર્મદાશંકરે આપેલાં નીચલાં સાદાં વાક્યો તથા અલંકૃત વાક્યો ઉપરથી ઝટ સમજી શકાય છે, કે અલંકૃત લખાણ વિશેષ આનંદ આપે છે.

સાદાં વાક્ય

અલંકૃત વાક્ય

(૧) આ પુરૂષ સમર્થ સત્યવાદી છે.	(૧) આ પુરૂષ તો જાણે હરિશ્ચંદ્ર હોયની તેવો છે.
(૨) કુળમાં તે એક રૂડો છે.	(૨) આખા કુળમાં તે એક દીવો ઉઠ્યો છે.
(૩) તે બહુ બહુલો છે.	(૩) તેને સરસ્વતી પ્રસન્ન છે.
(૪) તેની જે મોટી આબરૂ હતી તે ગઈ.	(૪) તેની ક્ષમિતિનો સ્વર્ગ અસ્ત પામ્યો છે.

અલંકારના મુખ્ય પ્રકાર એ છે—(૧) અર્થાલંકાર, (૨) શબ્દાલંકાર
આ ઉપરાંત બીજા ત્રણ નાના વિભાગો છે—(૧) અક્ષરાલંકાર, (૨)
અર્થશબ્દાલંકાર, (૩) વાક્યાલંકાર.

અર્થાલંકાર.

(૧) ઉપમા—(Simile) જ્યાં એ વસ્તુનું અથવા એ વિચારનું
સરખાપણું મનને આનંદ આપે, ત્યાં ઉપમા અલંકાર જાણવો. આ
અલંકાર જેમ, તેમ, જેવું, તેવું, પ્રમાણે, પેઠે, પેરે, સમ, સરખું, તુલ્ય
આદિ સરખામણી દર્શક શબ્દોથી ઝટ જણાઈ આવે છે. ઉદાહરણો :—

જ્યમ વજ્ર વીજળી આવી પડે, જ્યમ શિરપર પર્વત તુટી પડે,
જ્યમ વેહેરે કાળજી કરવત ધાર, એમ દશરથને દુઃખ થયું અપાર.
(કવિ ગિરધર).

ઉપલાં સઘળાં વાક્યોમાં “દુઃખનું આવી પડ્યું” આ વિચારનું
સરખાપણું છે.

કવિ શામળલટ પદ્માવતીનાં શરીરની સુંદરતાનું વર્ણન આ
પ્રમાણે આપે છે :—

કુંવરિ કુંતી બોજની, પદ્માવતી અભિધાન,
શશિવદની મૃગલોચના, હીરા દંત સમાન.
પાન પ્રમાણે પેટ છે, અધર જાણે પરવાળ,
પોપટ વરણી નાસીકા, નાગજી સરખી ચાલ.
નાગફેણું અંબોરડો, બ્રહ્મટી ધનુષ આકાર,
પાયે પદ્મ શોભતું, સોળ કળા વર્ષ આર.

(બૃહત્ કાવ્યદોહન ભાગ ૨—પા. ૨૯૩-૩૯૪).

જ. ન. પીટીટ માણસની જીંદગી વિષે લખે છે :—

આકાશપરથી ખરતા એક તારા મિસાલ,
યા ઉંચાણમાં ઉડતાં એક ગરુડની ચાલ,
યા વસંતમાં ખીલેલી રંગોની ભાત,
યા રૂપેરી દવ-ટીપાં પડ્યાં પ્રભાત,
યા જળ પર પસાર થતા જતા પવન,
યા પરપોટાં તે ઉપર તરેહ વળન—
ની માફક છે માણસનું જગત-જીવન.

(મારીમજેહ પા. ૪૨૩).

કવિ ઘેસો વ્યાસ એક ટેકાણે લખે છે :—

વશિષ્ઠ તુલ્ય વિવેક, તુલ્ય જ્ઞાતમ ગુણ જ્ઞાની,
પરશુરામ સમ શર, માનધાતાવત માની,
ચાતુર જોતાં ચંદ્ર, શંભુ સરખા સુખ દાતા,
હરિશ્ચંદ્ર સમ હિતકાર, ગુણનિધી સરખા જાતા.

(કાવ્ય દોહન પા. ૯૪).

અરદેશર ખખરદાર સારી કવિતા માટે કહે છે :—

સુકવિતા દીસે સવિતા તણી રવિતા (=પ્રકાશ) જેવી,
સુકવિતા અમૃત જેવી ગળી પિછાણી છે.
સુકવિતા નીતિતણાં રાજ્યની લગામ જેવી,
સુકવિતા શશિ જેવી શીતળ પ્રમાણી છે. (કાવ્ય રસિકા)

મેરામજી મલખારી “ નીતિવિનોદ ” માં લખે છે :—

કાયાનો મેલ જ્યમ, સામ્યથી ધોવાય,
તેમ પ્રભુ લકિત થકી, મન મદમંજન થાય.
દૂધમાં ખટાશ ભેળવ્યે, ખાટું દહીં બંધાય,
તેમ મિષ્ટ કાયા કહું, ગફલતથી ગંધાય.
જેમ નજન આ દેહ તે વસ્ત્ર થકી ઢંકાય,
તેમ હૃદયનું તેજ તે વિદ્યાર્થી શોભાય,
જેમ સિંહ ઓથે રહી, ઓચિંતો દેખાય,
તેમ મોત પૂછ્યા વિના પાછળ ખાવા ધાય.

(મલખારી—કાવ્યરત્નો પા. ૨૧૫).

ઉપલાં જુદાં જુદાં વાક્યોમાં વિચારો સરખા છે.

તડાકા લડાકા કરતી અને આખા અંધકારને સળગાવી મુકતી
થમકતી વિજળીની પાછળ મેઘ વેરાઈ જતાં કોમળ અને મનહર
મંદ ચંદ્રિકા પ્રકાશે, તેમ ભલકભરી અલકકિશોરી પાછળ સૌમ્ય
કાંતિવાળી અર્ધ-વિકસેલા-સ્મિતભરી કુસુમસુદરી સરમાતી સર-
માતી પોતાના પ્રકુલ વદનનો સ્થિર આભાસ આખા મંદિરમાં
પ્રકટાવતી હતી.

(ગોવર્ધનરા ત્રિપાઠી—સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૧ પા. ૭).

(૨) અનન્ય—જ્યારે કોઈ વસ્તુને અથવા માણસને તેની પોતાની
નીજ સાથે સરખાવવામાં આવે છે, ત્યારે અનન્ય અલંકાર કહેવાય
છે. જેમ કે

વિક્રમ સરખો પરદુઃખલંબક એક વિક્રમજ,

(૩) **પ્રતીપ**—આ અલંકારમાં ઉપમેયથી (સરખાવવાની વસ્તુથી) ઉપમાનનું (જેની સાથે સરખાવીએ તેનું) માન ઘટે છે, અથવા ઉપમાનથી ઉપમેયનું માન ઘટે છે. પહેલાનો દાખલો નળાખ્યાનમાં જડે છે તે નીચે પ્રમાણે :—

દમયંતીનો ચોટલો દેખી અતી છે સોભાગ,
અભિમાન મુકી લાજ આણી પાતાળે પેઠા નાગ,
નાસિકાના વેસર દેખી કલાકર ને કાર,
તેણે અરણ્ય પરવત સેવિયાં, ના રાખ્યું ચિત્તમાં ધીર.

ઉપલાં ઉદાહરણમાં “ચોટલો” ને “વેસર” ઉપમેય છે, તેઓએ “નાગ,” “મોર,” “પોપટ” ઉપમાનોને હલકાં પાડ્યાં છે. બીજા પ્રકારનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે નર્મદાશંકરે આપ્યું છે :—

આં કામિની તું તારાં મુખથી કાંતિનોગર્વ મુકી દે; ચંદ્ર પણ તારા સરખો છે.

કવિ નર્મદાશંકરે એક ત્રીજો પ્રકાર આ ગણ્યો છે, કે જ્યાં લોકપ્રસિદ્ધ એવાં અનુમાનને ઉપમેય જેવું ગણ્યું હોય છે, જેમકે :—

તારાં નેત્ર સરખાં કમળ પાણીમાં કુબી ગયાં, તારાં મુખ સરખો ચંદ્ર વાદળથી ઢંકાઈ ગયો.

(જીવો અલંકાર પ્રવેશ—નર્મકવિતા પા. ૩૮૨).

(૪) **લક્ષણાખંડાલંકાર**—(Catachresis)—આ અલંકારમાં ઉપમા તેના ખરા લક્ષણમાં વપરાતી નથી. આમાં ખોટાં દૃષ્ટાન્તો આવે છે.

શા. મ. દેશાઈ પોતાનાં જ કાવ્યમાંથી “ગંજેશાયરાન” માં (પા. ૨૪) નીચેલો દાખલો ટાંકે છે.

નાવ જેવો કાળો, ને નાગ જેવો કાગ,
ચીલ જેવો બાલો બોલાય છે જે જાગ,
તરવાર જેવું નાક, ને તળાવ જેવી આંખ,
ભરવાડ જેવો દાનો, પરાર જેવી પાંખ.

(૫) **દૃષ્ટાંત અલંકાર** અથવા **દૃષ્ટાંતરૂપક ઉપમાપંક્તિ** અલંકાર—આમાં વાક્યોના અર્થો તથા વિચારોનું સરખાપણું ગાઠું નથી, છતાં સરખાપણું છે, આમ આપણને લેખક મનાવે છે, જેમ કે

સિંહણ છુપથી જો મરે તોય ધાસ નવ જાય,
પતિવતા મરને મરે, પર પામે તય જાય.

મેઘવીજવાયુચકી ડાલે નહિ ગિરિરાય,
આધિવ્યાધિઉપાધિથી વ્રતાણિ ચલિત ન થાય.

(નર્મ કવિતા પા. ૯૪).

ચંદ્રને જોતામાં એક ચિત્ત થકી તે ઉપર.
ચક્રોરની ચક્ષુ ઠીક ઠીક તે ઠીસીજ છે,
તરફે મચ્છ અતિ કાઢતાં પાણી વિષંથી,
માછલી જે જળ વિષે ફસી તે ફસીજ છે,
ધનધોર સુણી મોર આનંદથી સોર કરે,
તે વિના તો જીંદગી જે ધસી તે ધસીજ છે,
અર્દશોર તેમ કવિ પ્રસન્ન કવિતાપર,
કવિતા જે કવિ મને વસી તે વસીજ છે.

(ખખરદાર—કાવ્યરસિકા)

કેટલીક વખતે થોડુંક સરખાપણું જડે છે. સામળભટકૃત “નંદ-
વત્રીશી” માં નીચલો દાખલો જડે છે.

કહે પ્રતિહાર સાંભળો રાય, મુજ આગળ અન્યા નહિ થાય,
ખોલ્યું અખોલ્યું કરશે તમે, કુંડળ પાછું આપશું અમે.
વળી કહું ખીખાં દૃષ્ટાન્ત, જો રાજજી છે એકાંત,
જમારે પશુને તરસા થઈ, સઘળાં ઢોર હવાડે જઈ,
કોઈ પીએ ને કોઈ નહિ પીએ, કોણિયો પીયાવો ભરિ લીએ:
ધેનુ હાંકી ગોવાળો જાય, કોઈ એશે કોઈ તરણું ખાય,
ગોવાળાનો શાનો વાંક, લે ચરાઈ તે આડે આંક.
ગામ જમાડે રૂડી પેર, દિયે નોતરં ઘેરેઘેર,
કાઠના અંગમાં હોયે દુઃખ, કોઈને નવ લાગે ભૂખ,
જમાડનારો તે શું કરે, ચતુર હોય તે મનમાં ધરે.
ખેતર વાવવાને આપિયું, તે ગણવત કરીને આપિયું,
પડતર રાખ કે બમણું વાવ, પરંપરા પ્રમાણે માઈ લાવ.
લીધા હાથી ઘોડા દામ, પતીજ જોઈને આપ્યા દામ,
ગળિયો થાય કે મોતે મરે, વેચનાર તેમાં શું કરે?
રાખે ચાકર ઇચ્છા ધરી, રહ્યો કમૂલ કરી નોકરી,
ખેસાડી મેલે કે દે કામ, માસ થયો કે લે તે દામ.
મૃદસ્થ તણે ઘેર આપ્યો પુત્ર, શોભાવ્યું બધું ઘર સુત્ર,
વધામણીએ ખોલજી કલો, પાચ્યો દામને ન્યાલજી થયો.
રાજક દેવક તેને થાય છે, પાછું લેવા કોણ જાય છે.

વેવિશાળીઓ વિવાહ કરે, વર રૂડો કન્યાને વરે,
 મોજ કરે કે ભૂખે મરે, વેવિશાળીઓ તે શું કરે?
 બાપે સમૃદ્ધિ મૂકી ધણી, થયો પુત્ર સવેનો ધણી,
 રમ્યો જૂગડું હાર્યો સર્વ, ઘરબાર સહિત ખોયું દ્રવ્ય,
 તેમાં શું કરે મા ને બાપ, ઉંધું કર્મ કુંવરનું આપ.
 નહાનો પુત્ર મૂકે નિશાળ, ગુરૂએ લણાવ્યો આણી વહાલ,
 બનીશ લક્ષણો કીધો ધણો, સંગ થયો પછી મુણિકાતણો,
 વિસરી વિદ્યા આડે આંક, તેમાં લણાવનારનો શા વાંક?
 (બૃ. કા. દો. ભાગ ૧ પા. ૩૫૫).

(૬) નિદર્શના અલંકાર—જ્યાં સરખા વાક્યાર્થનું ઐક્ય વર્ણાય
 છે. જેમકે :—

તરવારની ધાર ઉપર સુવું અને સ્ત્રીની પ્રીતિમાં નિભવું એ
 બે બરાબર છે.

(નર્મદાશંકર—અલંકાર પ્રવેશ—નર્મ કવિતા પા. ૩૨૮).

(૭) પરીણામ અલંકાર—આ અલંકારમાં ઉપમેય ઉપમાનની
 ક્રિયા કરે છે. દાખલો :—

વસ્ત્રાદિ કરમાઈ ગયું જળે છે, આ જીવ હંસ વણ આથ રડી મરે છે,
 આ દેહ હોડિ નબળી પવને કુબે છે, આ બેનિ બહાલી પિયુને ધણિ ધીર દેજે.

ઉપલા દાખલામાં મોઢું કમળની, જીવ હંસની, તથા દેહ હોડીની
 ક્રિયા કરે છે.

કવિ સામળલટ “પાનની વાર્તા” માં કહે છે :—

લાગ્યું તંબોળાને દુઃખ, કરમાયું તત્ક્ષણમાં મુખ.

(ભૃં કાં દોં ભાગ ૩ પા. ૩૨૬).

(૮) રૂપક (Metaphor)—જ્યાં ઉપમેયને ઉપમાન તરીકેજ
 ગણવામાં આવે છે, ત્યાં આ અલંકાર હોય છે. આમાં એક વસ્તુનું
 વર્ણન બીજી વસ્તુનાં નામથી અથવા ધર્મથી અથવા બંનેથી થાય છે.
 આ અલંકાર રૂપ, રૂપી, બીજે, બીજી, ધર્મવાદિ સમ્બોધી ઓળખાય છે.

કવિ પ્રીતમદાસે કક્ષા ખડખા વગેરે ઉપર પદો રચ્યાં છે, તેમાં
 દદા ઉપર આવતાં કહે છે :—

દદા દેહ-દેવળમાં દેવ, સેવક થઈને કર ને સેવ,

પ્રેમ-પુખ ને ચંદન-હાર જાન-હીપક ઘટમાં અજવાળ
 અંતરનો ટાળે અહમેવ, દદા દેહ દેવળમાં દેવ.

(કાવ્યદોહન પા. ૫૫).

આમાં દેહરૂપી દેવળ, પ્રેમરૂપી પુષ્પ, જ્ઞાનરૂપી દીપક આદિતું વર્ણન છે.

સંસાર તો સરવે ખોટો, પાણી માંહેનો પરપોટો,
કુટી જશો નાહાનો મોટો.

(કવિ દયારામ-નીતિ ભકિત પા. ૨૩૬).

કોરરૂપી રાણીને પુત્ર ફેંસલા થાય;

નિત્ય પરાયા પેટના વગર ભણેલે રાય.

(દલપત કાવ્ય ભા. ૨ પા. ૧૩૬).

જિવતર-બહાણું વહિ જશે, ભણવે કંઈ ચિત્ત રાખ,

ખરે બપોરે તલપિને થઇશ બળીને આખ,

સ્વતંત્રતા વેચી કરી, કરવી પરવશ દેહ,

ગર્દાશ નફટ નોકરી, નામ બાળ તું તેહ.

(નર્મ કવિતા, પા. ૩૮૪)

રોયાં કર્યાંથી ગયું પાણિ આલી,

આંખોરૂપી વાવડિયોજ ખાલી.

ભયંકર ગુમાનરૂપી સર્પ તેના કુમળા મગજમાં પેસી રહી,

ધુંધવાઈ રહી, તેની ભમરો ઉપર ફણા માંડતો, આંખમાં ધૂણાયમાન

થતો, જીભમાંથી કુંદાડ મારતો અને આખા શરીરમાં વિષમય

ચંચળતા પ્રેરતો.

(ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી-સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૧ પા. ૧૦).

શાસ્ત્ર વિદ્યામાં મહાપંડિત અને બળનો સાગર એવો બીજો
દ્રોણાચાર્યજ તું છે.

(રણજીડભાઈ ઉદયરામકૃત નાટ્ય પ્રકાશ પા. ૧૪૬).

આ ગર્વયો બીજો તાનસેન છે.

કલાપીના કેકારવમાં (પા. ૫) નીચલું ઉદાહરણ જડે છે તે યાદ રાખવા જોગ છે :—

સંઘાડી પ્રેમહારી મેં, મચાવી મિષ્ટ ગોષ્ઠી મેં,

પ્હેરાવી પ્રેમમાળા મેં, જગાવી પ્રેમજ્યોતિ મેં!

ઉગ્રયું પક્ષી પ્રીતિનું, ઝીલ્યું, સુપુષ્પ ચક્ષુનું,

કરાયું સ્નાન પ્રીતિનું, કર્યું મેં પાન પ્રીતિનું!

સુધામાં નીરમાં ન્હાયાં, અમે પ્રેમી રમ્યાં, સ્થાલ્યાં,

પડ્યાં ત્યાં સ્નેહ ફાંસામાં, છૂટ્યાં તે ના વશ્તુમાં ના!

મહિરો નેત્ર નખસાંનો પી પી લાન બૂલ્યો હું,
થયો હું હોલો ! તે હોલી ! થયો તે હું, થઈ તે હું.
મછી સલિલાવ ઝીંકયું મેં કપાળે હાથ દધ દરિયે !
બોળે કે બચાવે તે સુકાની પ્રાણપ્યારી છે !

કવિ શામળભટ્ટ “ભદ્રા લામની” નામનાં કાવ્યમાં ભદ્રાનાં રૂપનું વર્ણન કરે છે; ભાં ઉપમા તથા રૂપક બંને અલંકારોનો ઉપયોગ કાઢ્યો છે, તે નીચે પ્રમાણે છે :—

વેણી વાસુકી નાગ, માંગ સવાગજ કેશે,
ભરજોબન વરણાગ (=સણગારવાળી), વધુ સુંદર વર વેશે,
ઈંદુ આકારે વદન, મદન મોહન મહા મૂલે,
અમુજ દલસાં (=કમળ સરખાં) નેણ, વેણ અમૃત અમૂલે.
ગણે કામ કટારિયો, દંત બત્રીશ દાઢમકળી,
ભાગ્ય મુલાગ્યથી લામનિ, તે તુજને ભદ્રા મળી.
બકુરી બ્રહ્મ કમાન, અક્કલ અતિ અનૂપે,
ચતુરા આર ચિત્ત, રંભા સુંદર રૂપે.
અધર મધૂર પ્રવાળ, ઉજવળ પૂરણ પાણી,
રસના રંગ અમૂલ, કોકિલવત મધુરી વાણી.
આનંદકંદ અતિ સુંદરી, કોથી નવ જાયે કળી,
કસ્તુરચંદ કર તાહરે, લામની તો ભદ્રા મળી.

(બૃ ૩૦ કાં દો ૨, પાને ૪૦૯-૪૧૦).

(ક) દૃષ્ટાંત રૂપક—આ અલંકારમાં વર્ણન કરવાની વસ્તુનું તેનું પોતાનું નામ ન લેતાં હર કોઈ બીજાના દાખલાથી ભેદમાં વર્ણન કરેલું હોય છે. બીજી રીતે બોલીએ તો જે કાંઈ વાત સમજાવવાની હોય તેને માટે તેનાજ જેવી બીજી કાંઈ વાત ઉપર ઢળી જઈને અસલ વાત સમજાવવા માટે દાખલા આપવામાં આવે છે. પચોપાખ્યાન, ઇસપનીતિ વગેરે દૃષ્ટાંતરૂપકના દાખલા પૂરા પાડે છે.

એક રામન રાજાએ પોતાની ગ્રંથ ઉપર કર નાખ્યો ત્યારે લોકો શેહેર બહાર નક્ષી ગયા. આ ઉપરથી એક કવિએ નીચલી કવિતા ગાઈ સંભળાવી; તેના સુએથી શરમાઈ તેઓ પાછા આવ્યા અને કર ભરવા લાગ્યા :—

નિત્ય નિત્ય મહેનતો હમે બધીજ લીધિરે,
પેટ, તેં સુખેથી ખાઈ મેળાયાજિ કીધિરે.

હાથ પાગ સંય સંપિ. એમ ખાજિ ખિનરે,
પેટ સાથ રીસ સમિ ભારિ ચાર દીન રે.
પેટને ન આપવાથી શક્તિ નીજ ખોઈ રે,
જરૂખ સારિ હારિ ને ઉતારી રીસ રોઈ રે.
ઝપ્પ ઝપ્પ લીધું કામ પાછું શરૂ આણિ રે,
પેટથી જિવે સહ વિચાર સાર નાણિ રે.

મોટે ભાગે ઉપલા અલંકારની મતલબ બોધ આપવાની હોય છે.
પરંતુ કોઈ કોઈ વખતે અખ્યાણું* રૂપી લખાણ આવે છે. જેમકે કવિ
શામળભટના કાવ્યમાં નીચે પ્રમાણે કવિતા છે :—

સાદ નારિયે નાર, નાર આઠે નર જાણું,
આઠ નરે નર એક, પુરૂષ એક ત્રીશ પ્રમાણું;
બાર પુરૂષ બળવંત, એક નર નરપતિ જેવો,
એવા નર દશ સહસ્ર, તરતિમે ભોગવ્યો તેવો.

ઉપલા શ્લોકમાં નારિયે=પળે, નાર=વડી, નર=પહોર, નર=દિવસ,
પુરૂષ=માસ, નર=વર્ષ આમ અર્થો થાય છે.

ઉપલા અલંકારને નર્મદાશંકર સજીવારોપણુ નામ આપે છે.
તેમણે નીચલો દાખલો આપ્યો છે :—

એક દહાડો રાજા પરીક્ષિત મૃગયાને માટે વનમાં ગયો હતો.
તે પ્રસંગે તેણે એક ગાય તથા એક બળદને પોતાની ભણી દોડી
આવતાં જોયાં. તે બેની પછવાડે એક શદ્ર હાથમાં મસળ લેઈને
ધસ્યો આવતો હતો. રાજાએ શદ્રને બોલાવી ધમકવીને કહ્યું કે
અરે, તું કોણ છે? ગાય બળદને કેમ મારે છે? શું તેં અનુનને
ગયો જાણ્યો?.....એમ બોલી રાજાએ ખરૂંમ ઉચ્કર્યું. શદ્રે તો
ડરી ઉભો રહ્યો. પછી રાજાએ ગાય તથા બળદને પાસે બોલાવી
પૂછ્યું કે તમે કોણ છો, દેવતા કે આત્મણુ? શા માટે નાસો છો?
એ વચન સાંભળી બળદ માથું હલાવતો બોલ્યો, મહારાજ, આ
પાપરૂપ કાળી બીહામણી મૂર્તિ જે આપણી સામા ઉભી છે તે
કલિયુગ છે. એના આવવાથી હું ભાર્યું છું. આ ગાય તે પૃથ્વી
છે. માઈ નામ ધર્મ છે. મારા ચાર પગ તે તપ, સત્ય, દયા ને
શૌચ છે.....પૃથ્વી બોલી, મહારાજ, મારાથી પણ આ મુગમાં
રહી નહિ શકાય. કેમકે શદ્ર રાજા થઈને ઘણો અધર્મ કરશે તે
ભાર મારાથી નહિ ઝીલાય.....રાજાએ ક્રોધે ભરાઈ કહ્યું કે
હમણાં હું તને મારી નાંખું છું.

* “ઉખાણું” જોડણી, સાધારણ છે.

ઉપલા અલંકારમાં કલિયુગને બિહામણુ શબ્દનું રૂપ આપ્યું છે; તથા ધર્મને બળદનું અને પૃથ્વીને ગાયનું રૂપ આપ્યું છે. તપ, દયા, સત્ય ને શુચિ એ ચાર પગ બળદને હોતા નથી. પણ ધર્મને બળદ કહીએ તો તેમ બને. આ અલંકાર વિષે નર્મદાશંકર કહે છે કે :—“ સજ્જવારો-પણુ ઉભરાતા રસથી થાય છે. જેમ જેમ વિષયનું મહત્ત્વ ને તર્કનું મહત્ત્વ તેમ આનંદ પમાડે છે. મોટા તર્ક કરનારા કવિયો ને ચિતારા સજ્જવારોપણુને બહુ લગવે છે. તેઓએ મનોવિકાર, વિદ્યાકળા, દેશ, સમય, સ્થિતિ, ગુણુ ઇત્યાદીને સ્ત્રી પુરૂષનાં રૂપ આપ્યાં છે. સજ્જવારોપણુનાં વણુન વાંચ્યાથી ને ચિત્ર જોયાથી આનંદ થાય છે એટલુંજ નહિ પણ નીતિભક્તિ ઉપર ભાવ બેશે છે.....એ રૂપક લખવાને બે વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે—એક તો આ કે જે નિર્જીવને કે ગુણુને સજ્જ કરવો હોય તે પ્રાઠ જોઈએ.....બીજી વાત આ કે જગજ્જર ઉભરાતી લાગણીથી તે અલંકાર નીકળતો હોય તો તે રાખવો, અને લાગણી ધીમી પડવા માંડી કે તેને લંબાવવો નહિ.” (નર્મ ગદ્ય પા. ૩૦-૩૨).

(૧૦) સમાસોક્તિ—આ દૃષ્ટાંતરૂપકનો ભાગ છે. આમાં બહારથી એક અર્થ પણ અંદરથી બીજો ગૂઢ અર્થ હોય છે. જેમકે :—

જો નદી નિરમળી નીલ અંબર સજ્જ, ગંભિરાઇ ધરી ખહાર નેટે,
ચોરિથી દોડતી વાટ ટુંકી શોધતી, સંગ સખિ લેઇ સિંધુસુ ભેટે.

ઉપલાં ઉદાહરણમાં બહારથી નદીનું વણુન છે; પણ અંદરથી ખરાબ સ્ત્રીનું ધ્યાન છે.

કલાપીના કેકારવમાં ભમરો પુલને વિજ્ઞપ્તિ કરે છે, ત્યાં ગૂઢ અર્થ આ છે કે કોઇક આશક પોતાની પ્રિયાને પોતા તરફ ખેંચવાની કાશેશ કરે છે :—

અરે રે! પુષ્પ! આ ભમરો મરે છે હો, મરે છે હો!
નમેરું થઇશ શું, વહાલાં; હું તારો છું, તું મહારં થા!
તું બીડાતાં હું બીડાઉં; તું બીલે, તો હું ચુંબું છું.
ન બોગી પુષ્પ બીજનો; હું તારો છું, તું મહારં થા!
અરે! તું ભૂંગ બીજ જો, બમણ કરતા પુલે પુલે;
કદી મહારી ન રીતિ એ; હું તારો છું, તું મહારં થા!
કંટક કાપી નાખી દે; બમર છાતીથી ચાંપી લે;
તું શોભે સર્વદા હુથી; હું તારો છું, તું મહારં થા!
હું તારો, ને ન તું મહારં, ન રીતિ એ રતિની છે;
કદર તું પ્રેમીની કર, તો હું તારો છું, તું મહારં થા!

તપું છું હું; બળું છું હું; મરું છું હું, અરે પ્યારા!
 તું મકરંદ છાંટી લે; હું ત્હારો છું, તું મ્હારું થા!
 આ તો સ્વપ્ન હુંકું; હું યુગ્મ લઉં; તું ખીલી લે!
 થશે પલમાં અરે! હા, શું? હું ત્હારો છું, તું મ્હારું થા!
 સુકોમલ તું ખરી જશે; બ્રમર ત્હારો મરી જશે;
 આખિરની ગતિ એ છે; હું ત્હારો છું, તું મ્હારું થા. (પા. ૨)

રા. નરસિંહરાવ ભો. દિવટિયાનાં “હૃદયવીણા” માં નીચલા ફકરામાં ઉપરથી ભમરાની ખીના છે; પણ અંદરથી ફસાવનાર પુરુષનો ઉદ્દેશ છે.

હવે કાળો મળે ભૂંગ જ્યાંય આ જગમાંહિં રે,
 ઉભી ન રહું હેની છાય, જાઉં ન વાહીરે.
 યુગ દંશ ધરીને આવે યુગ્મતો જ્યારે રે,
 નહિ ઉભી રહું મૂઢભાવે સુણવા લારે રે. (પા. ૨૬).

(૧૧) કથાકથાલંકાર (Fable). દૃષ્ટાંતરૂપક અલંકાર લાંબો હોય છે; આ ટુંકો હોય છે. આમાં નાની વાર્તા અથવા કથા સુખોદક તથા ચાનક આપનારી હોય છે. “ઐક્યતા એ મોટું બળ છે,” આ સિદ્ધાંત પુરવાર કરવા પેલા ડોસાએ પોતાના છોકરાઓને લાકડીઓનો ભારો ભાંજવા કહ્યો, તે વાર્તા ઉપલા અલંકારનો દાખલો છે.

(૧૨) સજીવારોપણ (Personification). જે ચીજમાં જીવ નથી તેમાં જીવ છે એવી કલ્પના કરી વર્ણન કરવું તે. જેમકે :—

આકાશે તો ચકચક થતો શ્વેત વાગો સજ્યોરે,
 તારાઓ જે મુઝછ રડતા, શોક તેણે તજ્યોરે,
 પીડાતો તે અતિષ કમળે, ચંદ્ર સારો થયો ને
 પાવા માંડી ફરિ મિઠિ સુધા, ધન્ય તેણે સહને.*

(નર્મ કવિતા—અલંકાર પ્રવેશ પા. ૩૮૪),

સંપ ગૌરવણી છે. તે બેડી પણ મજબૂત દાડીનો પહેલવાન છે. તે ધણો જાડો નથી તેમ ધણો પાતળો પણ નથી. તેની રંગો કસાઇને ઉંચકાયલી તૈયાર રહેલી છે. તેનું મહેલું ગોળ ને ભરાવ છે. ડાયાં બેશી ગયલાં નથી પણ મજબૂત છે. અને તેના ગાલ ઉપર તનદસ્તીની લાલી આવી રહેલી છે. તે ધણો આરોગ્ય છે, સ્વચ્છ લોહીનો ભરેલો છે, તેથી તેની રૂમને લીધે તેની આંખ કિંચિત્ મીચાયલી છે.

(નર્મગણ પા. ૧૧).

* આકાશે સફેદ હુમડું પહેયું છે; તારાઓ આંખા હતા તેઓએ અળ-કવા માંડ્યું છે, કમળાના રાગથી ચંદ્ર દુઃખી હતો તે સારો થયો; અને તેણે કોને બીડું અમૃત પાવા માંડ્યું છે.

જ. ન. પીટીટ મ્હારી મળેહમાં (પા. ૩૫૬-૭) રાતનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે :—

અબનુસી તખતપર બેઠી છે રાત, સીસાંતો દંડ તેણે ધર્યો છે હાથ.
બિનકિરણુનો છે તેનો કેવો દમામ ! પડી જ તેના પગ આગળ
દુનિયા તમામ,
ઉંઘમાં ચરક તે ઉંઘતી ખલક, પર લાંબાવે છે—તે બેઠી
તખતપર રાત—

પોતાનો દંડ.

રા. નરસિંહરાવ દિવટિયાનાં “ હૃદયવીણા ” માં નીચેનો ફકરો છે :—

ઉંચી કરાડો, વળી ખીણ નીચી,
અરણ્ય ગાહું સૂતું તેન મીંચી. (પા. ૬૩).

(૧૩) સંબોધન (Apostrophe)—આ અલંકારમાં જેસહજર અથવા નિર્જીવ વસ્તુને સંબોધી લખાણ કરવામાં આવે છે અથવા તેની સાથે બોલાવવામાં આવે છે. જેમકે

ચેતરે ચિત્ત ચિદ્રૂપમાં (=બ્રહ્મામાં) થઈ રહ્યું તદ્દલીન,
નીમિષ માત્ર ન્યાસ નહીં, જેવું જળનું રે મીન.
(કવિ પ્રીતમદાસ—કાવ્ય દોહન પા. ૧૬૮).

બેરામજી મલબારી “ સંસારિકા ” માં (પા. ૬૯) સુરતને આ પ્રમાણે કહે છે :—

સુરત ! જગતું કે સુતું, મુતું પડ્યું છે કે જીવતું ?
હશે, હવું તે તો તું હવું, બની શકે તો થા ફરિ જતું.

જ. ન. પીટીટ આપણાં હમવતન ધરાતને કહે છે :—

ધરાન ! ધરાન ! હમજાતનાં વતન !
જળેજ તાહરી જુદાધમાં તન બને મન !
થયો ક્યાં ગુમ તાહરો દોર ને દમામ ?
દમામ ખેંધ થયું તું અતે નનામ !
ટકી તું કેમ રહે જ્યાં કિસમતની ખામ ?
કિસમતના લેખ આગળ આવે શું કામ ?
(મ્હારી મળેહ પા. ૧૧).

ઉપલાજ કવિ દુકાળને સંબોધી જોસજર શૈલીમાં લખે છે :—

દુકાળ ! તાહરં બાળ અહિંથી નેહેસ્ત કદમ !
કાળું કર તું તાહરં, ને ના કર સેતમ !
અરે ! આવે આવે માહરા હાથોમાં તું
તો ચીરીને હું તાહરા કટકા કરે !
અટકાઉં તુંને જગતપર ભરતો કદમ,
ને ફેલાવતો હર જગે ભુખનો સેતમ,
માતા, પિતા, બાળકને કરતો ખતમ,
અએ દોજખના જનમેલા ! બેહયા, બેશરમ.
જે જગાપર જાયછ તાહરં નાપાક કદમ,
ને પુકે છે જ્યાં તાહરો આત્મી દમ,
ઉમતો રોપો થાયછ ત્યાં સુકાઈ અરબાદ,
મરી તેઓ માણસની કરેછ ધાત.
થાયછ હિંદી મૂલક આજ તુંથીજ વેસન,
ભુખે મરતો બાપ લીએ દીકરાનો જન.
રાધે તેના માંસને આતશ ઉપર તેજ,
ખુદ બેટાને ખાવા નહિ રાખે દરેગ.
માતા ચુસે તોટેથી બાળકનું લોહી,
નથી એવી આફત મેં જીંદગીમાં જોઈ.

(મારી મજેહ પા. ૭૭-૭૮).

ઉપલાજ કવિ ધાસને કહે છે :—

અરે ! એ લીલાં ને અણ્યાલાં ધાસ !
નરમીથી કર તું તે રબની સેપાસ ;
નેમાજ તેની કરવા હીલવ તાહરં તન,
લીલોત્રી વચ્ચે કર તેને નમન.

(ઉપજીવન પુસ્તક પા. ૧૪૨).

(૧૪) ઉત્પ્રેક્ષા—આ અલંકારમાં એક વસ્તુનું વર્ણન બીજી વસ્તુને નામે અથવા ધર્મે સંક્રા અથવા કદપના સાથે આપ છે. ધારૂં છું, સંક્રા છે, લાગે છે, જણાય છે, કદપના કરૂં છું, જાણે, આમ હશે, એમ હોયની, શું—આદિ શબ્દો ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર સૂચવે છે. આ અલંકારના બે પ્રકાર છે—(૧) “વસ્તુપ્રેક્ષા” કે જેમાં વસ્તુને નામે અથવા ધર્મે કદપના કરેલી હોય છે. (૨) “લેણપ્રેક્ષા” કે જેમાં કારણ દેખાડવામાં તક કરેલો હોય છે.

વસ્તુપ્રેક્ષાનો દાખલો :—

ચપળનેત્ર ઝીણું અંજન, જાણે જળે પડ્યાં ખંજન,
મોહો મોહો મૂખને મોડે, મોહો મોહો જીકુટીને જોડે*
(આખાહરણ ગૃહત કાવ્ય દોહન ભાગ ૧ પા. ૬૧).

દેવપ્રેક્ષાનો દાખલો :—

નૈષધ રાયના રૂપ આગળ, દેવને થઇ ચિંતાય,
રખે આપણી સ્ત્રીઓ વરે નળને સર્વે માંડી રક્ષાય.
લક્ષ્મીનું મન ચંચળ જાણી વિષ્ણુ મનથી વિમાસે,
પ્રેમદાને લઇ પાણીમાં પેઠા, ખેડા શેષને વાંસે.†

(૧૫) અપહ્રુતિ—આ અલંકારના ત્રણ પ્રકાર છે.

(ક) એકસરખી બીજી વસ્તુ જોઇને પેહેલીનો નિષેધ કરી બીજીને નામે વર્ણન કરવું તે; દાખલો :—એ ચંદ્ર નથી, એ તો આકાશનું ક્રમળ છે.

(ખ) જ્યાં વસ્તુઓને એક પછી એક કારણ સાથે નિષેધ કર્યો હોય છે. જેમકે :—આકાશમાં જે ગોળ ચળકતો દેખાય છે તેને ચંદ્ર કહિયે તો ચંદ્ર થંડક કરવી જોઇએ; તે તેમ નથી કરતો ને ઉલટું વધારે દુઃખ કરે છે, માટે તે ચંદ્ર નથી. વાઈ વધારે તપાવે છે એમ કહિયે તો તેને સૂર્ય કહેવો જોઇએ. પણ રાત છે એટલે સૂર્ય શેનો હોય? એ સૂર્ય પણ નથી ને ચંદ્ર પણ નથી. એ તો સમુદ્રમાંથી નિકળેલો વડવાગ્નિ આકાશમાં જળને રહ્યો છે.

(ગ) જ્યાં કોઇ છુપી વાત બીજી વસ્તુને લાગુ પાડી ઉઘાડી દેવામાં આવે છે. જેમકે :—

શીત રતે તે વગર ન ચાલે, મુજ અંગે લપટાઈ મ્હાલે,
પિઉ કરતાં અદકા છે વ્હાલો, કાં સખિ પ્રીતમ ના ચોક્ષાળો.

(૧૬) અતિશયોક્તિ (Hyperbole)—આ અલંકારમાં વસ્તુનું ખરેખર વર્ણન હોય તે ઘણું વધારી સહરાધાત કરવામાં આવે છે. કવિ

* પક્ષીઓ જાણે જળમાં ફસી પડ્યાં હોય તેમ અંજનથી આંખો જળમાં ફસી પડી છે.

† વિષ્ણુ શેષની પીઠ ઉપર ખેડા છે તેનું કારણ આ કહેવું છે કે રમે

ભવાનભક્તનાં કાવ્ય “રાવણુ મંદોદરીના સંવાદ” માં રાવણુ આ પ્રમાણે ગવંથી બોલે છે :—

મને દેખીને દેવતા થરથરે, મારાં શિવ બ્રહ્માદિક કામ કરે,
મારાં મસ્ત ઉપર છત્ર ધરેરે.
મારે રસોડે અગ્નિ રસોઇ કરે, મારે મેઘ આવીને જળ ભરે,
મારે ચંદ્ર સૂરજ બે મશાલ ધરેરે.
મારે કુંભકરણુ જેવો ભાઇ છે, મારે બોતેર લાખ જમાઇ છે,
મારે સમુદ્ર સરખી ખાઇ છે.
મારે સો દિકરાનો વિસ્તાર, તેમાં ઈદ્રજિત સૌથી સાર (=સારો),
મારા બળ તણો, ન પારરે. (કાવ્ય દોહન પા. ૨૨૩).

કવિ દલપતરામ વેનચરિત્રમાં (પા. ૫૯-૬૧) એક સ્ત્રીનાં દુઃખ વિષે લખે છે :—

અરેરે એ દુઃખ એવું રે, જેવું નથી બીજું એ જેવું.
ધરણી ઉપર પડી થરથર ધૂળે, ગદ્ય સુધ, બુધ ને સાન
બહુ દુઃખની મારી બળી બળી, બોલે ત્રાહી ત્રાહી ભગવાન—અરેરે
વનમાં પશુ પણુ રોવાને લાગ્યાં, ડોલવા લાગ્યા પહાડ,
પંખીની આંખોથી આંસુ પડ્યાં, અને ઝરવા લાગ્યાં ઝાડ,—અરેરે
આકાશમાં રવીનો રથ અટક્યો, નદીઓનાં થંભ્યાં નીર,
એવું કંઈ કાળજી કેતું જે, ધારી શકે ત્યાં ધીર—અરેરે
ચાલતો પળમાં પવન પણુ અટક્યો, તપસીને ઉપજ્યો ત્રાસ,
ચરતી ગાયો તેણે ચારો તજ્યો, અને મુખમાં લીધું રહ્યું ઘાસ—અરેરે
માણસનું લોહી પીનારા રાક્ષસ, જાતિ'તિ તેની જમાત,
એ દુઃખ દેખીને રોવા લાગ્યા, તો બીજાની શું કહું વાત—અરેરે.
પૃથ્વી પ્રલય જણે પળમાં થશે, કાં તો તૂટીને પડશે ચાલ,
અબળા બીચારીના આવા નિશાસાથી કાપશે કમળનાભ (=પ્રભુ)—અરેરે.

કવિ ત્રેમાનંદ રાવણુના ભાઈ કુંભકરણુની રથનું વણું ન આ પ્રમાણે આપે છે :—

જેજન દોહનો રથ છે લાંબો પોળો, અર્ધ કાશ ઉંચો એક કાશ ચોડો,
મુખ આગળે કેસરી સોળ જોડ્યા, તેણે ત્રેલિયા (=આગળ જોડ્યા)
તણસે એટલે ધોડા.
ખરજતના સાતસે બેહુ પાસે, હાંકે બુજવા સારથી હેમ-રાશે.

ખુખારે હોઠારે બહુ નાદ બોલે, રથ ઠેલવા હાથિ પચાસ પ્રઠે,
અક્ષા વાંસલા વીઝણાં નીજ હાથે, શત એક સુતાર છે રથ સ્થાયે.

(કાવ્ય દોહન પા. ૧૭ તથા બૃં ૬૧૦ દો. ભાગ ૩ પાને ૧૧૫).

કવિ શામળભટ “અંગદવિષ્ટિ” નામના કાવ્યમાં રાવણના મેહેલ-
નું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

જળહળ જ્યેષ્ઠિ ઉદ્યોત, મણી જળહળતા જડિયા,
ચિંતા મણિભર ભોંત, નવ અહ આવી અડિયા.
પરવાળાં પર પોળ, સ્ફટિક સ્તંભ ડ્યાં છે
ચૂડામણિ ચહોપાસ, કનક કોઠાર કર્યા છે.
ઓળગ કરે જ્યાં ઈંદ્ર, ચંદ્ર જ્યાં છત્ર ધરે છે,
કરે દિવાકર દીપ, વરુણ જ્યાં નીર ભરે છે.
વદન ચારથી વેદ અભાજી પાઠ ભણે છે,
ધરિ દૃઢતા ધર્મરાજ (=યમ) ગાન કરી ગૂણ ગણે છે.
બહુ રત્ન ખાણુ રત્નાવળી, કલ્પ દ્રુમ મોટા મણી,
ધણી મિહિ દીઠિ રાવણુ ધરે, અલખત ઈંદ્રાસન તણી...
સતર સહસ્ર સંગીત, વિવિધ પેર વાજાં વાગે,
ધંત ધડિયાળાં ઘેર, ધણાં નિશાનો વાગે.
નવ લખ નવે હજાર, નવિન નૃતન કિંનર નાચે,
નાટક ચેટક તહાં રાય દેખી મન રાચે.
વળિ દેવ દુંદભી ગડગડે, શોભા સુરનાયક તણી,
બાણુ કરોડ સામદ ધન્ય બેઠો લંકા ધણી.
પરવાળાં પુખરાજ જવાહિર પાટે જડિયાં,
ચોરાશિ જોજન ચોક, મેહેલ મણિમાણુક મઢિયા,
જોજન સોલ સભાય, સિંહાસન શોભા સોહિયે,
મધવાથી (=ઈંદ્રથી) બહુમાન, મેહેલ દેખી મન મોહિયે.

(કાવ્ય દોહન પા. ૨૫-૨૭).

આગળ ચાલતાં કવિ શામળભટ રાવણના સલાહકારો તથા સૈન્ય-
નું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

અહસ ક્ષોણી* સૈન્ય, શોભે રાવણની સાથે,
મંદ્રાચળ મંડાલુ, ધરે હેતે એક હાથે.

* અક્ષોણી અને ૨૧૮૭૦ હાથી, ૬૫૬૧૦ ઘોડા, પાળા ૧૦૯૩૫૦ એ
દોહનું નામ.

સાઠ લાખ સરદાર, પ્રેમદા પ્રાંત પરણી;
અણુવરિ એશી લાખ, વિવિધ રૂપાણી વરણી.
છે સાત લાખ શીતેર સુત, ઇંદ્રજીત આદે અતી.
અનમી અહંકારી અધિપતિ રાવણ મોટો મહિપતી...
પાંચ લાખ પરધાન, પાંચ અયુતો પાગેરી.
છે દશ લાખ દિવાન, વીસ હજાર વણરી.
સામદ સોળ હજાર, લાખ બહોતેરે રાગ, મંડળિક
છંદુ લાખ, મુગટધર જોદા ઝાઝા.

શામળકૃત “ પદ્માવતી ” માં પદ્માવતી પોતાના વરથી છુટી પડે છે ત્યારે કહે છે :—

ચાલુ કહેતાં ચમકયું, પુઠં દીકે જીવ બચ,
નેણા પડશે નીકળી, કાળજી કટકા થાય.
આભ પડે ધરતી ગળે, એવડું મારું દુઃખ,
ન્યારે તમને દેખશું, ત્યારે થાશે સુખ.

ઘણીક વખતે અતિશયોક્તિ કરવાથી લખાણ વધુ રમુજદાયક બને છે. જેમકે :—

અને એવી ગણતરી થઇ છે, કે તે દહાડે જેટલી તાડી પીવાઇ હશે, તે જો બધી એકઠી કરે તો એક નાહાનો જેવો બરેલો તેમાં તરી શકે.

(જા. બે. મર્જ્યાન—જીલુગોરાણી પા. ૨૨).

(૧૭) અલ્પોક્તિ—અલંકાર (meiosis)—આ અલંકાર અતિપ્રયોક્તિથી ઉંઘો છે. આમાં બાળતનું અરેખક વર્ણન છેકજ ઉતારી પાડવામાં આવે છે. જેમકે

નામરદનું ધરિતે બિરદ, ઘાનું દરદ દેખી ડરે;
ખાંડા (=તરવાર) તણા ખખડાટ સુણિને સ્થૂળ (=શરીર) જેનું થરથરે,
નવ હામ ચાલે નામ આગળ, અંધીને (=પગને) ઉપાડવા
શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં રજપૂત એવા રાંડવા.
મુખ વાધનું વિકાળ ને દેખાય પૂંડ શિયાળની,
દાદરના (=દેડકાના) શબ્દે ડરે, વાતો કરે વિણ માલની,
નવ ત્રાસ જેના તેજનો, કિંઠે કિંઠે અરિ પોતાંડવા,
શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં રજપૂત એવા રાંડવા.

(૧૮) અપોહિત (Irony). આ અલંકારમાં જેમ ખોલતું જોઈએ તેથી ઉધું જાણવામાં આવે છે. કોઈ વખતે ઉપરથી સ્તુતિ પણ અંદરથી ખિંદા હોય છે; તથા કોઈ વખતે ઉપરથી નિંદા પણ અંદરથી સ્તુતિ હોય છે. દાખલા :—

- (ક) ડા'પણમાં તુજ નહિ મણા, માણે મોટી મોજ,
વા : વા લાંબ વા : વા તને અળખા મારે રોજ.
- (ખ) સાચવટે પૂરો બહુ તારી શી કહું ધીર,
લિધું પાછું આપે નહિ, બહુ ભટકે પણ ભીડ.
- (ગ) સાતિ ભોજન વિષે રમણભાઈ નીલકંઠકૃત ભદ્રંભદ્રમાં (પા. ૨૮૮) કહે છે :—

ભોજનનું સ્થળ શરીમાં ખુદ ધરતી માતા ઉપર હતું. માણસે બાંધેલાં મકાન પૃથ્વી જેટલાં પવિત્ર હોતાં નથી. તે માટે રસ્તામાં જમવા બેસવાનું આર્ય-ધર્મશાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે એમ ભદ્રંભદ્રે ઘણી સભાઓમાં સાબિત કર્યું હતું. અને જડવાદી સુધારાવાળાની સંકાતા ઉત્તરમાં તે એ પ્રમાણ આપતા હતા કે પૃથ્વીપર ગંગાદિ નદીઓ વહે છે, અને ધરમાં તેવી નદીઓ વહેતી નથી; માટે પૃથ્વી વધારે પવિત્ર છે. આ આર્ય સિદ્ધાંતનો સાક્ષાત્કાર આ પ્રસંગે થઈ રહ્યો હતો. સામસામા ધરના ખાળ કુવામાંથી વહેતી અનેક ગંગાઓ ભોજન સ્થળને પવિત્ર કરી રહી હતી.

ઉપદ્રા ફકરામાં ‘અપવિત્ર’ ને બદલે ‘પવિત્ર’ શબ્દ વાપર્યો છે.

- (ઘ) ભવાનીશંકર નૃસિંહરામકૃત કુંવારી કન્યા (પા. ૧૦૨) માં નીચલો દાખલો છે :—

“સોળ પંચે ખ્યાંશી ને એ મૂક્યા છુટના” એવો ચોકખો હિસાબ આખા દેશમાં એ વખતે ચાલતો હતો.

અત્રે “ખોટો” શબ્દને બદલે “ચોકખો” શબ્દ વાપર્યો છે.

(૧૯) વિરોધ અથવા વિરોધાભાસ (Antithesis)—આમાં એક ફકરામાં, વાક્યમાં કે લીટીમાં સામસામા અર્થો તથા વિચારો સમાવવા હોય છે. જેમ કે :—

જ્યુજી છે ને નથી સંસાર, અબ છાયું છે ગગનાકાર.

(કવિ દામોદરાશ્રમ-નૃ. કા. દો. ભાગ છ પા. ૪૧).

સરોવર સુંદર સાર, નાતમે નીર લયું છે,
નહિ આરો નહિ પાળ સ્થિર મળુ કામ હતું છે.
વનસ્પતિ સ્થિર વેલ, વિના પગ મૃગ ચરે છે,
વિના ધનુષ્ય ને બાણ, વિના કર ચોટ કરે છે. *

કલાપીના કેકારવમાં નીચલું ઉદાહરણ જડે છે :—

રહેવું મોજમાં માથૂક—તને આમીન એ બરકત !
હમારી પાયમાલીમાં હુમોને છે મળી બરકત ! x x x x
ફફારોની ફફારીમાં ફફારોને ખંરી બરકત. (પા. ૧૫).

ઉપલોજ કવિ બીજે ઠેકાણે શૃંગારની બાબતમાં લખે છે :—

પ્રેમી ભોક્તા પ્રભુથી હૃદયે ભોજ્યની પાસ આવે,
તે ભોક્તાનું જિગર કુમળું ભોજ્ય તે કેમ બાળે ?
કાંઈ મીઠું સુખ નહી હશે પ્રેમીને આજીવામાં,
ને કેં તેથી વધુ સુખ હશે પ્રેમીને દાઝવામાં.

(તેજ પુસ્તક પા. ૭૧).

અગવડથી સગવડ મળે, દુઃખ વેડેય સુખ હોય,
કામ કરી આરામ કર, નહિ તો પાછળ રાય.

(મલબારી—કાવ્ય રત્નો પા. ૧૦૨).

કેટલીક વખતે શબ્દો એકમેકની સામેના અર્થવાળા સાથે સાથે આવે છે, તેને સ્પષ્ટ વિરોધ (Epigram) નામ આપવું યોગ્ય છે. જેમ કે

જીવતો મૂવો બેય, પ્રજાને તું છે સરખો,
બાંધ્યો કે દાટેલ, શામનો કુતરો હડખ્યો.

(ઉપલોજ પુ. પા. ૭૧).

જ. ન. પીટીટ “મારી મજ્જા” માં (પા. ૪૨૭) કહે છે :—

જેમ જેમ હું ઘડપણના બચપણમાં જાઉં છું.

કલાપી કેકારવમાં કવે છે (પા. ૧૦૭) :—

નિરાશા આશાની સદા ગદ્ય હતી પીઠ દિવમાં.

અખેગીતામાં કહ્યું છે :—

જીવની આદ્ય (=આગળ) વિચારો રે પડિતો,

સાદ્ય જોતાં તે અનાદ્ય દીશે. (બૃહત્ કાવ્ય દોહન પા. ૨૯૩).

* તળાવ એવારા તથા પાગ વગરનું છે છતાં તેમાં પાણી સ્થીર છે. ત્યાં વનસ્પતિ છે તોપણ વેલ સ્થીર છે. પશુઓ પગ વગરના છે તોપણ ચાલે છે વગર તીરે તથા વગર હાથે બાણ ફેંદી નાચે છે.

પ્રેમાનંદ કૃત નળાખ્યાનમાં લખે છે :—

“છતે આધે નળાપાં થયાં”

(પા. ૭૫).

ખેરામજી મલખારી સંસારિકામાં લખે છે :—

સ્વર્ગવાણી તું મૈન! વીર ઋષિ મુનિની ભાષા,
વાક્ય ચાતુરી પૂરી આશહીનકેરી આશા.
અધાની અહો આંખ, કાન ખહેરાના સાચા,
કર લૂલાના કુશળ, વિમળ મુંગાની વાચા.

(કાવ્ય રત્નો પા. ૧૫૪).

(૨૦) અનુક્રમ—આ અલંકારમાં એક વસ્તુકર્મને લગતી સઘળી
બાબતો એક એકથી ચદયાતા જોશમાં ગોઠવેલી હોય છે. જેમકે :—

જો ન અરીને, ચોર હરીને, માઈં ધરીને, નાવું ફરીને.

(૨૧) સમુચ્ચય અથવા ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ (Climax)—આ
અલંકારમાં અનેક ક્રિયાઓ એકજ વખતે થાય છે અને તે ક્રિયાઓ
એકએકથી ચદયાતા જોશવાલી હોય છે. દાખલા :—

હે રાજા, તારા શત્રુ હારો, નાસો, ફિટફિટ થાઓ,
દુર્દશામાં આવી પડો, મરો અને તેઓનાં મુઠ્ઠાં ચુંથાઓ,
અને રજીઓ.

પાછળ એક શિવાલય હતું તેમાં દર્શન સારું આવેલી સ્ત્રીઓને
ફાસલાવી, ધમકાવી, છેતરી, અને ઉંચકી આણી આ
ગલીઓમાં ગુંચવવામાં આવતી.

(ગોવર્ધનરામ-સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૧ પા. ૧૧૩).

જોને વૃક્ષ સૂખડ ઉપર હથિયાર પેલા, ફર કહિયારા કેઈં ફૂટે કેવા તોરથી ?
કિંવા આ સુથાર ખેડો ચંદન અગ્નર માંહી, ઘસે, ફાડે, રોંખે,
કાપે, બાળે તોરથી,

તોય ન તજે સુમંધ ચંદન સૂખડકદી, એ એની લલાછભાળું, ગર્ભ સુધી કોરથી,
(મલખારી-સંસારિકા કાવ્યરત્ન પા. ૧૨૨).

કવિ પ્રેમાનંદના એક કાવ્યમાં નીચલો દાખલો જડે છે :—

સેવક સખિયો સહકો કહે છે, એણીએ સાળા લીધી રે,
બાંધો, ટાંગો, મારો, પછાડો, અળગા આકળી કીધી રે.

ઉપલાથી ઉલટા અલંકારને અધોગત્યલંકાર અથવા નિઃસારા-લંકાર (Anticlimax) નામ આપવું જોઈએ નથી. જેમકે કવિ તુલસી “દ્રુવાખ્યાન” માં જંગલના ભયંકર દેખાવ વિષે કહે છે :—

વિપરીત જ્યાં વિચરે જમદૂત વિવિધ પેરના ત્યાં હોય ભૂત,
ચિત્રા સિંહ વિષ્ણુ વિકરાળ, સાબર રોઝ ને ભેંસા શિયાળ
નાહાર શશા જંગલભોજાર વાનર સેન ન લાગે પાર,

કાળા કીધેલા શબ્દો ઉપરથી જણાશે કે વિકાળ પ્રાણીઓ ઉપરથી ઉતરતા પ્રકારનાં પ્રાણીઓની ખીના આવેલી છે.

કલાપીના કેકારવમાં નીચલું ઉદાહરણ જુઠે છે :—

મર્યું, ખોવાયું, વા ઢળી ગયું કહો કે ઉડી ગયું
ભગ્યાં ભૂતે ભૂતો, લય નથી થયું એ કષ્ટતરું.

(૨૨) સાર*—જ્યાં એકએકથી ચઢતો સરસ અર્થ હોય છે, જેમકે :—

મીઠું મધ, વધારે મીઠું અમૃત, અને સૌથી મીઠી કવિતા,

(૨૩) કારણમાળા—આ અલંકારમાં જે કૃળ હોય છે તે કારણ બને છે; અને આમ એક પછી એક થયા કરે છે. દાખલા :—

નીતિથી ધન, ધનથી દાન, ને દાનથી યશ. (નર્મદાશંકર—અલંકાર પ્રવેશ)

અધમ સંગતિ થવા દીધી તો અધમ કલ્પના થવા વખત આગ્યો; કલ્પનામાંથી અધમ મનોવિકાર થયો; મનના વિકાર-માંથી શરીરને વિકાર થયો.....વિકારવશ શરીરે અગ્રાણ પર-પુરૂષસ્પર્શ થવા દીધો. (સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૧ પા. ૧૭૭).

શા. મં. દેસાઈના “દુઃખીને દિલાસો” ભાગ ૨૪ માં (પા. ૨૮-૨૯) આ અલંકારનું નીચલું ઉદાહરણ છે.

એકવાર થેમીસ્ટોકલિસે કહ્યું કે મહાદેવ, બાળક આખી જગત ઉપર હાકમી કરે છે. વડા વજીરે પુછ્યું કે તે કેમ? તેણે ઉત્તર આપ્યો કે મારો બાળક છોકરો તેની મા ઉપર હાકમી ચલાવે છે.† તેની મા મારા ઉપર અમલ ને સત્તા ચલાવે છે. હું એથેન્યનો ઉપર હકુમત કરું છું. એથેન્યનો ગ્રીકોની ઉપર સત્તા

* આ તથા ઉપરના બે અલંકારો ઇંગ્લેજ Climax ને મળતા આવે છે.

† પેલું ‘મહાદેવ’ બાળક છે તે કારણથી તેની મા ઉપર હાકમી છે; તેની મા છે તે કારણથી મારા ઉપર હાકમી છે, વગેરે.

ચલાવે છે. ગ્રીકો યુરોપ ઉપર અમલ કરે છે, અને યુરોપ આખી દુનિયા ઉપર હાકમી કરે છે. માટે મારું બાળક બચ્ચું સર્વ ઉપર હાકમી કરે છે, કેમ નહીં? વડા વજીરે નમીને કહ્યું હા, બંદે નવાજ, તે બચ્ચું સર્વ ઉપર હાકમી કરે છે તે ખરું! પણ તેની ઉપર પરમકૃપાળુ ધર્મવર અધિકાર રાખે છેની? માટે તેજ સાહેબ સૃષ્ટિ ઉપર હાકમી કરતો છે.

(૨૪) હોદ્દાલંકાર (Antonomasia). આમાં કોઇ ચોક્કસ પુરૂષનાં નામને અમુક વર્ગના માણસ અથવા માણસો માટે વાપરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ :—

આ પુરૂષ હાતમતાઇને ભુલાવે એવો છે.

ઉપલા ફકરામાં ‘હાતમતાઇ’ શબ્દ “સખી દીલના માણસ” સાથે છે. જશોદા, ભવાની, કાહારન આદિ શબ્દો ખરાબ સ્ત્રીપુરૂષને માટે વપરાય છે.

કેટલીક વખતે ચોક્કસ ગુણ ધરાવનાર જાણીતા પુરૂષનું નામ તેવા ગુણ ધરાવનાર સામાન્ય વર્ગને માટે અથવા કોઈક વ્યક્તિને માટે વપરાય છે; જેમકે :—

રામ કંઈ એમાં નથી; દીલમાં વરસ્યો છે રાવણો. (=આ શબ્દ રામના જેવો ભલો નથી, પણ રાવણના જેવો દુર્ગુણવાળો છે).

(૨૫) ઉદ્ગાર Exclamation). આ અલંકારમાં જેસ્સાવાળી લાગણી સાથે બોલાવવામાં આવે છે. જેમકે :—

રે દોસ્તી! તું બાજુ વાજ કવી ખજા!

કહે ધનસાક્ષને-શું તારી દીલની જજા!

(મલખારી-સરોદે ઇતેદાક કાવ્ય રત્નો પા. ૨૫૭).

* અજબ જોદાએ ખેલ કીધો, પ્યાર કેવો મોતેબર!

જે પ્યારની પ્યારી યાદની હરદમ અસર જિગર ઉપર.

ઉપલુંજ પુસ્તક પા. ૨૩૮).

(૨૬) વિસ્મયલંકાર—આમાં લાગણી તથા જેસ્સા એટલા મજબૂત હોય છે કે વાંચનાર વિસ્મય પામે છે. કવિ પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનમંત્રી નીચલો ફકરો આ અલંકારનો દાખલો પૂરો પાડે છે;

તેજે કરીને જેવો ભાન, એ નળ આવ્યો રે!

શીતળતાએ સોમ સમાન, એ નળ આવ્યો રે!

ગતે કેસરી જેવો કહેવાય, એ નળ આવ્યો રે!

મહિમાએ શંક રામ, એ નળ આવ્યો રે!

(૨૭) **સુસ્વરોચ્ચારણ—Euphemism**—કઠોર અથવા સુગ
લાગે એવાં વાક્યને નરમ શબ્દોમાં લખવામાં આવે છે, ત્યારે આ
અલંકાર હોય છે. શૈલીની આબતમાં આ વિશે દાખલા આપ્યા છે. કોઈની
આયડી અથવા મુખ્ય સગું મરણ પામે છે તો કહેવામાં આવે છે, કે
“ફલાણાનું ઘર ભાગ્યું.” એજ પ્રમાણે “મરણ પામ્યો” ને બદલે
“તાડો થીડી કીધો” આમ બોલવામાં આવે છે. એક કવિ કહે છે :—

ઉત્તરા ઉત્તરા શું કરે, થેલી થઈ મુજ માત,
દેવનું તેડું આવશે, નહિ આવે ઉત્તરા સાથ.

ઉપલા ફકરામાં “દેવનું તેડું આવશે” નો અર્થ “મરણ પામશે”
થાય છે.

જા. એ. મર્ઝાન કૃત “જીજી ગોરાણી” માં નીચલા ફકરા છે :—

મચેરદાડ ખાલીખીલી ધાંધલ કરે છે—**બાકી બુધવારના
વાંધા છે.** (પા. ૮૩).

મેહેરનોશજી ગરીબ અવસ્થામાં સુખી રહેતા હતા, પણ રોકડા-
માં તો દાદાર હોરમજદનું નામ. (પા. ૧૮૭).

ઉપલા ફકરાઓમાં “અક્કલ નથી” આમ કહેવાને બદલે “બુધ-
વારના વાંધા છે,” તથા “રોકડામાં તો કાંઈ નહિ” આમ કહેવાને
બદલે “રોકડામાં તો દાદાર હોરમજદનું (યાને પરમેશ્વરનું) નામ”
આમ કહ્યું છે.

ઉપલીજ નવલકથામાં ખીજે કેકાણે (પા. ૨૮૦) માં કહ્યું છે :—

વારું ડોસાં, એ માણેક સોવામણી છે કે? **જીજી તો સમજ્યા
જેવી છે.**

ઉપલા ફકરામાં “જીજી સોવામણી નથી” આમ કહેવાને બદલે
“જીજી તો સમજ્યા જેવી છે” આમ કહ્યું છે.

નીચલું ઉદાહરણ ઇચ્છારામ દેસાઈ કૃત “ગંગા” માંથી ટાંકીયું :—

રમાએ મોટી ચીચીઆરી પાડીને ગભરાટ ન કીધો હોત તો
મોતીનું આવીજ બન્યું હતું.

ઉપલા ફકરામાં “મોતી મરણ પામ્યો હતો” આમ કહેવાને બદલે
“મોતીનું આવીજ બન્યું હતું” આવા નરમ શબ્દો વાપર્યા છે.

(૨૮) **અસત્યાભાસ (Paradox)**. આ અલંકારમાં સત્ય
ચીજ અસત્ય જેવી લાગે છે અથવા અસત્ય ચીજ સત્ય જેવી દીશે છે.
શા. મ. દેસાઈ નીચલો દાખલો આપે છે :—

પીએ શરાખે જામ, પીએ શરાખે જામ,
તનમાં થાય તકવો, દીલમાં આરામ,
જે પીએ જીવાન થાય, જીવાન પીએ થાય ખાહદર,
કુંદો પીએ દસ્ત લંબાવે, લંગડો ભાંગે દાદર.
ઓરત પીએ મરદ બની જાય, મરદ પીએ નર શેર,
લદમાં પીએ ભલે ભલું, નહિ તો કાતેલ ઝેર.

કવિ અખો પોતાના છંપામાં કહે છે :—

શશશંગનું વહાણું કર્યું, મૃગતૃણમાં જઈને ત્યું,
વંઝ્યાસુત એ વહાણે ચડ્યા, ખપુષ્પનાં વસાણાં ભર્યા,
જેવી શેખશલીની કથા, અખા હમણાં આગળ એવા હતા.

[અર્થ—સસલાંને શીંગડાં હોતાં નથી તેનું વહાણું બનેજ ક્યાંથી ? મૃગતૃણ (mirage) ને માત્ર ભ્રમથી પાણી તરીકે ગણવામાં આવે છે; તેમાં પાણી કશું હોતું નથી, માટે તેમાં વહાણું તરેજ કેમ ? વાંઝણી સ્ત્રીને પુત્રો હોયજ નહિ ત્યારે તેઓ વહાણું ચઢેજ કેમ ? ખપુષ્પ યાને આકાશમાં ફૂલ હોતાં નથી ત્યારે તેનાં વસાણાં બનેજ ક્યાંથી ?] આ ફકરામાં કવિએ અસત્ય વસ્તુઓને સત્ય તરીકે જણાવી છે.

સ્વર્ગનું વર્ણન કવિ પ્રીતમદાસ નીચે પ્રમાણે આપે છે :—

ઝંઝઝા ઝાંખી જોને જેહ, વણુ વાદળ જ્યાં વરસે મેહ,
વિના સરોવર અંધુજ સાર, વિના લમર ઉડે ચુંગર,
વિના અક અજવાળું જેહ, ઝંઝઝા ઝાંખી જોને જેહ.

(પૂ. કા. દો. ભાગ ૧ પા. ૭૦૨).

(૨૮) લક્ષણાલંકાર (Synecdoche)—આ અલંકારના ધણાક પ્રકાર છે.

(ક) જ્યાં આખી ચીજને બદલે તેના ભાગનું નામ આવે છે. જેમકે “હલકા માણસોનાં પેટમાં વાત રહેતી નથી.” અહિં “પેટ” શબ્દ “આખાં શરીર” અથવા “માણસ” ને માટે છે.

(ખ) જ્યાં ભાગને બદલે આખી ચીજનું નામ વપરાય છે. જેમકે

કવિ શામળદાસકૃત “વિદ્યાવિલાસિનીની વાર્તા” માં સરોવર ઉપરનો એક ચોક્કસ લેખ વાંચવા કોઈ વિદ્વાન જોઈતો હતો. અતે મહા મુશ્કેલીથી એક જણ જડી આવ્યો. આ કાણુ શખ્સ છે તે જોવા રાજ્યના ઝેડકા તેને જોવા આવ્યાં તે વિષે કવિ કહે છે :—

સાને સાંભળવાનું મન, શું વાંચે જોઈએ આ દન,
સર્વ જગત જોવાને જાય, તલ નાંખે તો ત્યાં પીલાય.

(પૂ. કા. દો. ભાગ ૩ પા. ૨૭૩).

ઉપલા ફકરામાં “સર્વ જગત્” નો અર્થ “રાજ્યનાં સધળાં લોકો” થાય છે. જગત્ શબ્દ શેહેર, ગામ, અથવા રાજ્યને માટે છે.

ઉમેદ! અએ ઉમેદ!! મહારા જિવતરની જ્યોત!

અધું જાય પણ તું ન જતી મૂકી.

તું જિંદગી સદાની, પછી તહારી મહોત;

ચૂકી જેણે તું, અહેસ્ત આજી મૂકી

(મલબારી-કાવ્ય રત્નો પા. ૨૩૮).

ઉપલા ફકરામાં “અહેસ્ત” નો અર્થ “અહેસ્તમાં જે સારી ચીજને છે તેમાં સુખ પણ એક ચીજ છે તે” છે.

(ગ) જ્યાં એક ચીજને અદલે જેમાં તે મૂકી હોય તેનું નામ વપરાય છે :—

મિષ્ટાન્ન નિહાળી પાડોશીનાં, નિજ થાળી ઉંધી કરશે,

ફુકાળ આવે દાગલાતનો, ભૂખખારસ ભટકી મરશે.

ઉપલા ફકરામાં “થાળી” શબ્દ “થાળીમાંનું ભોજન” સાથે વપરાયેલો છે. (ઉપલુંજ પુસ્તક પા. ૩૮).

જ્યારે એવડાની ખાટલી પેટમાં જાય ત્યારે તેમને.....ગાળો ભાંડતો હતો. (જન. મર્જ્યાન—જીજુ ગોરાણી પા. ૪૦).

ઉપલા ફકરામાં “ખાટલી” નો અર્થ ખાટલીમાંનો દાઢ થાય છે.

(ઘ) જ્યાં સાધારણ શબ્દ વાપરવાને અદલે કોઈક ખાસ શબ્દ અથવા વિશેષ નામ વાપરવામાં આવે છે. જેમકે

વધુ વધુ ફરી સરસ્વતીસીમા વધારશે,

પડ્યાં ત્યાં પડી રહી, ન જાન કેા સુધારશે;

(ઉપલુંજ પુસ્તક પા. ૧૫૦).

આ ફકરામાં “સરસ્વતી” નો અર્થ “સરસ્વતી અથવા વિદ્યાની દેવી” નથી, પણ ફક્ત “વિદ્યા” થાય છે.

(ઙ) જ્યાં ચોક્કસ ચીજને અદલે જે ધાતુની તે બનેલી હોય છે, તે શબ્દ વપરાય છે. શા. મં. દેશાઈ નીચલો દાખલો આપે છે :—

જેની પોલાદો પડે તે ચરાચરની રે લોલ,

જેની લોખંડો છુટે તે ધરાધરની રે લોલ.

ઉપલા ફકરામાં “પોલાદો” નો અર્થ “તરવારો” તથા “લોખંડો” નો અર્થ “ખંડુકો” થાય છે.

(૩૦) કટૂપહાસ અથવા મેહેલું (Sarcasm)—આ નામની શૈલીનું વિવેચન કરતાં આપણે ધણાંક ઉદાહરણો આપ્યાં છે. રા. રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠે “ભદ્રભદ્ર” નામની નવલકથામાં આ અલંકારનો પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે. આ અલંકારમાં શાલમાં લપેટી ખાસડાં મારવામાં આવે છે. પણ અન્યોક્તિ-અલંકારમાં વ્યાગરતુતિ અથવા વ્યાગ-નિંદા હોય છે.

(૩૧) દ્વિ-અર્થી-અલંકાર—આમાં શબ્દો એવી રીતે વાપરવામાં આવે છે કે જેથી શબ્દોને તેઓના કટકા પાડી વાંચતાં બુદ્ધા અર્થો નિકળે છે. જેમકે

રૂપે રંભા લાગે, અધિક વળિ લાગે ઉરવશી,

પ્રિયા પ્યારી તારી ઉચિત ચિત આલા ઉર વશી.

નિતિ રીતી શીખી, બનિ સનિ સ્ત્રીઓની શિરમણી,

ખુખી પનિ તારી, વરણિ શંકુ સરવે શિ રમણી.

ઉપલા શ્લોકમાં “ઉરવશી” નો અર્થ “ઇંદ્રની સ્ત્રી” છે. આજ શબ્દને કટકા પાડી “ઉર વશી” આમ વાંચતાં “દિલમાં વશી” આવે. અર્થ થાય છે. એજ પ્રમાણે “શિરમણી”=માથાનું ભૂપણ તથા “શિ રમણી”=કેવી સ્ત્રી આમ અર્થ થાય છે.

ખેરામજી મલબારી “અનુભવિકા” નામનાં કાવ્યમાં (પા. ૨) લખે છે :—

અનુભવ રાગ ! નામે અનુભવ, પણ સો ભવથી છો તમ મોટા,
સો ભવના સરદાર, નથી કે ભવના દાસ કદિયે.

આ શ્લોકમાં અનુભવ શબ્દને બે કટકામાં (“અનુ” તથા “ભવ” આમ) વહેંચી નાંખી કવિએ રમત કરી છે, કે એ “અનુભવ” નામના રાગ, તું નામે તો “અનુ-ભવ” યાને “ભવની (હાંદગીની) પછી આવનાર,” હોવાથી ભવથી નાનો છે; પણ ખરી રીતે તો સો ભવથી મોટો છે.

(૩૨) શ્લેશ (Pun)—આ અલંકારમાં શબ્દોની ઉપર રમત કરી તેમાંથી બુદ્ધા બુદ્ધા અર્થો કાઢવામાં આવે છે. અનેક વાક્યોના બુદ્ધા બુદ્ધા શબ્દો બે અર્થવાળા હોય છે તે એવી રીતે કે લેખક જે બે ચીજનું વર્ણન કરતો હોય, તે બંનેને જુદે જુદે અર્થો તે શબ્દો લાગુ પડે છે. કવિ અરેશ્વર ખચરદાર કવિતા તથા સ્ત્રીના રૂપચૂલની તુલના કરતાં લખે છે :—

રૂપાળી સઘળા જોય, સુંદર વદન હોય,
 હાંભાઈ હીક રચી શોભા લે તમામની,
 સુંદર શૃંગાર સજે કંકોરતા સર્વ તજે,
 માળા કુંડળિયો થકી દીપે છે દમામની,
 ઝડ સાથે ઝમકે તો રાખે તટકાથી બહુ,
 નિરખતાં આંજી નાંખે એ તો નારી નામની,
 અદલ સરસ સર્વ શૃંગાર છતાં જો હોય,
 ગુણવાલી તોજ દીપે કવિતા કે કામની.

(કાવ્યરસિકા પા. ૪-૫).

ઉપલા ફકરામાં શૃંગાર=શયુગાર, શૃંગાર રસ; માળા=હાર, એ નામનો
 છંદ; કુંડળી=ચરણ, એ નામનો છંદ; ઝડ=ખૂબસુરતી, છેકાનુપ્રાસ; ઝમક=
 નખરાં, એક જાતનો અલંકાર; આમ ખેવડા અર્થો થાય છે. ઉપલી કવિતાના
 સઘળા શબ્દો જેમ કવિતાને લાગુ પડે છે તેમ કામની (કામિની) બાને
 સ્ત્રી) ને પણ લાગુ પડે છે.

કેટલીક વખતે એક અર્થના પદ વડે અનેક અર્થનું વર્ણન કરવા-
 માં આવે છે. જેમકે

કુદ શંખ પણ નવ કંઈ ઉતરે તેનો નાદ,
 કરનાટકમાં કવિ ઘણા મંત્રજનના વાદ.

આ ફકરાનો એક અર્થ આ છે, કે “પેલો શંખશ શંખ કુદે છે,
 પણ તેનો અવાજ શંખમાં ઉતરતો નથી, બાને શંખ વગાડી શકાતો
 નથી. એ કવિ, તું નાટકમાં મંત્રજનના ઘણા અવાજ કરજે.” બીજો
 અર્થ આ છે કે “તેણે દેવાળું કાઢ્યું, તોપણ તેનો મીઠાસ ઉતરતો
 નથી; કરનાટક દેશમાં કવિઓ ઘણા હોય છે, તથા મંત્રજનના અવાજ
 ઘણા હોય છે,” ઉપલો દાખલો નર્મદાશંકરે આપ્યો છે. બીજો દાખલો
 નીચે પ્રમાણે છે :—

જળજ હંસ ધર્મથી વળી, તેજસ્વી સહ સોય.

બાને—જળજ (કમળ) હંસના (સૂર્યના) ધર્મથી (પ્રકાશથી) વધુ
 તેજસ્વી બને છે.

બીજો અર્થ—જળજ (શંખ) અને હંસ (જીવાત્મા) ધર્મથી
 તેજસ્વી બને છે.

રણછોડભાઈ ઉદયરાસ નાટ્યપ્રકાશમાં (પા. ૧૪૩) નીચેનો દાખલો
 આપે છે :—

સહવસસભવજ છે શુદ્ધ અને કોટિઃ ગુણુન્વિત,
 એ ગુણથી યુક્ત છતાં ફરે તો તજવો ધનુષ સમ ખચિત.

ઉપલા ફકરાનો અર્થ આ છે, કે સારાં વંશમાં જન્મેલો શુદ્ધ (પવિત્ર) અને કરોડો રૂપીઆ આપનાર તથા પુંઠળ ગુણવાળો માણસ આ સધળા ગુણો ધરાવતો હોય, છતાં જો તે દૂર હોય, તો તેને ખચિત તજવો જોઈએ—ધનુષની માફક. ધનુષ કેવું તે વિષે કહ્યું છે, કે અગરજો તે સદ્વંશસંભવજ (સારા વંશમાંથી બતાવેલું હોય), શુદ્ધ (ગાંઠ વગરનું) હોય, કાટિદ્ધ (અણીવાળું) હોય, ગુણાન્વિત (દારી સહિત) હોય, છતાં દૂર (કંઠ) હોય, તો તે તજવું જોઈએ; તેમ ઉપલા માણસને પણ તજવો જોઈએ.

કવિ દયારામ કૃત “સતસૈયા” માં નીચલી કળી હિંદિ ભાષામાં છે, તે આપણે ગુજરાતીમાં ટાંકીશું :—

મેંપર મારા પ્રાણુપતિ અતરાજી જો આપ,
તો ન પાપ પરતાપ સર્વ, પુણ્ય થાય રે પાપ.

(દયારામ કાવ્ય સંગ્રહ પા. ૨૮૩).

આનો પહેલો અર્થ :—ઓ મારા પ્રાણુપતિ (ભગવાન), અગરજો આપના મોં ઉપર અતરાજી (અતિરાજી, ગુસ્સો) હોય, તો મારે માટે મારાં સર્વ પાપનો પરતાપ (પરિતાપ અથવા પશ્ચાત્તાપ) નથી કારણ મારાં સર્વ પુણ્ય પાપ તરીકે થશે.

બીજો અર્થ :—ઓ પ્રાણુપતિ (ભગવાન), અગરજો આપ મારાં મોં ઉપર અતરાજી (અતિરાજી) થાઓ, તો મારાં સધળાં પાપનો પરતાપ (પ્રતાપ) (પ્રત્યાપ) નથી. કારણ મારાં સધળાં પાપ પુણ્ય થશે.

ઉપલા ફકરામાં કવિએ પોતાનું આતુર્ય દાખવી એવી રીતે શ્લેશ કર્યો છે, કે જેથી એકજ ફકરામાંથી સામસામા અર્થો નિપજે. એવાજ બીજો દાખલો ઉપલાંજ પુસ્તકને ૩૫૩ મે પાને જડે છે.

કેટલીક વખતે એકજ શબ્દ અનેક ઠેકાણે જુદે જુદે અર્થે વપરાય છે, જે કે તે શબ્દ એકજ વાક્યમાં આવેલો હોય છે, જેમકે કવિ રેવા-શંકર “આળલીલા” નામનાં કાવ્યમાં રાધાની સીકૃતમાં કહે છે :—

હરિનું મન હરિને હરિનેણી હજવે કરતી હાસ.

ઉપલા ફકરાનો અર્થ આ છે, કે હરિનું (શિવનું) મન હરિને (એંચી લેઇને) હરિનેણી (લીલી આંખવાળી) રાધા હજવે હસતી હતી.

કવિ દલપતરામે એક કવિતામાં શ્લેષનો બહુજ ઉત્તમ દાખલો આપ્યો છે, એ કવિતાને એક રીતે વાંચતાં તેમાંથી “ભોજનશાળા” નો

અર્થ નિકળે છે. તેના શબ્દોને (કટકા પાડી) જુદી રીતે વાંચતાં તેમાંથી “નિશાળ” નો અર્થ નિકળે છે. કવિતા નીચે પ્રમાણે છે :—

લીપી ધારા દિલ ધરી,* ભૂમી ભલી ચિત્રેલ,
ગણે નામ જણુ ગામનાં, કાણુ દિશે આવેલ.
બેઠી પંગત પાટલે,† ધરી અખોટીઆં અંગ,
બાંધે શોળે સમજીને, શિરવાળા બહુ સંગ.
પોળી કીધી ચોપડી, સાકર‡ ધરીને સાર,
પત્રાળી પૂરી સરસ, પડી આ§ હારોહાર.
કેક ભલી વિધિ કરી ભરે ગોળે બે શીખંડ,¶
ભોંય તપેલી તાપ ત્યાં છે અરકે જ્યાં થંડ.
કેક શીખે શુધ રાધતાં,¶ કેક ભલી રીતભાત,
દીઠા લાડવા ચાર મે,** શાક શીખે પ્રખ્યાત.
વળી જેમ વરસે વડાં, તે ભણી દહી પલુ જાય,
તેલ ખાય††છે કંઈ વડાં, શિશુ કરગણી તલ ખાય.††
તેલ ખાય નહીં તેહને, આ ઘી ઓરડી પાસ,
સો દીપાં ચમચે§§§ પછી, આપે તજેક ચાશ.¶¶
ઉઠે તે ભણી ઉપરી, માન પત્ર¶¶ પલુ એક,
આપે બીડી વાળી વળિ, હેતુ ધરાય અનેક.

ઉપલી કવિતા બહુજ કઠણ છે; છતાં તેના અર્થ જે નીચે આપ્યો છે, તે ઘટતા સુધારા સાથે વાંચક વર્ગ સમજી લેશે એવી આશા છે. કવિતા જેમ લખી છે, તેમ વાંચતાં ભોજનશાળાનો અર્થ નિકળે છે; કુટનોટમાં જેમ શબ્દો લખ્યા છે તેમ વાંચતાં “નિશાળ” નો અર્થ નિકળે છે.

અર્થ—ભોજનશાળાનું વર્ણન. (જ્યાં જમીનની) ધારો લીપીને દીલ ધરી (ખરાં દીલથી) ભલી (સારી) ભૂમી (જમીન) ચિત્રેલી છે; (અને જ્યાં) ગામનાં જણુનાં (માણસોનાં) નામ તથા (તેઓ) કાણુ દિશે (કઈ દિશાથી) આવેલા છે તે ગણે છે (ગણવામાં આવે છે). પંગત અંગમાં અખોટીઆં ધરી પાટલે બેઠી છે. બહુ (જણુ) સંગ (સાથે)

* લીપીધારા દિલધરી. † પાટ લે. ‡ સા કર. § પડીઆ, પડયા. ¶ બેશી ખંડ. ¶ સુધરાધ ત્યાં. ** લાડવાયા રમે. †† તે લખાય. †† ગણિત લખાય. §§§ સોદી પાંચ મચે. ¶¶ તજે કચાશ. ¶¶ માનપત્ર. ઉપર પ્રમાણે શબ્દો તેડીને અથવા બેડીને લખતાં બીજો અર્થ નિકળે છે.

શિરવાળો (માંમાંના આલો) સમજીને (સમારીને ?) શોળે (સત્રથી ?) આંધે છે. (દાળ ઘઉંની) પોળી ચોપડી (ધીથી ચિકાશવાળી) કીધી છે); (અને) સાકર ધરીને (મેળીને) સાર (સારી) (અનાવેલી છે). પત્રાળી (પાત્રાં જેવી ખાતળી) પૂરી સરસ છે. (તેની) આ હારોહાર પડી છે. કેક (કાંક જણો) લલી વિધિ (હાથની ક્રિયા) કરી શીખંડની બે ભોંય-તપેલી (માટીની તપેલીઓ) ગોળે (ગોળથી) ભરે છે. ત્યાં તાપ છે તથા અરકથી થંડક છે. કેક (જણો) તાં (ત્યાં) શુષ્ક (સારાં) રાખતાં લલી રીત-ભાતથી (કરતાં) શીખે છે. (ઓ) યાર, મેં (ત્યાં) લાડવા દીધા. કેક (જણો) પ્રખ્યાત (ખાણીતી) શાકભાજી રાંધતાં શીખે છે. વળી જેમ (જ્યાં) વડાં વરશે (પિરસાય છે ?) તે ભણી દહી પણુ જાય છે. કંઈક લોકો વડાં તેલ (સાથે) ખાય છે. શિશુ (અચ્ચાંઓ) કર (હાથે) ગણી તલ ખાય છે. (જે) તેલ ખાય નહિ તેની પાસે ઘી ઓરડી (મેલી) સો ટીપાં આપે છે. પછી તજ એક તથા ચાશ (શીરો) આપે છે. (લોકો જમી) ઉઠે તે તરફ એક માનપત્ર (માણુની પૂરી) પણુ વાળીને ખીડી આપે છે. (અને. તેથી) અનેક (જણુના) હેતુ ધરાય છે (પાર પડે છે).

નિશાળનું વર્ણન—વિપિના ધારાઓ દિલ (મનમાં) ધરીને લલી ભૂમી (નકશો) ચિત્રેલો છે. જણુ (છોકરા) ગામનાં નામ ગણે છે તથા કંઈ દિશાએ આવેલાં છે (તે ગણે છે). (છોકરાંની) પંગત ખેડી છે. પાડ લે (લેવાય છે); અંગે અખેટીઆં ધરી (રાખેલાં છે). અહુ સંગ (ધ્યાનથી ?) સમજીને શિરવાળો (સરવાળો) આંધે છે (ગણે છે). ચોપડી પહોળી કીધી છે—સારી રીતે કરે (હાથથી) ધરીને. (ચોપડી) પત્રાળી (પાત્રાંવાળી) તથા પૂરી (તંદુન) સરસ છે. (સઘળા) હારોહાર પડ્યા છે. કેક (છોકરા) લલી વિધિ (ક્રિયાઓ) કરી ગોળે ખંડ (ગોળ ખંડમાં) ખેંચી ભરે છે. ત્યાં ભોંય તપેલી (ગરમ) છે; તથા જ્યાં અરકથી ઠંડક (મળે છે). કેક (છોકરા) લલી રીતભાત (શીખે છે). લાડવાયા (લાડકા) દીક્ષ (દેખાય એવા છોકરા) ત્યાં રમે છે; (કેટલાક) પ્રખ્યાત શાક (વિદ્વાની જ્ઞાપાઓ) શીખે છે. વળી જેમ છોકરાં વર્ષે વડાં (હોય છે) તેમ તે (ઓ) હાપણુ (?) ભણી જાય છે (હાથ થાય છે). (અથવા ભણીને કાંઈક પૈસા દઈ પણુ જાય છે) કંઈક વડાં શિશુ (છોકરાં) ના કર (હાથથી) તે (લખાણો) લખાય છે; તથા ગણિત લખાય છે. તે લખાય નહિ તેને આંખી (ફરતી) ઓરડીની પાસે સોડી ખાંચ મચે (મળે છે); પછી આપે (પોતાની મેળે) કચાશ (સેહેજ આળસ) તળે છે. ભણી

રહીને ઉપરી હો છે (ત્યારે) તેને એક માનપત્ર પણ વાળીને ખીટી આપે છે તેથી અનેક હેતુ ધરાય છે (પાર પડે છે).

કેટલીક વખતે શ્લેષ સાથે સંદેહ દર્શાવવામાં આવે છે ત્યારે તે અલંકારને શ્લેષાંતર સંદેહ-અલંકાર કહે છે. જેમકે અરદેશર ખખર-દાર કવિતા તથા કેરીની તુલના નીચે પ્રમાણે કરે છે :—

મૂખમાં મિઠાસ ભરી મિષ્ટ રસ આપે બહુ,
અમૃત સમાન આરમાં ગળી દેખાય છે,
અલંકાર અંગમાં તો સળે બહુ રંગ થકી,
જે જોતામાં જનતણું હૈયું હારી જાય છે.
વૃદ્ધ કે બાળાને ગમે, દુઃખી કે સુખીને ગમે,
આનંદ સમાન આપે સૌને સુખદાય છે.
મનને શીતળ અરદેશર એ બહુ કરે,
એ કેરી કે કવિકેરી કવિતા જણાય છે ?

(૩૩) કહેવત રૂપાલંકાર—આ અલંકારમાં કહેવતને કાવ્યનાં આકારમાં અથવા ખીજાં કાંઈ સારાં રૂપમાં લખવામાં આવે છે. કહેવત-રૂપ શૈલીના આપણે જે દાખલાઓ આપ્યા છે, તે આ અલંકાર છે. અત્રે એક દાખલો કવિ બુલાખીનાં કાવ્યમાંથી નીચે આપીશું :—

હશે કુવે તો ભરશે હવાડો, ભયાં કુવા વીણુ થશે ભવાડો,
એ આપના અંતરમાં ઉતારો, સ્વરાજ્ય ભક્તિ સજનો સ્વિકારો.
જે મેઘમાં તે મહિ મધ્ય આવે, જે ખેતર તેહ ખજો સુહાવે,
જે રાજ્યમાં તે રૈયતમાં વધારો, સ્વરાજ્ય ભક્તિ સજનો સ્વિકારો.

ઉપલા ક્રકરામાં ચાર કહેવતો છે—(૧) કુવે હશે તે હવાડે આવશે. (૨) ભરે કુવે ભવાડો, (૩) મેઘમાં હોય તે મહિમાં આવે, (૪) જે ખેડે તે ખાય.

ખીજો એક દાખલો કવિ શામળભટ્ટના “રાવણ મંદોદરી સંવાદ” નામના કાવ્યમાં આ પ્રમાણે છે :—

હારીને જો હીંમત મૂકો, તો નામોશીનું નરનો છે,
ધોળી કેરો કુતરો નહિ ઘાટ તણો, નહિ ધરનો છે.
(બૂ. કા. દો. ભાગ ૧ પાને ૫૧૪).

ત્રીજો દાખલો કવિ દેવીદાસના એક કાવ્યમાં નીચે પ્રમાણે છે :—

જનમ આપે જનેતા, પણ કમ ન આપે કાય,
પાણી પીને ધર પૂછ્યું, તેની ખત ભાત સી જોય.

(જેજી પુસ્તક પા. ૫૬૮)

ચોથો દાખલો સામળજાટની “વિદ્યાવિલાસિનીની વાર્તા” માં નીચે પ્રમાણે છે :—

બાંધી મૂઠી લક્ષ્મીની, સામળ મન સમજી રહો,
કાણા પુરુષ દીલમાં ગ્રહી, રખે બારે કાને કહો.

(પૂ. કા. દો. ભાગ ૩ પા. ૨૭૬).

(૩૪) કાળગણનાલંકાર—(Chronograms). આ અલંકારમાં કોઈક પુરુષનો અથવા બીજાનો સને અંકમાં ન આપતાં, ચોક્કસ અંક-સૂચક શબ્દોથી આપવામાં આવે છે. જેમકે કવિ તુલસીદાસ પોતાનો સંવત્ આ પ્રમાણે આપે છે :—

ખોડ ન દેશે કવિજન કોય, સત્ય વચન હું બોલું સૌય (=તે)
સંવત્ નારીના શણુગાર, આઘ અંક ને વેદ વિચાર.

(કાવ્ય દોહન પા. ૫).

આ ફકરામાં “નારીના શણુગાર” શબ્દો ૧૬ અંક સૂચવે છે; કારણ નારીના શણુગાર ૧૬ છે. આઘ અંક=૧; તથા વેદ=૪ થાય છે. માટે સંવત્ ૧૬૧૪ છે.

કવિ કાળીદાસ પોતાનાં કાવ્ય “પ્રદહાદાખ્યાન” માં સંવત્ આમ આપે છે :—

પુરાણ સંખ્યા સંવતે, શૃંગાર ઉપર એક,
ચૈત્ર શુદ્ધ એકાદશી, ગ્રંથ થયો સવિવેક.

અત્રે પુરાણો=૧૮; તથા શૃંગાર ઉપર એક=૧૬+૧=૧૭; માટે સંવત્ ૧૮૧૭ છે.

કવિ નર્મદાશંકર મહારાણી વીકટોર્યાના સને નીચે પ્રમાણે આપે છે :—

ધન્ય રાણી પદ પામી સન મુનિ વિક્રમ વસુ ચંદ્ર,
ધન્ય જૂનની વીસમી ખેડી આસન ઇંદ્ર.
ધન્ય મુદ્દર્ત તે લાભનું રાજ્ય પદાભિષેક,
ધન્ય વસુ બળિ વસુ ભુમિ જૂન આઠ વીસ નેક.

મુનિ=૭, વિક્રમ=૩, વસુ=૮, ચંદ્ર=૧. માટે તા. ૨૦ મી જુન ૧૮૩૭ ને દિવસે રાણી માદીએ આવી આમ અર્થ ઉઠે છે. અહિં સને પાછળથી આગળ વાંચતા જવું જોઈએ છે.

વસુ=૮, બળિ=૩, વસુ=૮, ભૂમી=૧. માટે રાણીને અભિષેક તા. ૨૮ મી જુન ૧૮૩૮ ને દિને થયો આમ અર્થ નિકળે છે.

(૩૪) નિરર્થાલંકાર—આ અલંકારમાં બહારથી સારી શીલસુરી દીશે છે, પણ અંદરથી વગર અર્થનું હોય છે. કવિ શીરોજી લખે છે:—

સાકરડી રે સાકરડી, સાગ સીસમની લાકરડી,
તેમાં આવી એટો બાહી, ભર્યા ત્યારે બાર ગાહી.
દરિયા જેવું જેવું પેટ, બે આંખો બાહી બે બેટ,
પરવત જેવું તેવું નાક, ખાંચે જલેખી ને દુધપાક....
બે કાનોમાં છે બે ગામ, કાલે કહેવશ તેનાં નામ,
તાડ ઝાડથી દાંતન ન થાય, એક ફલંગે ચીન જવાય.

(૩૫) અખ્યાણાલંકાર*—જ્યારે અખ્યાણું સુંદર શબ્દોમાં અપાય છે, ત્યારે આ અલંકાર છે. કવિ વિનયરાજ પોતાનાં એક કાવ્યમાં નીચલું અખ્યાણું આપે છે:—

આદિ અક્ષર વિણ જેહ છે રે, જગ જીવાડણહાર,
તેજ મધ્ય અક્ષર વિના રે, જગ સંહારણહાર રે.
અંત અક્ષર વિણ આપણો રે, લાગે સહુને મીઠ,
મયણા કહે સુણજો પિતા રે, તે મેં નયણે દીઠ રે.

(કાવ્ય દોહન પા. ૧૫૫).

ઉપલાં અખ્યાણાંતો જવાબ “કાજળ” છે.

કવિ શામળલટ કૃત “પદ્માવતી” માં આપના હોકમને તાબે થઇ રાજકુમાર પુષ્પસેન વનમાં જાય છે, તે વખતે તેની પ્રિયા સુલોચના નીચે પ્રમાણે બોલે છે,

(જેવો બૃહત્ કાવ્ય દોહન પા. ૩૮૯-૯૦):

આઠ કટકે નીપજે, બે નર નારી નર ચાર, તેમાં નપુંસક બેવરો,
તે મેં તજ્યો આ વાર. (જવાબ-પલંગ).

મુખડું મંડન સરવથી, જેથી વાઘે કામ, તેહ તજ્યું મેં આજથી
નિમળું જેવું નામ. (=પાન).

સુંદર સરોવર જળે ભર્યું જ્યાં યુટે સૌ કાય, તેને પીછકાઇ નવ શકે,
તમવિણ તજીશ સોય. (=દર્પણ).

સોળ સખીશું રંગે રમે, વાહલા તણ્ય કુમાર, તે તજ્યું મેં આજથી
વાલા અપરંપાર. (=સોગટાં).

સત આઠ બાંધ્યા સામટાં, નાર કહેવાણી જેહ, તુજ સરિખાને
કારણે, હાથ ગ્રહી મેં તેહ. (=જપવાની માળા).

ચતુર નર ચીતે ધરે, દુરથી મેળવે દેહ, વિન્નેમનો સંજોગ કરે,
પાઠવજો પતિ તેહ. (=કામળ).

* “કખ્યાણું” અથવા “કખ્યાણું” જોડણી સાધારણ રીતે વપરાય છે.)

નારીએ નારી ગળી, જેથી શોભે કાય, એ સુને આપી પરવરો,
મહિપત મેળાવો થાય. (=વીંટી).
જેને ખાધે વીખ ચઢે, તેનો શત્રુ થાય, તે ઉપર વાહન કરે, કરજો
તમ રક્ષાય. (=સર્પને ગળનાર ગરૂડ).†

નીચલાં ઉદાહરણમાં પ્રશ્ન તથા ઉત્તર બંને કવિતાના આકારમાં છે :—

પ્રશ્ન—એક નારી આ વિશ્વમાં પાડે સઉને ત્રાસ,
આઠ માસ છાની રહે, મહાલે ચારે માસ.

ઉત્તર—સહિયર મારી સુલક્ષણી, તને હજી કલ્યાણ,
પદ્માવતી કહે પુછિયું, ટાઢ તેહ તું જાણ.

પ્રશ્ન—એક નારી સંસારમાં, રાય રંક ઘેર જાય,
જે ઉપર કરુણા કરે, મૃતકતુલ્ય તે થાય.

ઉત્તર—સુલોચના કહે ધન્ય તું, કાઠ નહિ તુજ તોલ,
નિદ્રા તેનું નામ છે, ખોલી તું જે ખોલ.

પ્રશ્ન—નારી એક નવ ખંડમાં લાગે સઉને અંગ,
સખ્યાએ નિર્બળ કરે, કરે રંગનો ભંગ.

ઉત્તર—સુલોચના કહે સત કહું, દિલે ન ધરશો દુઃખ,
શ્યામા જે શમસ્યા કહી, ભૂંડી તે તો ભૂખ.

(બ. કા. દો. ભાગ ૨ પાને ૩૯૬).

(૩૬) અનુકરણકાવ્યાલંકાર (Parody)—અસલ કાવ્યમાં ફેરફાર કરી નવું હાસ્યકારક કાવ્ય બનાવવું તે. કવિ દલપતરામના કાવ્ય ઉપરથી હિંદી પંચ એક વેળાએ નીચે પ્રમાણે હાસ્યજનક અનુકરણ કીધું હતું :—

કવિ દલપતરામ

ગુણવૈભવી શીંગાળી ગાય,
કેવો છે એનો આકાર,
ફરીને પગ જો ખરીમાં ફાટ,
પછવાડે પુછડે છે વાળ,
હોઠ હળાવે બેઠી હોય,
દોહતાં દુધ લહું દેખાય,
પેડા બરછી ને દુધપાક,
બાસુદી ને બને શીખડ,

હિંદી પંચ

ચામડાં માટે મારી જાય,
ચામડાનો મોટો વેપાર.
કરે હિંદુઓ લાંબી વાત,
પછસા આપતાં આવે કાળ,
હાથ ઝોળીને બેઠા રોય,
પરાધ આસપર જીવડો જાય,
મદદ માંગતાં કપાય નાક,
આપબળ તો પડ્યું થંડ.

† વધુ અખ્યાણાં સારાં જુઓ પ્રહત કાવ્ય દોહન પા. ૪૦૨ તથા ૪૩૪.

(૩૭) અતિતર્કલંકાર—આમાં લેખક મોટા તર્ક કરે છે. જેમકે બાગમાં વિશ્વામિત્રની પાસે ખૂબસુરત રામ તથા લક્ષ્મણને જોઈને સીતાની સહીઓ તેણીને કહે છે:-

હે પ્રાજે તન્વિ જો, સુંદર ચંદ્રની સમીપ બે અત્ર
પુખ્ત અને પુનર્વસુ એવાં કલ્યાણકારી નક્ષત્ર

(રણછોડભાઈ ઉદયરામ—નાટ્ય પ્રકાશ પા-૧૫૨)

ઉપલા ફકરામાં પૃથ્વીની ઉપર ચંદ્ર નક્ષત્રો વગેરેની કલ્પના કરી છે તે અતિતર્ક છે.

(૩૮) પરિહાસ—(Burlesque) આ અલંકારમાં કાંઈક ગંભીર બાબતને ઉતારી પાડી અથવા હલકી બાબતને ચઢાવી દર્શાવવાનું ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. રજપૂતો શર પહેલાનો તરીકે જાણીતા છે, તેમની મશ્કરી કરવા નીચલી કવિતા જોડી કાઢેલી છે:-

માચીતણા માકડ સમા, નીકતથી નવ નીસરે,
શીકાર સસલાનો કરી, ધિક્કારથી નવ ઓસરે.
શેં નવ સૂઝ્યા સૂઝીપતી, કંગાળ કુસકા ખાંડવા*
શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં, રજપૂત એવા રાંડવા,
ડરિને ધસે, પાછો ખસે, ખડખડ હસે ખુશીવડે,
કુળને લગ્નવે, થેર આવે, શર નાવે સીંધુડે.†
પાવછ પ્રગટતો તો ભડે તાળી લાગત પાડવા,
શી ધાડ મારે યુદ્ધમાં, રજપૂત એવા રાંડવા.

(૩૯) પ્રતિષેધ—સંસ્કૃત ગ્રંથકારો પ્રમાણે આ અલંકાર ઉપમાનો એક ભાગ છે. જેમકે ઓ પ્રિયા, તારા મુખ સાથે હરીફાઈ કરવા ચંદ્ર શકિતવાન નથી.

ઉપલા ફકરામાં મુખની ચંદ્ર સાથે સરખામણી કરી છે, છતાં ચંદ્રને મુખની પંકિત ઉપર મેઝવા કવિએ ના પાડી પ્રતિષેધ (અસ્વીકાર) જણાવ્યો છે.

અરદેશર ખખરદારે નીચલો દાખલો આપ્યો છે, પણ તેમાં ઉપમા જેવું કશું નથી —

ગરીબોને કંગવાને નહિ ચતુરાઈ દીધી,
ચતુરાઈ દીધી ચિત્ત નવિન વિચારવા,

* ઓ હથ્થર, તેઓને ખાંડનાર કાં નહિ સરજ્યા.

† સિંધુ નામનો રાગ ગાવાથી

જીલમ ગુજરાતને હાકમી દીધી ન બાણો,
હાકમી દીધી છે પ્રજા સંકટ સંહારવા,
રંગરાગે ઉડાવવા કાળે ન દોલત દીધી,
દોલત દીધી છે દીન દુઃખને વિહારવા,

(૪૦) ચિત્ર-અલંકાર—આમાં એકથી વધુ અલંકારો સાથે આવે છે. શા. મ. દેશાદ્ય નીચેલો દાખલો આપે છે તેમાં વર્ણાનુપ્રાસ, શ્લેષ વગેરે અલંકારો છે:—

મામા મરી ગયા ને મામીને મન મોજ,
કાકા તો કલકતા ગયા ને કાકી કોટે રોજ.

આ ફકરામાં મરી=મરી શહેર, ગુજરી ગયા; કલકતા=કાલે કપાઈ ગયા; કલકતા શહેર; કોટે=કવેટા શહેર, કુટે; આમ બેવડા અર્થો છે.

(૪૧) પુનરુક્તિ—(Tautology) આ અલંકારમાં તેજ અર્થ-વાળા એકથી વધુ શબ્દો સાથે આવે છે; જેમકે

કવિ પ્રેમાનંદ કહે છે:—

છળ ભેદના બે બાજવાં, તાજે પ્રપંચ વાણોતર
કુડકપેટ બે કાટલાં, મોટી માયા દાંડી યરાગર

કવિ પ્રીતમદાસ ગુરમહિમા નામનાં કાવ્યમાં કહે છે:—
અમૃતરસને દોલી દેધને, ઝેર હુળાહુળ પીધું (કાવ્ય દોહન પા-૬૦)

કવિ શામળભટ્ટ પાનતી વાર્તામાં લખે છે:—

કોલ વચન તે ક્યમ પળે, જે બોલ્યા સહુ સાથ.

(પૂ. કા. દો. ભાગ ૩ પા. ૩૩૧)

કવિ જીવન એક ટુકાણે લખે છે:—

રાગ ને રંક ને જોગી ને ભોગી, આશા ઉમેદ સૌને લાગી,
કોઈ તત દુઃખિયા, કોઈ ધન દુઃખિયા, અન્ન દુઃખિયા રહે અલાગી.

કેટલીક વખતે તેજ અર્થવાળું વાક્ય પાછું નરમ શબ્દોમાં લખાય છે; તેનો દાખલો નીચે આપ્યો છે:—

હૃદય ન પડે ફાટી દુઃખે, દયાઈ પીડાય છે,
શરીર સઘળું બહેકે મોહે ન શુદ્ધિ તથા તજે,
અગન મનની બાળે અગો, ન ભરમ કરી મૂકે,
મરણ હણ્યો દેવે માફ, ન જીવિત કાપી લે.

(રણછોડભાઈ ઉદયરામ-માલતી માળવ)

કાષ્ઠક વખતે તેજ શબ્દો બીજા આકારમાં આવે છે:—
થયું થાવાનું તે થઇ ગયું “થયું ના” નહિ થશે.

(કલાપી-કેકારવ પા. ૩૬)

(૪૨) સંદેહાલંકાર—આ અલંકારમાં સંદેહ દેખાડવામાં આવે છે જેમકે અરદેશર ખબરદાર કાવ્ય રસિકામાં નીચલો આપે છે:—

સુકવિતા શોહન મનમોહન બાળ છે કે ?

સુકવિતા હીરામોતીનો અમૃત્ય હાર છે કે ?

સુકવિતા અંગને શોભાવે એવું નંગ છે કે ?

સુકવિતા જગ જર બોધનું બળર છે કે ?

કલાપીના કેકારવમાં નીચલો ફકરો જડે છે:—

મેં રનાન સરજલમાં કયું, મુજ ગાત્ર બીનાં કંપનાં,
આ મોતીડાં કે મિંદુડાં જલનાં ભર્યાં મમ કેશમાં ? (પા. ૨૫)

શબ્દાલંકાર

હવે આપણે શબ્દાલંકાર ઉપર આવીએ છીએ. આ અલંકાર શબ્દોના અર્થમાં સમાયલો હોતો નથી, પણ ફક્ત શબ્દોની ઉપરજ આધાર રાખે છે. એના બુદ્ધાબુદ્ધ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) અનુપ્રાસ, અથવા પ્રાસાનુપ્રાસ. આ બાબતનું કેટલુંક વિવેચન આપણે પ્રાસયુક્ત શૈલીના વિષયમાં કરીશું છે. આ અલંકારના બુદ્ધાબુદ્ધ પ્રકારો નીચે આપીશું.

(અ) છેકાનુપ્રાસ—આમાં વ્યંજનોનાં સરખાપણું અનુક્રમે અથવા વ્યુત્ક્રમે આવે છે, જેમકે

છળ બળ કળથી સકળ રહી, કરવું છે એક કાળ.

પ્રમાદી પિતા પ્રીતથી પુત્રી પાળો,

મુણી શિષ્ય શિક્ષાથી શૃંગાર ચાલો,

વિના નીતિની નાર તો નામની છે,

ભણેલી ભુમીમાં ભલી ભામની છે.

છખી છો છખીલી અને છોગવાલી,

રીઝાવે રીસે એવી રૂડી રૂપણી,

કદી કુશીળા તો ક્રિયા કામની છે ?

ભણેલી ભુમીમાં ભલી ભામની છે.

(મહાભારત-નીતિવિનોદ પા. ૫૬-૬૦)

સહસ્ર શિર્ષા બ્રહ્મ શ્રીશેષસાધી,

જેમાં સર્વ સામર્થ્ય છે સુખદાયી.

(પ્રેમાનંદ-કાવ્યદોહન પા. ૯)

છેલ છખીલી જોઇ છખીને, છકક બની હું છકેલ,
છળ ભેદે મને છેતરી છોડો, છેક છત્રપતિ છેલ !...

સાલસ શીયલ સાયવિયું મેં, સ્વામી સત્વ સમાન,
સંસારી સુખસાધન શોધું, સ્વામા સ્વામીવાન,

(મલબારી-નીતિવિનોદ પા. ૧૬૩)

છેલ છખીલા ! મનમોજીલા ! સુરતી લાલા રહેલાણી!

વાડી, ગાડી, લાડીમાં તે જીંદગી કાંધી ધુળધાણી.

(મલબારી કાવ્યરત્નો પા. ૭૪)

કાળતી ચાલ વિકાળ તે ભાળતાં,

હાલ તો કાળનો ખ્યાલ આવે ઘણો.

(ઉપલુંજ પુસ્તક પા. ૧૪૬).

ઉપલા સઘળા દાખલા અનુક્રમના છે. વ્યુત્ક્રમનો દાખલો નીચે પ્રમાણે:

મિષ્ટાન્ન નિહાળી પાડોશીનાં નિજ થાળી જાંધી કરશે,

દુષ્કાળ આવવે દાળભાતનો, ભૂખખારસ ભટકી મરશે.

(તેજ પા. ૩૮).

(ખ) શ્રુત્યનુપ્રાસ—આમાં અક્ષરો એકજ સ્થાનના હોય છે.
નીચલા દાખલામાં દંતસ્થાની શબ્દો છે:—

નવલ લલિત લીલા થાપિને તું ઉથાપે.

લીલા રાસ વિલાસની રમતાં, ગોપી શ્રી ભગવંત

(કવિ રણછોડ બૃ. કા. દો ભા. ૭ પા. ૭૫૧૭)

(ક) લાટાનુપ્રાસ—આ અલંકારમાં શબ્દોની અથવા તેના ભાગોની
પુનરુક્તિ થાય છે. જેમકે

ભલક ભલક ભપકાયકી ભટકતી તું,

છલક છલક છલકાતી અવિકારી બાળ !

(મલબારી નીતિવિનોદ-કાવ્યરત્નો પા. ૨૧).

ચાદ વિવાદથી દાદ મળે નહિ, ચાદ કરો મુખધના હાલ,

(ઉપલુંજ પુ. પા. ૧૪૩).

કવિ પ્રીતમદાસ એક કાવ્યમાં લખે છે:—

સ્વતંતર, અંતર નહી બાહ્યઅંતર બ્રહ્મ,

એમ જાણે તે ઉપાસના, એ વિના મોટો ભ્રમ.

(કાવ્યદોહન પા.-૧૭૦)

શામળભટ કૃત અંગદવિષ્ટિમાં રાવણ કહે છે :—

આમલાં ઓઢવા ઉચરાં વીણતાં, લાવિયો વાનરાં વેર લેવા !
માંકડાં રાંકડાં રીછડાં પીછડાં, સિદ્ધ જાણી કરે એહ સેવા !
હુકતાં કુદતાં કુકતાં કુદતાં, જિતવા આવિયા જોધ જેવા !
નરપતિ જનપતિ ઈંદ્રપતિ પાસથી, સીતને પામશે તત્ તેવા !

(બૃ. કા. દો. ભાગ ૧ પા. ૪૬૦)

કવિ રણછોડ રાધા વિવાહમાં કહે છે :—

અલકની (રાધાના આલની) ઝલકમાં પલક ન ઠરે (મન)

કવિ પ્રીતમદાસ જ્ઞાન તથા ભકિત પ્રકાશમાં કહે છે :—

દુષ્ટ પાપીષ્ટ ઇષ્ટ નહીં એહને, જેહને દુરમત્ય ઝાઝી રે.

(૨) કટાવ—આ અલંકારમાં પ્રાસો તાલવાળા હોય છે. જેમકે

શો. મ. દેશાર્ધએ નીચલો દાખલો ટાંક્યો છે

ઘોડાને પુછ નહીં, મોઢાંને મુછ નહીં,

ઝાડાને નુંછ નહીં, કેવા વેલાતી !

જોડાને ચુંછ નહીં, આલોને ગુંછ નહીં,

ઘટમથી તુછ નહીં, જેવા વેલાતી.

વેહવારે કુચ નહીં, શીશાને બુચ નહીં,

સનાને ઉચ નહીં, એવા વેલાતી.

જીખીને દુચ નહીં,* જીખાને લુચ નહીં,

મીઠાંની રચ † નહીં, તેવા વેલાતી.

(૩) ચિત્રાલંકાર—આમાં શબ્દોના જે અક્ષરોથી. પ્રશ્ન થયો હોય તેથીજ ઉત્તર મળે છે. નર્મદાશંકરે નીચલું ઉદાહરણ આપ્યું છે :—

કોઠારે અજ રહે, આ તે મુરતી શિકોતરી ભાઈ ?

ઉપલા ફકરામાં કોઠારે=કચે ઠેકાણે તથા કોઠારમાં. તથા શિકોતરી= તેં શી કોતરી, તથા માતાની. પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, કે કો (કચે) ઠારે (ઠેકાણે) અજ રહે છે. તેનો જવાબ કોઠારે (કોઠારમાં) તેજ શબ્દ ઉપથી મળે છે. તેમજ વળી પૂછ્યું છે, કે આ તે મૂર્તિ તેં શી કોતરી ભાઈ; તેનો જવાબ આપ્યો છે કે શિકોતરી યાને માતાની.

* જીખને કુચો નહિ. † રચો.

ચિત્રાલંકારના અનેક પ્રકારો છે, એમાંથી મહત્તરના નીચેનામાં (પા. ૧૦૫) નીચલી યમક કવિતા છે તેની દરેક લીટીના પહેલા શબ્દો એવડાવડા હોય છે, પણ બરાબર પાંચતાં જુદા અર્થ નીકળે છે,

જીવડા જીવ ડહાપણે જડી, જમતેજે જમતે રહે અડી;
જીવિકા જીવ કાઠ સંપથી જનમારો જન માર જંપથી;
હૃદય રદ રંગ મોજરે, રમણાશુ રમના તું રોજરે;
રસિઆ રસિ આપથી રડે, રસના લે રસના રતિ વડે.
કરે તું કરે તુલ્ય ના જરી, કરજે જે કરશે જશે મરી.
કરેલા કરે તારી તું કળા, કરજી ના કરજી મને લલા. x x x
મહિમા મહિમાં ભરેલ છે, મુખ તારી મુખત્યારી મેલજે.
મમતા મમતાથી મા'લ ના, મર્યાદા મર્યાથી માન ક્યાં ?
બદલો બદ લોક બાંધશે, બદીને બેદિન બાઝી જે જશે.
બગિચા બગિચા કુકમળી, બહિરામે મન માયું હામથી.

કેટલીક વખતે તેજ શબ્દ લીટીની શરૂઆતમાં તથા અંતે આવે છે જેમકે:—

રતી પૂરે સારી ખુખી નથી વિસારી વિસરતી,
રતી જેની રૂપે સરસ્વતિ શિ વાણી ઉચરતી,
રતી જેની રૂડી, અનિતિ રસતે ના વિચરતી,
રતી રૂડી લાગ્ય સકલ ગુણ જિજ્ઞાસમરતી,

ઉપલા ફકરામાં “રતી” ના અર્થો જુદા જુદા છે—ભાર, પ્રિયા, પ્રીતિ તથા રેખા.

નીચલી યમક કવિતા મોઢે કરવા યોગ્ય છે:—

કુવિષયો વિષયોગ સદા તજો,
સરસ તે રસતે પ્રભુને લજો.
નિગમ આગમ આધિ તજી લજો,
કલ્પકથી ન કથીર વધુ ગજો.

(આર્ય સમુદાય સંવત ૧૯૩૨ અંક પમો પા. ૧૦૫)

(૪) ન્યુનપદાલંકાર—(Ellipsis)—આમાં કેટલાક શબ્દો છોડ્યા હોય છે.

વાળે વેણા વાંસળી સારંગી ને સાજ,
તાળ કાંસિ ને તંજુરો જત્રા ને પખાજ.

ઉપલા ફકરામાં જુદાજુદા પ્રકારનાં વાળિત્રોનાં નામો છે, પરંતુ ક્રિયાપદ ફક્ત એકજ “વાળે” છે.

(૫) પ્રપુનરુચ્યારણુ—આ અલંકારમાં શબ્દ પાછો વાપરી સુધારો કરવામાં આવે છે. જેમકે

સઘળા સાથમાં હું એક **હુડો-હુડાથી** વળી **હુડારે**.
(નરસિંહ મેહેતા)

કેટલીક વખતે તેજ શબ્દો અથવા વાક્ય પાછા ઉચ્ચારવામાં આવે છે ઉદાહરણો:—

સઘળી વાતે છો તમે શ્યામ, પ્રાણી માત્ર કરે પ્રણામ
પરણામી પરમાત્મા શ્રી હરિ સારંગપાણી હોય,
અદ્ભુત શક્તિ આપની તારો પાર ન જાણે કોય,
પાર ન જાણે કોઈ લગાર, હું કેમ પામીશ તારો પાર.
એવું સુણિ હરખ્યા નરહર, કુંવર કંઈએક માગતું વર.
વર કેમ માગું વિઠલા હું તો કરિશ તમારી સેવા,
વિષય ભોગ સંસાર છે, એ તો સુપનાના સુખ જેવા.
સુપના જેવી કાચી કાચા, સંસારની ધરવી શી માયા,
માયામાં ન મને મોકલો, વાહીને ન કરો વેગજો.

(કવિ કાળિદાસ-ધ્રુવાખ્યાન-પૃ. કા. દો. ભાગ ૧ પાને ૬૦૪)

કવિ રેવાશંકરનાં “બાળલીલા” ની પ્રથમ કડી આ પ્રમાણે છે:—

મહા મંગળમાં મુખ્ય મનાયે, ગુણનિધિ ગણપતિ દેવ
સિદ્ધિ બુદ્ધિ દાયક સિદ્ધિ બુદ્ધિ નાયક ઉત્તમ સર્વ અવેવ
ઉત્તમ સર્વ અવેવ તે એના, જશ પ્રસિદ્ધ જગતમાં જેના,
પગરણમાંહી પ્રથમ પુજયે, મહા મંગળમાં મુખ્ય મનાયે*
(પૃ. કા. દો. ભાગ ૧ પાને ૭૩૭)

ઉપલાં કાવ્યનાં બાકીનાં સઘળાં પદો ઉપર પ્રમાણેજ લખાયલાં છે.

નીચલો દાખલો લવાનીશંકર નૃસિંહરામની નવલકથા “કુંવારી કન્યા” માં (પા. ૮૭) જડે છે:—

આ લાખોપતિ ભાટીઆતું મકાન સુંદરજી શેઠના કુંપડા આગળ
હતું અને તેને લીધે વહાણવટી વેપારીના મનમાં કંઠણા વસી
હતી. એકલી કંઠણા વસીને ન રહી પરંતુ કંઠણા સાથે
સુંદરજી શેઠની ચિકિત્સા પણ પસંદ પડી હતી. ચિકિત્સા
પસંદ પડે એવુંજ હતું.

* વધુ દાખલા માટે જુઓ પૃ. કા. દો. ભાગ ૨ પા. ૮૧૮-૮૩૧.

(૬) વિચલ્પાલંકાર (Hypallage)—આમાં શબ્દોનો એકમેક સાથેનો સંબંધ ફેરવી નોખવામાં આવે છે ખીજા બોલોમાં બોલીએ તો વિચલિત યોગ્ય શબ્દને બદલે ખીજા શબ્દને લાગુ પાડવામાં આવે છે. શા. મ. દેશાઇ ગંજેશાયરતનામાં (પા. ૪૭) નીચલો દાખલો આપે છે:—

પગમાં ધાલીને પેટાવા, આંસુનો હર્ષ લાવ્યોરે.
નેહેરની આંસુ છળછળીને, સ્નાને શરીરે કર્યોરે.

ઉપલો ફકરો આમ લખાવો જોઇ તો હતો “પેટાવામાં પગ ધાલીને હર્ષનાં આંસુ લાવ્યોરે; આંસુની નેહેર છળછળીને, શરીરે સ્નાન કર્યું રે.”

કેટલીક વખતે યોગ્યશબ્દને વિશેષણ લગાડવાને બદલે ખીજા શબ્દને લગાડવામાં આવે છે. જેમકે “તેણે મરણતોલ ફટકા માર્યો” સારાંશ આ છે કે “ફટકાથી માણસ મરણતોલ બન્યો છે”

(૭) શબ્દાતિષય-અલંકાર (Pleonasm) આમાં ફાલતું શબ્દો વાપરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે કવિ શામળ ભટના એક કાવ્યમાં લખ્યું છે કે:—

વીશ વસા નહિ વણિક, જિભે જે જુકું બોલે.
કવિ લજ્જાસમ લખે છે:—

અભિમન્યુ મુખથી બોલિયો, તું સાંભળ મારી માયરે !

કવિ કૃષ્ણરામ કળિકાળના વર્ણનમાં લખે છે:—

સજ્જન જનનું શરણ ઓળખિ નવ આચરતા.

(કાવ્યદોહન પા. ૧૧૧)

વનરાજ આવડામાં નીચલો ફકરો છે. (પા. ૧૨૨):—

તમારી અવસ્થા જાણવાની મારી જણાસા પુરી પાડો.

ખ. ન. કાશ્માજીકૃત “બેદીલ કે બેવફા” માં (પા. ૧૫૧, ૨૬૦) નીચે મુજબ વાંચીએ છીએ:—

તેણી ધ્યાન બેધ્યાન બની ગઇ.

તે મજ્જથી બેમજ્જ બની.

ઉપલા ફકરાઓમાં “જિભે,” “મુખથી,” “જન,” “જાણવાની,” “ધ્યાન,” “મજ્જથી” શબ્દો ફાલતુ છે.

(૮) સંયોગાતિશયિક-અલંકાર—(Polysyndeton)—

આમાં સંબંધ દર્શક અવ્યયો જેવાકે “અને,” “અથવા,” “તથા,” વગેરે પારંપર વપરાય છે. દાખલો:—

સ્નાન ને દાન ને માન ને જ્ઞાન ને ધ્યાન સહિત એ પાંચે કહિયે,
કુળવંત હોય તેનું કુળ જાતું રહે, કામની કરે જો સંગ રહિયે.
(કવિ જીવનરામ—કાવ્ય દોહન પા. ૧૬૫).

(૯) સંયોગાભાવ અથવા સંયોગલોપ અલંકાર (Asyndeton)—આમાં સંબંધદર્શક અવ્યયો મિલકૂલ આવતા નથી. જેમકે :—

પારકી સ્ત્રીનો સંગ નવ કીજીએ, નામ લેતાં નર નરકે જાય,
જોગ, જગ, જપ, તપ, બહુ આચરે, તોય તેથી મુક્તિ ન થાય.
(ઉપલુજ પુસ્તક પા. ૧૬૫).

ઋષિ, મુનિ, કવિ, રણવીર, દેવ, દાનવ મરી શીટ,
અજિત જપી તપીતણી પ્રતિજ્ઞા ચૂકવી જીતે.

(મલખારી-સંસારિકા—કાવ્ય રત્નો પા. ૧૫૩).

દેવ, દેવી, સુર, અસુરતણાં પણ કરણી કોરે કાળજાં,
ઋષિ, મુનિ, યોગી વશ કરણીને, ત્હારી મ્હારી શી ગળા.

(ઉપલુજ પુસ્તક પા. ૧૬૩).

(૧૦) ઐક્યોચ્ચાર અલંકાર (Tautophony)—આ અલંકારમાં એકનો એક ઉચ્ચાર આવે છે. ઉદાહરણો :—કવિ નર્મદાશંકર લખે છે :—

ખટપટ સગરી દુરહી કીજે, ઝટપટ જાના જાન,
અટપટ કીની લટપટ અટપટ, ખટપટ અંતે માન.

કવિ જુલાખીદાસનાં એક કાવ્યમાં નીચે પ્રમાણે છે :—

નિભાવતી ભાવતી ભાવ પ્યારી; સલામતિ માલતી કાંતિ તારી,
અતાવતી તાવતી બાળને તું, જગાવતી ગાવતી ગીત રે તું.

(૧૧) શબ્દાનુકરણ (Onomatopoeia)—આમાં શબ્દો એવી રીતે વાપરવામાં આવે છે, કે જેથી ધારેલા અર્થનો પ્રતિધ્વનિ તેમાંથી નિકળે છે. જેમકે નીચલાં ઉદાહરણમાં વર્તોળ્યાના ધ્વનિનો ભાસ થાય છે :—

ઓ ભયંકર ભમર બહુ વાદળ કાળું રે સહુ,
ઝટ ઝટ ઝટ થયું શું કહું, દશ દિશ અંધાર છે,
સરરર સપાટાખંદ, ધરરરરર નાશકંદ,
વળ વમળ વર્તોળ અંડ, વૂકસાનકાર છે.

(નર્મદાશંકર—નર્મકાવ્ય પા. ૧૨).

નીચલા ફકરા મધ્યે બુદ્ધાંબુદ્ધાં પ્રાણીઓના અવાજના પ્રતિધ્વનિ છે :—

કુહુકુહુ કરે છે પીક કોએલ દૂંગી,

ચુનુનુનુનુનુ બૂંગો ને કપોતો બુધૂંગી.

(ઉપલુજ પુસ્તક પા. ૮૯).

પહાડ ઉપરથી ઝરતાં ઝરણો વિષે અરદેશર ખખરદાર લખે છે:—

ઝરણુ બહુ ઝરે છે, પહાડની આસે પાસે,
ખળખળ કરતાં તે સૌ ધસે પૂર આસે,
ધસી ધસી ધસી દોડે દહેર છૂટી લંછને;
પરવત ઉતરે છે, એક ખીળે થઇને;
સરપ સમ શરીરે, વફતાથી વળેલાં,
સર સર સરતાં તે, વાટ લેતાંજ વહેલાં,
નમી નમી નમી નીચાં, ડોક નાખે ઢળીને,
કઢણુ પર ફૂદી તે ઉતરે ઉછળીને,
ચળક ચળક થાતાં વારિ બિંદુ વહે છે,
છલક મલક છૂટી રાહ લેતાં રહે છે,
અધિક ઉર ઉમંગે ટેકરા ફૂદતાં તે,
ધરણી જનુનીને તો ભેટતાં ભાત ભાતે.

(કાવ્યરસિકા પા. ૬૧).

એક કવિએ મૃત્યુદેવનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:—

તડતડીત સણુગાર સજ, ખડખડીત આયુધ ધરી,
હણુણુણુણુ શબ્દ કરી, મુખથકી ઝેર ઝેર.
ભડ ભડ ભડ નેણુ જાળ, ચક્રરર ચક્ર કાળ,
કારમો કરર કાળ, ધ્રાણુ ભારી ભરે.
હું હું વિકરાળ અંત, ગરરરર ધં ગળંત,
કરરરર કરડી દંત, ચીરી ચક્રચૂર કરે.
મરરરર મચેડી દેહ, અરરરર સર્વ કેહ,
ત્રાહિ ત્રાહિ લાહે લેહ, જદ જીવને ધરે.

કવિ પ્રેમાનંદનાં આખાહરણુમાંનો નીચલો ફકરો નાચના પ્રતિધ્વનિ નો ખ્યાલ આપે છે:—

થૈ થૈકાર ધમકાર ધુધરાના, અગલા પગમાં ઠમઠમતા,
મંદિરમાંથી મહાદેવ નિકળ્યા, રામાની સંગે રમતા.
અસુર ઇશ્વર ને અપ્સરા નાચે, તે ઇન્દ્રાદિક જોય
ચંગ મદંગ ને વીણા રસના, શબ્દ એકઠા હોય.
(બૃહતકાવ્ય દોહન ભાગ ૧ પા. ૩૬).

(૧૨) આલંકાર પુનરુક્તિ (Epanaphora)—જ્યારે વાક્યની શરૂઆતમાં તેજ (શબ્દો પાછા પાછા વપરાય છે, ત્યારે આ અલંકાર હોય છે.) એમકે:—

હસિયો તે નર ખરે, હસે જે સૌથી છેલો,
હસિયો તે નર ખરે, ધરાવે વિશાળ વેલો,
હસિયો તે નર ખરે, સદા સંતોષે વસિયો,
હસિયો તે નર ખરે, જગત જાળે નવ ફસિયો.

(મલખારી-નીતિવિનોદ પા. ૧૮૧).

મંદિર જતાં રાય, જેહ મારગમાં લૂટયો,
મંદિર જતાં રાય, જેહ પર રાજા રૂંટયો,
મંદિર જતાં રાય, જે ધર કન્યા કુંવારી,
મંદિર જતાં રાય, જ્યાં શિર ઋણુ યાહુ ભારી,
મંદિર જતાં રાય તે, જે નર હોય કુલક્ષણા,
કહે શામળ મંદિર જતાં, સુખ પામે તે સુલક્ષણા.

(શામળભટ-ભદ્રાભામની યુ. કા. દો.

ભાગ ૨ પા. ૪૦૮).

પંડિત જોય વિદેશ, તોય જશથી જાણીતો,
પંડિત પ્રાક્રમ પૂર, મહીપતિનો માનીતો,
પંડિતને પરણામ, કરે જન સૌ કર જોડે,
પંડિતને સન્માન, માન અનમીતા મોડે.

(શામળભટ-રત્નમાળા તેજ અંથ પા. ૪૭૬).

નમાજ તમોને અઝે પહાડો બુલંદ,
નમાજ તમોને જે પોંદતા ગગન,
નમાજ તમોને જે વાદળની યહાર,
ડોકયાંઝો તાણીને ઉભા ટટાર.

(જ. ન. પીટીટ મારી મજેહ પા. ૫૦).

દિવ્ય ભોમિ દિવ્ય મંદિર, દિવ્ય દેહધારી લાં જન રહે,
દિવ્ય પદારથ દિવ્ય વસ્તુ, દિવ્ય સુખ તે સહુ લહે.
દિવ્ય વસન દિવ્ય ભૂપણુ દિવ્ય સર્વે સાજ સમાજ,
દિવ્ય સિંહાસન ઉપરે આપે, બેઠા શ્રી મહારાજ.

(કવિ નિષ્કુળાનંદ-ધીરજખ્યાન યુ. કા. દો. ભાગ ૨ પા. ૫૬૪).

મા તું પાવાની પટરાણી, કે કાળી કાળિકા રે
મા તારો કુંગરડો છે વાસ કે ચંડવું દોહેલું રે,
મા તારા મંડપની શોભાય કે સુખથી શી કહું રે,
મા લાં તપ કરતા બેઠા કે વિશ્વામિત્ર ઋષિ રે.

(વલ્લભભટ-મહાકાળીનો ગરબો. ઉપલુંગ પુ. પા. ૬૮૮).

(૧૩) અન્ત્યશબ્દપુનરુક્તિ—(Epistrophe) જ્યારે વાક્યને અન્તે તેજ શબ્દો પાછા પાછા વપરાય છે, ત્યારે આ અલંકાર છે. ઉદાહરણો :—

રાતી સલીપર પારખતીને જોઉં
વાંકી મરોડમાં ચુલછરીને જોઉં,
દમામમાં આવલીને ઉભેલી જોઉં,
ખીચોખીચ એઠેલી ચંપેલી જોઉં,
ઠારેઠાર ગોલાખને વેરાતો જોઉં,
આવે ત્યારે બહાણું વતન મહને યાદ,
એકવાર જે દિપતું તે આજે ખુવાર.

(જ. ન. પીટીટ મારી મજેહ પા. ૯).

હું તો દીન દાસી છું તારી રે, મારા મનમોહન,
તું તો કરને ચિંતા મારી રે, પ્યારા મનમોહન,
તેં તો કશ્યા મુજપર આણી રે, વિહલા મનમોહન,
મેં તો નચુણીએ કાંઈ નવ જાણી રે, શ્યામળા મનમોહન,
તેં તો નાનપણેથી પોખી રે, વહાલા મનમોહન,
તેં તો સઘળી પેરે સંતોખી રે, નંદના મનમોહન,
હું તો હીડી તે ભોળે ભાવે રે, છોગળા મનમોહન,
હું તો હાથ ધસું છું હાવે રે, વાલમા મનમોહન,
મારા અવગુણ હોય તે ખમીએ રે, મીઠડા મનમોહન,
પ્રભુ રામકૃષ્ણ રંગે રમીએ રે, દીઠડા મનમોહન.

(કવિ રામકૃષ્ણ-શ્રંગાર પદો જૂ. કા. દો ભાગ ૨ પાને ૭૮૯).

ચાલ ચાલ ચતુર ઓ નાર, હોળી રમવાને,
શ્રી વૃંદાવન મોઝાર, હોળી રમવાને,
ત્યાં ઉભા તે નંદકુમાર, હોળી રમવાને,
સૌ સજ્યા સોળ શણગાર, હોળી રમવાને,
કીજીએ નહીં કંઈ વાર, હોળી રમવાને,
લીજે રંગ અપાર, હોળી રમવાને.

(કવિ રઘુનાથ-વસંતના પદો-જૂ. કા. દો ભાગ ૩ પાને ૬૪૫).

(૧૪) આદ્ય-અન્ત્યશબ્દપુનરુક્તિ—જ્યારે વાક્યની શરૂઆતમાં તેમજ તેને છેડે તેજ શબ્દો પાછા વપરાય છે, ત્યારે આ અલંકાર જાણવો. જેમકે :—

રથૂલ સૂક્ષ્મનો અનુભવ, હવે હરીનામ રૂપ,
 રથૂલ સૂક્ષ્મ ટળતું કહ્યું, તે પ્રીછવોજી સ્વરૂપ.
 (કવિ ગોપાળદાસકૃત ગોપાળગીતા કા. દો.
 ભાગ ૩ પા. ૫૨૦).

અક્ષરાલંકાર.

આ અલંકાર અક્ષરોમાં સમાયલો હોય છે. તેના જુદાજુદા પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) પ્રવર્ણલોપ-અલંકાર (Apheresis)—આમાં શબ્દના પહેલા અક્ષરનો લોપ થાય છે. જેમકે “અફળખા”ને બદલે “ફળખા;”, “સ્પર્શ”ને બદલે “પર્શ” “આદિતવાર”ને બદલે “દિતવાર” કવિ રણછોડ એક ટેકાણે લખે છે :—

લટપટ ધુંધટ રાધિકા રે, લટપટ બાળે વેશ;

લટપટ રાધેના નાથને, ત્રિયા આવે છુટે કેશ.

(બૃ. કા. દોહન. ભા. ૭ પા. ૬૬૫).

અત્રે “ત્રિયા” શબ્દ “સ્ત્રિઓ” ને માટે છે.

જળ જમના ભરવાને ગયાંતાં (મીરાંબાઈ-કૃષ્ણકીર્તન
 બૃ. કા. દો. ભા. ૭ પા. ૭૧૬).

અહિં ગયાંતાં=ગયાં હતાં

(૨) અંત્યવર્ણલોપ-અલંકાર (Apocope) આમાં છેલ્લો અક્ષર લુપ્ત થાય છે. જેમકે “કોઈ વેળા”ને બદલે “કો’વેળા,” “અખંડ રે” છે સહેજે સમાધીરે.” અત્રે રે’=રેહ (બૃ. કા. દો ભા ૭ પા. ૫૭).

(૩) મધ્યવર્ણલોપ-અલંકાર (Syncope), આમાં મધ્ય અક્ષર ગુમ થાય છે, જેમકે

“રેહતી” ને બદલે “રે’તી,” “કાહાડો”ને બદલે “કા’ડો,” “કહેવત”ને બદલે “કે’વત” વપરાય છે, ઉપલા ત્રણે અલંકારો મુખ્ય કરીને કવિતામાં વપરાય છે.

(૪) અક્ષરાલાવી-અલંકાર. આમાં અક્ષરો ઉપર રમત કરવામાં આવે છે. કોઈવાર કવિઓ કક્કાવારી કવિતા રચે છે. કોઈવાર દરેક લીટીના પહેલા અક્ષરોમાંથી કાવ્યનું અથવા કવિનું અથવા ખીજા કોઈનું નામ નિકળે છે. કોઈક ક્રકરાનો દરેક અક્ષર કાતામાત્રા વગરનો અથવા કાના-માત્રાવાળોજ હોય છે. શો. મ. દેશાઈએ આના ઘણાક દાખલા ગંજેશા-યરાનમાં આપ્યા છે. નીચલા દાખલામાં અક્ષરો કાનામાત્રા વિનાના છે :—

વદન શશધર, મદન મદ મરદન,
રદન કમન, કમલનયન ધન તન,
તનક હસન કરત, કરત હરખ ધરસન,
રસન નગન ચરન અજ હર વદન.

ઉપલો ફકરો કઠણ હોવાથી તેનો અર્થ આપીશું:—

“જેનું મોહું ચંદ્રમા જેવું, તથા કામદેવના મદને તોડનારું છે. જેના દાંત મનોહર, જેની આંખ કમળ જેવી, તથા જેનું શરીર કાળું છે. જે થોડું હસે છે, જેનો હરખ વર્ષે છે, જેના કમરપટામાં જવાહીર છે, જેના પગને બ્રહ્મા તથા મહાદેવ નમે છે—તે ભગવાનને હું નમું છું”

અર્થશબ્દાલંકાર.

અર્થશબ્દાલંકારમાં શબ્દો તથા અર્થ બંને ઉપર આધાર રહે છે. એના બુદ્ધાબુદ્ધ પ્રકારો નીચે આપ્યા છે.

(૧) સમુચ્ચાર (Homonyms). આમાં શબ્દો ઉચ્ચારમાં સરખા પણ અર્થે બુદ્ધા હોય છે. કવિ નર્મદાશંકરના લખાણોમાંથી એના પુષ્કળ દાખલા મળે છે. જેમકે

બાળક રાંડી હું છું, વિધવા પિડમાં પડી બહુ કસાઈ (=અતુલવ પામી)
વીતે તે તો બાણે, વિધવાપણું તે ખરેખર કસાઈ. (=ઘાત કરનાર)
(નર્મ કવિતા. પા. ૩૫).

સંખત મજૂરી કરતી કેદી કેદી હું છૂટીશ રામ (ઉપહુંજ પુ. પા. ૩૭)
આ ફકરામાં કેદી=અંદીવાન, તથા કચે દિવસે આમ અર્થ થાય છે.

રૂઝ ધા જડી(=જડીબુટ્ટી), તું મને જડી (=મળી) (તેજ પા. ૪૦)
નિત્ય તે મનાવતી બનાવી ગોર માટિની (=માટોડીની),
માંગતી થઈ અધીર રહોડ કૃષ્ણ માટિની (=ધણીની) (તેજ પા. ૬૦)
છોડી (મૂકી) છોડી (=છોકરી) હું વાટ વિવેકની. (તેજ પા. ૬૧).

નીચલા ફકરામાં “પાણી” શબ્દના ચાર અર્થો છે:—

હિંમત રાખી મળી સાથ સહુ કરો રંગપાણી, (=ખુશ કેર)
ઉલટા ઉલટથી વધારિ દો ઝટ ખરં નીજ પાણી, (=શાયરનું નર)
જનાની વાતો કરવાનું તો હાલ મૂકો પાણી, (=ન કરો).
મજ થઈ રહો કે ઉસકેરાંયા શોભે પદ પાણી. (=હાથ).
(નર્મ કવિતા પા. ૧૩૬).

સુરત (શહેર, શિકલ), આજે (આ' જો, આજનીને), આલો (આ લો, આપો), કર (કરો, હાથ), સંહાર (ઢંગ, નાશકારક) આદિ શબ્દોને ઉપર પ્રમાણે જ કવિ નર્મદાશંકરે બુદ્ધેબુદ્ધે ઠેકાણે વાપર્યા છે.

(૨) વર્ણવિપર્યય—(Metonymy) આના અનેક પ્રકારો છે.

(ક) એક શબ્દને બદલે તેના ભાગનું નામ વપરાય છે. જેમકે “કાળા માથાનો માનવી.” અત્રે શરીરને બદલે માથું શબ્દ વાપર્યો છે.

(ખ) કોઈક ચીજ ધરાવનારનું નામ વાપરવાને બદલે તે ચીજનું નામ વપરાય છે. જેમકે હરગોવિંદદાસ દ્વા. કાંટાવાળાની નવલકથા “અંધેરી નગરીના ગર્ધવસેન” માં લખ્યું છે, કે “અર્થને દોષ નહિ જે ગરજને અછલ નહિ” આ વાક્યમાં “અર્થ” શબ્દ અર્થવાળા માટે, તથા “ગરજ” શબ્દ ગરજવાળા માટે વપરાયા છે.

(ગ) જેમાં જે ચીજ સમાયલી હોય તે ચીજને બદલે તેને સમાવી રાખનારનું નામ લખાય છે. જેમકે કવિ પ્રેમાનંદના એક કાવ્યમાં લખ્યું છે :—“સલા ન સમજી ઋતુપરણી” અત્રે સલાનો અર્થ સલામાં ખેડેલા સલાસદો થાય છે.

(ઘ) કેટલીક વખતે કોઈ પુરૂષના ગુણનું અથવા કામનું નામ ન દેતાં ફક્ત તે પુરૂષનું નામ આવે છે. કવિ દયારામનાં એક કાવ્યમાં કહ્યું છે :—“ધરધધામાં ઘેલો ફરે છે, ગાયા નહિ જગપાલ.” અત્રે જગપાલની ક્રાંતિને બદલે ફક્ત જગપાલ શબ્દ વાપર્યો છે. “મેં મિલ્ટન વાંચ્યું.” અહિં મિલ્ટનનું પુસ્તક વાંચ્યું આમ અર્થ છે.

(૩) વિરુદ્ધ વિશેષણ (oxymoron) આ અલંકારમાં વિશેષણ તેના વિશેષ્યથી તદ્દનજ ઉલટા અર્થવાળું હોય છે. જેમકે—શાહ ચોર. લુચ્ચો પીર (નર્મ કવિતા પા. ૧૮૮).

કવિ મનોહરદાસનાં કાવ્યમાં નીચલો ફકરો છે.

નિરાધાર આધાર* સર્વનો તે હરિનો વિશ્વાસ.

(કાવ્ય દોહન પા. ૧૭૯.)

ખ. ન. કાવ્યરાજ “દીલસોજ કે દીલખર” માં લખે છે :—

તે સુધરેલા જંગલીઓએ એકમેકનું લોહી રેવવાનકકી કરેલું
ચોગાણુ એજ છે. (ખ. ન. કાવ્યરાજ—દીલસોજ કે દીલખર પા. ૨.)

* હરિનો વિશ્વાસ તે સર્વનો નિરાધાર (=આધાર વગરનો થાને કામનનો) આધાર છે.

શા. મ. દેશાઇ પોતાનાં એક કાવ્યમાં કહે છે :—

મીઠા લીમ ખેરાક આપી ગુરુજી, મને મારતો ઘાતકી પ્રેમથી તું,
નરમ પાહાણ સુવા પથારી ન ખીજી, પુરી જાળ ચોખંડકાડી મહિં તું.

નીચે આપેલો દાખલો બહુજ યોગ્ય છે :—

બહુજ હડીલા રાયના બાળક મરજીને આધીન રહેવું,
કુધ કાળું ને ધોળા કોયલા, હાજી હા કરતા રહેવું.

(૪) મુરજબંધ (Palindrome)—આમાં શબ્દ અથવા વાક્ય આગળથી કે પાછળથી વાંચતાં સરખાં વંચાય છે. જેમકે નીચલા શબ્દો :—

ચમચ, મર્મ, કક, મડમ, કડક.

નીચલો દાખલો કવિતાનો છે :—

જશે દેવી વીદેશે જન, શેજ તેર રતે જશે,
દે તે ખશી શીખા તે દે, વીર શીશ શશી રવી.

(૫) વ્યસ્તાલંકાર—આમાં વાક્યનો પાછલો ભાગ, ખીજાં વાક્યની શરૂઆત બને છે. જેમકે :—

હા લાજ તજી સુખ કાજ, ખા દાઝ તજી પતરાજ,
ખા દાઝ તજી પતરાજ, નહિ રાજ ટકે મિગજ.
નહિ રાજ ટકે મિગજ, નહિ ટકે આજનું તાજ.
નહિ ટકે આજનું તાજ, કાલે નવો રેવાજ.

(મલબારી—નીવિવિનોદ પા. ૩૦).

સુવાવડ વાવડ સમી, વસમી વનિતા તેજ,

પીડા કરે કે પ્રાણ લે, સમજે મા તે સેજ.

સમજે મા તે સેજ, તેજ ને લોહી તગ્નવે.

અવળી આંટી એહ, કારમી ઘાંટી કાવે.

(હરગવિંદદાસ કાંટાવાળા—જે ખેહનો પા. ૬૭).

વાક્યાલંકાર.

(૧) અર્ધવાક્ય—આમાં અર્ધું વાક્ય બોલી અટકી જવામાં આવે છે. શા. મ. દેશાઇ નીચલું ઉદાહરણ ટાંકે છે :—

વહું ચાલ પાપી, કહું ચાલ સેજ,

અરે પણ જવા દીએ, બસ હાલ એજ.

(૨) વાક્યાવરોધ—(Aposiopesis) આમાં એક વાક્ય પૂરો થાય તે આગમ્ય અટકી જવાય છે, અને તેનો બાકીનો ભાગ ચાળા, અવાજ કે અન્ય ઉપરથી સમજાય છે. ખેરામજી મલબારી “સરોદે ઇતેશક” આં લખે છે :—

જા, રાજાને કહે કે, આ તારો જલાલ,
તે ચળકે સડી ગયલા બળતણ મિસાલ;
જા, દસ્તુરને કહે—તારી વાઝજ ખુસાલ,
મગર તેથી ઉલટીજ છે તારી ચાલ;
ને રાજા કે દસ્તુરને લાગે જો દુઃખ,
તો રાજા ને દસ્તુરના મ્હોંપર તું—

(કાવ્ય રત્નો પા. ૨૫૫).

અન્યથા ઉપરથી તથા બીજી કડીઓ ઉપરથી માલમ પડે છે કે
“ચક” શબ્દ કવિએ વાપર્યો નથી.

ઉત્તર રામ ચરિત નામના ભવભૂતિના સંસ્કૃત નાટકમાં સખી વાસન્તી
રામને ટાણો મારી કહે છે, કે એક વખતે તું સીતાને મારાં જીગર,
મારાં હૃદય આદિ ગળ્યા ગળ્યા શબ્દો કહી પંપાખતો હતો, અને હવે
તેનેજ તજ દેવા માંગે છે. વાસન્તી “તજ દેવા માંગે છે” આ શબ્દો
બોલવા અગાઉ અચકી પડે છે. રણછોડલાલ ઉદયરામે કવિના સંસ્કૃત
શ્લોકનો તરજુમો નાટ્ય પ્રવેશ (પા. ૧૭૦) માં નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે :—

તું જીવ, તું હૃદય છે મમ પ્યારી, બીજું
તું કૌમુદી નયનની, તું સુધા મમાંગે,
એવાં હજાર વચને રીઝવી સુમુખા,
તેનેજ—શાંત, અથવા વદું શું વધારે.*

(૨) બહુવાક્ય અથવા બહુપદ અલંકાર (Periphrasis)—
થોડાક શબ્દોમાં અથવા થોડાંક વાક્યોમાં પતી જાય તેને બદલે ઘણા
શબ્દો અથવા પુષ્ટજી વાક્યો વાપરવામાં આવે છે; જેમકે

અક્ષય લખું, અક્ષમાં લખું, લખું નિરંજન તોય,
મેં કખીર સખાદા લખું, મેરી ન લખે કાંય.
આવ નહીં, આદર નહીં, નહીં નયમેં નેહ,
તુલશી વા ધર ન જાઇએ, મર કંચન વરસે મેહ;
આવ હય, આદર હય, હય નયનમેં નેહ.
તુલશી વા ધર જાઇએ, મર જાલા વરસે મેહ.

* આ શ્લોક ડાકટર સર રામકૃષ્ણ લંકારકર કોલેજમાં બહુ રસ લઇ
વાંચતા તે નીચે પ્રમાણે છે :

ત્વં જીવિતં ત્વમસિ મે હૃદયં ત્રિતીયં । ત્વં કૌમુદી નયનયોરમૃતં ત્વમંગે ।
હૃત્યાદિભિઃ પ્રિયશતૈરનુરુધ્ય મુગ્ધાં । તામેવ—શાંતમથવા કિમિદોત્તરેણ ॥

(૩) અપદ્ધાલકાર—આમાં કવિતા હોવા છતાં ગદ્ય જેવું લાગે છે. કવિ દક્ષપતરામ, હરિદાસનાં મરણ વિષે લખે છે :—

માયાળુપણથી અતિ મોટું માન મેળવીને,
દેસાદ આ દેશિયોને દીલગીરી દે ગયો.
દોષવાન હોય તેજ અંત સમે દુઃખ પામે,
સ્વરગમાં આ તો નર મુખથી શનૈ (=ધીરેથી) ગયો.
રૂં કરે રાજતું ને પ્રજાને ન પીડા કરે,
એવો તો દિવાન કાલો એકજ એ થે ગયો....

સૂર્યવંશી ક્ષત્રિયોના સંતાન રૂપની એક
મહીમાલામાંના ગોટા કરમાયા જેહ છે,
તેમાંના ભ્રમર જેવા ચાર રાજપુત્રો થયા,
તેમાંનો આ જ્યેષ્ઠ રામ સમીપમાં એહ છે.

(રણછોડલાલ ઉદયરામ—નાટ્ય પ્રવેશ પા. ૮૩).

પ્રિયજનને ભોગવેલું વસ્ત્ર ધારણ કરીને.
નાથ મારા આંગણમાં લલે તો પધાર્યા છે.
પણ આપે કહ્યું હતું “તુંજ મારી પ્રિયા છે” તે,
આં ટાણે એ બોલ આપે સ્નેહથી સંભાર્યા છે?
દાહો મારા નાથ, આપ સત્ય એ વદા હતા કે?
ખુશાસો કરો, નહિ તો પણ (=વચન) બધું જાય છે.

(ઉપજીવન પુસ્તક પા. ૧૦૪).

પ્રકરણ છઠું.

૨૨૧.

આપણે ઉપર જોયું કે વાક્ય રસાત્મક કાવ્ય “કાવ્ય એ રસવાળું વાક્ય અથવા લખાણ છે.” અને કાવ્યમાં ગદ્ય પણ સમાઈ જાય છે. માટે લેખન પદ્ધતિ વિષે વિચાર કરતાં રસ* ઉપર વિવેચન કરવાની જરૂર છે. જેમ રસ વિના ખાવાની વાણિ રસીકર લાગતી નથી, તેમ રસ વિના ગદ્ય અથવા પદ્ય લખાણ પસંદ પડતું નથી. જ્યારે લખાણ ચોક્કસ લાગણીઓથી પેદા થયલું હોય છે, ત્યારે તે લખાણમાં ચોક્કસ પ્રકારના રસો છે, એમ કહેવામાં આવે છે. રસોની સંખ્યા સાધારણ રીતે ૯ ની જણાયેલી છે અને તે આ છે :— (૧) શૃંગાર, (૨) હાસ્ય, (૩) કરુણા, (૪) રૂદ્ર, (૫) વીર, (૬) ભયાનક, (૭) ખીલત્સ, (૮) અદ્ભુત, અને (૯) શાંત. જે જે લાગણીઓ આ રસોને ઉત્પન્ન કરે છે તેને સ્થાયીભાવ કહે છે. દરેક રસનો સ્થાયી ભાવ જુદો છે. ઉપલા રસોના સ્થાયી ભાવો નીચે પ્રમાણે અનુક્રમે છે :—(૧) રતિ, (૨) હસવું, (૩) શોક, (૪) ક્રોધ, (૫) ઉત્સાહ, (૬) ભય, (૭) જીર્ણાસા અથવા કચવાટ, (૮) આશ્ચર્ય તથા (૯) શાંતિ.

ઉપલા નવ રસનું વર્ણન કવિ અરદેશર ખખરદારે કવિતામાં નીચે પ્રમાણે કર્યું છે :—

નવી નવી નવાઈમાં નિપુણતા નાખી દીયે, (=અદ્ભૂત રસ)

રડતાં રીઝાવીને રંગમાં રમાડશે, (=હાસ્ય રસ)

હિલમાં ઉદાસ કરી દયા તો કદાપિ ખેંચે, (=કરુણારસ)

શાંત રાખી શિક્ષા દઈ શકેને શિખાડશે. (=શાંત રસ)

ભયનાં આખે ડરાવી ભીતરમાં ભીતિ આપે, (=ભયાનક રસ)

કદી કરે ક્રોધી (=રૂદ્ર રસ), કદી કંટાળામાં કાડશે, (=ખીલત્સ રસ)

જોગીને ભોગી કરે (=શૃંગાર રસ), કાયરને ધીર કરે (=વીર રસ)

એ તો ખરો કવિ અરદેશર વગાડશે.

(કાવ્ય રસિકા પા. ૨૧.)

* એથી જુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં અતિસુખશંકર ત્રિવેદીએ કહ્યું હતું કે “દલીલો જે સિદ્ધ ન કરી શકે તે હાસ્યરસની શૈલીથી ઘણી સચોટ રીતે થઈ શકે છે.” એમણે રસને શૈલીનો ભાગ ગણ્યો છે તે ખસાખર છે.

(૧) શૃંગાર રસ—આમાં પ્યારનું વર્ણન આવે છે. કવિ દયારામ કૃત ગરબી સંગ્રહમાં નીચે પ્રમાણે વાંચીએ છીએ :—

ચક્રાર ચંદ્રને રે ધ્રુવે ત્યમ તમને મુજ નેણ,
કેહેવા બહાણા છેરે, કેહતાં આવડતું નથી વેણ.
રસિયા રૂપાળા રે નટવર નાગર નંદ કિશોર,
સદગુણ સાગર છે રે, મીઠડા બેલા ચિતના ચોર.....
મુણો હું દેખું રે, પિયુજી તમ વણ સહિ સંસાર,
પ્યાલો ઝેરનો રે પાચો તોએ તમથી ન ખસે પ્યાર,
હરખું હું ધણી રે, માહરો હરજી જાલો હાથ.
પ્રીત નિભાવળે રે, ન માંચુ યિજૂં નાથ,
ટહાડક અંતની રે, માહરા પ્રાણજીવન આધાર,
પ્રીતમ દયા તણા રે, માહરા લોચનના શણગાર.

(દયારામનું કાવ્ય પા. ૧૮૯).

તાહરા સમ જો તારણી, તું મને સહુથી લાગે વાહાલી રે,
વણ તેડ્યો તાહરા મંદિરમાં જો હું આવું ચાલી રે.
વાહાલ વિના વિખાણુ કરું, ગમે નહીં મુને દીકું રે,
પ્રીતલડીતું વાંકું વચન તે લાગે મુજને મીઠું રે.
પ્રેમને પાશે બંધાયો, કેમ શકું હું નાહાસી રે,
નાચું હું નચાવ્યો તાહરો સહુ વેદની હાંસી રે.
જોગી જનના ઉરમાં હું તો જાઉં ને ના જાઉં રે,
ચિત ચોરું તે પ્રેમદા તે આપો ક્યાંહાથકી થાઉં રે.
સ્નેહ સરીખું વશીકરણ માને નહીં કંઈ બીજું રે,
દાસ દયાનો પ્રીતમ કેહે હું એક હેતુથી રીજું રે.

(ઉપલુંજ પુસ્તક પા. ૨૦૪).

કાનુડો કામળગાળો, રસભર્યો ને રૂપાળો,
આ શું આંખલડીનો ચાળો રે, સાહેલી આ તો કાનુડો.
રંગરાતો, મદમાતો, વાંસલડીમાં ગીત ગાતો,
નેણું શું કરે છે વાતો રે, સાહેલી આ તો કાનુડો.
ભરવા હું ગઈ પાણી, પ્રેમ પીડા ભરી આણી,
ધેલી થઈ હું આવી શાણી રે, સાહેલી આ તો કાનુડો.

(ઉપલુંજ પુસ્તક પા. ૨૧૦).

મેરામજી મલખારી સરોદે ઇતેકાકમાં (પા. ૨૪) નીચલી રસિક કવિતા લખે છે :—

અએ અબલા! અએ દિલની માલેક! અએ પરી! અએ નૂરદાર!

તું જ પ્યારાં ચક્ષ્મોથી મારા દિલને જરા કર કરાર.
ઓ! ક્યારે હું તું પરીને જોઉં માહરી આંખથી,
પંખેરના રૂપે પાછળ ઉડું મોહબત પાંખથી.....
સેતારો જો થાશે રોશન, મળશે મારા ભાગનું,
ગુલ ગુલાબ ગુલનાર મળશે, ગુલ અનારી આગનું.
જો પ્યારી! તું મ્હેર ન કરશે, દુનિયા રોશે ફેકફેક,
ધક્કની કટારનો હું આશક અંતે થાઉં ભોગ.

(૨) હાસ્ય રસ-આમાં માણસને રીઝવી હસવું ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. કવિ દલપતરામ કૃત વેનચરિત્ર (પા. ૭૪-૭૫) માં લખ્યું છે કે એક ગામનાં લોકો ત્યાંના બ્રાહ્મણ સાથે છેડાઇ પડ્યાં, ત્યારે તેઓને બૂમ પોકરાવવા લોકોએ નીચે પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લીધી :—

વસ્તીના લોકે વિપ્ર સાથે પાડ્યો વાંધો,
કહે કાંઈ દિગ્ગજ કામ ન કરવું, અંધી એની આંધારે.
ઘરઘરથી બેળા થઇને સઉ મુખથી બોલ્યા માળી,
પુખ્ત પત્ર દિગ્ગજ નહિ દઇએ, અત્રે ગાંઠ એ વાળીરે.
કહે સુતાર અમે કાપ્યા તો ભોગ ભટોના મળશે,
ઘાંટીનો ખિલડો ભાગે તો, દાણા શેણે દળશેરે.
ઘાંચી કહે અમે નહિ દઇએ દિવેલ દીવા સાફ,
દિવા વિના ઘર દેખાશે જેમ અપાશરે અંધારું રે.
દરજી કહે કાંઈ દિગ્ગજ માટે થિંગડાં એક ન માંડા,
કાંચળા વિના ઉકાંચળા ફરશે, રૂપિ સઘળાની રાંડા રે.
વણકર કહે વસ્ત્ર ન દેવાં એટલે અડચણ મોટી,
ચકલે ચકલે ચિથરાં વિણી, છો વાળે લંગોટી રે.
કડીઆ કહે છે ઘર પડશે તો કોણ હવે ચણિ દેશે,
હાથે રોડાં ગોઠવશે, એનિ રાંડ તમારાં વહેશે રે.
મોચી કહે અમે કાપ્યા તો ઉડશે એના આટા,
ખરે બચારે જવું પડે તો પગે આંધશે પાદા રે.
કહે હજમ હવે બ્રાહ્મણના કદિયે વાળ ન લેવા,
દાદાં વધવાથી દેખાશે, બધાય બકરા જેવા રે.....
ધોભી કહે છે વસ્ત્ર ન ધોવાં, પછી કકળશે કેવા,
ગાર બધા મેલા ગંધારો, જતી દુદિયા જેવા રે.

“ભદ્રંભદ્ર” નામની નવલકથામાં બ્રાહ્મણોની પંગત શેરીમાં જન્મતી હતી; તેઓ સ્વસ્થપણે ઉઠી રહે તે આગમ્ય ધેડાઓ તથા વાધરીઓ તેઓની પત્રાવળિઓ ઉપર હલ્લો લાવ્યા. બ્રાહ્મણો અલગવાની ધાસ્તીથી દોડ્યા મંડી ગયા. આ જોઇ ભદ્રંભદ્ર ક્રોધથી બોલ્યા :—

શુદ્રો, ચાંડાલો, અધમજનો, આકાશમાં તપ કરતા તેજસ્વી, સ્વર્ગબ્રજ થઇ ખરતા તારા રૂપે નીચે પડે છે, ત્યારે જળ, સ્થળ, વાયુ, વ્યોમ, વૃક્ષ, પર્વત, પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય સર્વ “શિવ,” “શિવ” વચ્ચે કહી શોકાદ્ધાર કરે છે. પરંતુ આજ અહીં ભૂદેવો ભોજન બ્રજ થઇ પલાયન કરે છે, છતાં દુષ્ટો, તમે હર્ષથી પ્રયુક્ત થાઓ છો, તે પુનર્જન્મમાં તમારી શી વલે થશે? પુનર્જન્મમાં આ અન્ન ભૂદેવોને પાછું આપવું નહિ પડે? તો શું કામ હમણું તે લઇ લ્યો છો, અને વ્યાજ ચઢાવો છો? (રમણભાઈ નીલકંઠ—ભદ્રંભદ્ર પા. ૨૯૮).

પ્રેમાનંદના સુદામા ચરિત્રમાં શ્રીકૃષ્ણને મળ્યા પછી સુદામા પાછો ફરે છે, તે વખતે નવીન ઘરમાં તથા નવા સંજોગોમાં તેની સ્ત્રી તેને મળવા આવે છે, ત્યારે તેને ઓળખી ન શકવાથી તેનેથી દૂર નાસવા લાગે છે, તેનું હાસ્યજનક વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે :—

સુદામે જાણી આવી રાણી, ઇંદ્રાણી કે રૂકિમણી, સાવિત્રી કે સરસ્વતી, કે શક્તિ શિવશંકર તણી. સાહેલી સહુ વીંટી વળા, પદ્મિની લાગી પાય, પૂજા કરીને પાલવ ગ્રહો, તવ ઋષિજી નાદા જાય. થરથર ધ્રુજે ને કાંઈ ન સંજે, છુટી જતા ઉઘાટે શીશ, હસ્ત ગ્રહવા જાય સુંદરિ, તવ ઋષિજી પાડે ચીશ. હું તો સેજે જેઠું છું ધર નવાં, મને નથી કપટ વિચાર, હું તો વૃક્ષ ને તમે જોખન નારી, છે કઠણ લોકાચાર. ભોગાસક્ત હું નથી આવ્યો, મને પરમેશ્વરની આણ, જાવા થો મને ક્યાં દમો છો, તમને હજો કલ્યાણ. આંગણમાં કાંઈ નર નથી, આ દીસે સ્ત્રીનું રાજ્ય, તમને પાપણિયો પરમેશ્વર પૂછશે, હુંને કાં આણો છો વાજ્ય.

(૩) **વીર રસ**—આમાં શૂરવીરપણાની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે કવિ નર્મદાશંકર એક ઠેકાણે લખે છે :—

સૌ ચલો જીતવા જંગમચલો વાગે.
યાહોમ કરીને પડો ફસે છે આગે.

વાળે વાળં જોરમાં ઉંચે સુરે હોં,
ચલો લેયા જુદામાં પૂરે શુરે હોં.

બ્યૂગલ બોં બોં બોં બોં ચઢાવે જોદાને જોશ અંગે,
ભુપુભુપુભુપૂપૂ રણસિંગ દોડાવે, સંગ્રામમાં તે ઉમંગે.
વીર સિંધુ ને નટ રણરાગો, મસ્ત ધ્રુમે આ જાગે,
આપણુ પણ રણમાં જઈ ધ્રુમિયે, શ્રી જય આ રહો આગે.
દુંદુભી ડમકાના ઘોર સુણીને પાછા સળે રજપૂતો,
હાહા હાહા હેહેહેહેહે રણમાં ધસી રીપૂ લૂટો.

(નર્મ કવિતા પા. ૧૨૯).

પ્રેમાનંદકૃત અભિમન્યુ આખ્યાનમાં વીરરસનો નીચલો દાખલો
જડે છે :—

ગાળે સાગર જલ, એવાં બેહુ દળ, કળ ના પડે કપિક્યાડે,
રોધાણુ થયું રણ, વીર વાયુ ને પર્ણ, ધર્ણ ધ્રુજે અભિમનં ત્રાડે.
આચાર્ય ને અભિમનં, આખ્યા વદન, ધન ધન દેવતા એમ બોલે,
ભીમસેન ને શલ્ય, જાણે બેહુ મલ્લ, અટલ ઉછળે શેષ ડોલે.
કુંતીભોજ ને કૃપ, ખીજ્યા જેમ સર્પ, દર્પ અન્યોઅન્ય હડે હલ્લે,
અશ્વત્થામા વીર, સાત્યકી રણધીર, શરીર બેદાય દુઃખ નવ ગણે.
બહુ બાણ છૂટે, પણછ ન તૂટે, ભાથાં ખુટ્યાં ભડતણાં,
શર શીઘ્રે મૂકે, ચોટ નવ ચૂકે, હુકે વાઘની પેરે વીર ધણા.
વીર રહ્યા વરસી, ફરે બહુ ફરસી, આકરણીને તીરે ઝાડે,
હાડે હામ ધાલી, સામારે ચાલી, ઝાલી કેશ ને શીશ વહાડે.
ગદા મુદ્ગળ, પડે રે મૂશળ, કુળાહળ તાં મોટું રે થાયે,
ધસી મારે ઢીક, હૈયે આવે હીંક, છીંક ખાતાં કોના જીવ જાયે.
રોળાયા રે રોળ્યા, વાયુએ અફાળ્યા, ઝોળીએ ધાલ્યા વીર જાયે,
ભલા રે ભડ, માથાં વિના ધડ, ફડાફડ ધણાં શિર કુટાયે.
સાંગ્ય લોહ તણી, બહુ ભાલાં અણી, ધણા ભોગળના થાય ભડાકા,
રથના ખડખડાટ, શરના સણસણાટ, જળહળ થાય તલવાર ઝડાકા.
(બુ. કા. દો ભાગ ૨ પા. ૧૯૦-૧૯૧).

(૪) ભયાનક રસ—આમાં ભયની લાગણી પેદા કરવામાં આવે
છે. જેમકે

સુણીને બોલ્યા શ્રીહરિ, સુણુ વિનતાના સૂત,
પાપી જનને તેડવા, આવે જમના દૂત.

બકરી ભયંકર જેહની, મુશળ સરીખા દંત,
કાળા જેવા કોયલા, એવા દૂત અનંત.
જેને જોતાં જીવને તુરતજ ઉપજે ત્રાસ,
પકડી ચાલે પ્રાણીને યમરાજની પાસ.
વિધન કરે બહુ વાટમાં, જમ કિંકર વિકરાળ,
સાંકળ મારે શરીરમાં, જળ હળતી દવઝાળ.
મુદ્દગળ માથામાં હણે, ભાલે પાડે ભંગ,
ખાય કુવાડે કાપીને એ પાપીનું અંગ.

(દલપત કાવ્ય, ભાગ ૨, પા. ૬૮).

ઓ દળ આવ્યું બળવંત દિસે, રીશે રાતારે
એકલડા અસૂરને મુખે, રખે તમે જતારે.
ઓ ગજ આવે બળવંત, દંત કેમ સહેશોરે,
અસૂર અર્જુન ધાયા, તણાયા જશોરે.

(પ્રેમાનંદ-ઓખાહરણ-મૂલત કા. દો. ભાગ ૧ પા. ૬૯).

શીવાજીનાં લશ્કરે લૂટફાટ ચલાવી તેનું વર્ણન “ગંગા” માં
ધન્ધારામ સૂ. દેસાઈ નીચે પ્રમાણે કરે છે :—

મરાઠા ઝનુનીઓ જે ઘરમાં જતા ત્યાં વિકાળ દેખાવ કરતા
હતા.....ઘરમાં જતા સાથ એકદમ એકાદ નાના બાળકને પકડી
તેનાં માથાપ આગળ ઘસડી લાવીને કહેતા હતા કે “જે હોય
તે બતાવ, નહિ તો તારા બાળકને મારી નાંખીશું.” એટલું
બોલતાં સાથ બાળકનાં ગળાં આગળ તરવાર ધરતા; અને જે
સહજ વિલંબ લાગે તો તુર્ત બાળકને કાપી નાંખવામાં વિલંબ
લગાડતા ન હતા. આ દેખાવ જોઈને ઘરનાં માણસો ત્રાહે ત્રાહે
પોકારતાં, ને જે હોય તે બતાવી દેતાં હતાં. પુરોના કાનમાં
કોકરવું હોય ને તે કહાડતાં વાર લાગી, અથવા સ્ત્રીના હાથના
ચુડાને સુનાના પટા હોય, તે ઉખેડી કહાડતાં મુશ્કેલી નડી, કે
પગના તોડાના અડ્ડાસિયા સજડ એસી ગયલા જણાતા, તો કાન
હાથ કે પગને કાપી નાંખવો, એ તો એક ચાંચડ કે માકડ
મારવા જેવું મરાઠા રાક્ષસો ગણતા હતા. (પા. ૫૯).

(૫) કડેણા રસ—દિલને ઉદાસ કરી દયા પેદા કરે છે, ત્યાં
આ રસ હોય છે. જેમકે બેરામજી મહાબારી નીતિવિનોદ ” માં “પત્નીના
મરણથી પતિનો વિલપ ” નામની કવિતામાં લખે છે :—

હુ :ખ હરનારી વાલીરે, ક્યાં તું મૂકી ચાલી રે ?
 સુખ સૂચી મુજ અસ્ત થયો, ને લાગ્યું જોખન જોમ.
 આશા બગડી, કાયા બગડી, જઈ ગઈ યાહોમ.
 રોષ ચઢાવી ક્યાં ચાલી ? શા છે મારા દોષ ?
 પાયા ધ્રુજે, હોસ ઉડે, મુજ પડે બાંરીમાં શોષ.....
 મારી મારી કરી ઉધારી, ધારી નહિ મુજ આશ,
 સ્નેહ ગગનમાં રાહ નડિયો તોડી નિકટ રાસ.
 ઝાંખુ ઝાંખુ આ જગ સારું, નહિ દેખું કંઈ સાર,
 જોયું નીચું કશું ન સુઝે, બિચ્ચાયાન વિસ્તાર.
 મૂકી મહેલની સેજ સુંદરી આ, સ્મશાનમાં કાં જાય ?
 કોમળ તનપર આ શી વિપત્તિ, અરરર જીવ ગભરાય !
 પાણી પાણી, પાણી પાણી, આણી, આણી પાછો શ્વાસ.
 બળતી વહેમાં મુજને હોમો, કેમ દેખું આ ત્રાસ.
 (નીતિવિનોદ પા. ૧૬૭-૮).

પતિના મરણ માટે પત્ની નીચે પ્રમાણે વિલાપ કરે છે :—
 બહાલા ! રહો મુજ પાસે ક્ષેમ, બહીલી મૂકી નહાસો કેમ ?
 લીલી સજિમાં બહીલી મૂકે બેદીલી દેખાય,
 કરમ ફૂટી હું મરણજ આણું, આ ભવ ખાવા ધાય.
 ગરમ અંગારા આંસુધારા નેવો પેરે જાય,
 કાળું કાળું સૌ અધારું, આ તે શું કહેવાય.....
 હાથે પાયે સોજા કાંઈ, ચડે કાળજે તાણુ,
 અરરર જમ તે ગજળ કર્યો રે, લૂટ્યો મારો પ્રાણુ.
 કળ કાનમાં બની કંસારી, ભેળું ફેલી ખાય,
 રસિક પ્રીતમ મુજ હૃદય વસેલો, હવે કેમ વિસરાય.
 શરીર સધળે બળે બળતરા, દમ ગદગદ ધુંટાય,
 નબળી નેસો તો કહ્યું ન માને, મરું મરું જીવ થાય.....
 રડી રડી હું થાકી બહાલા, હવે કંઈ સુકાય,
 વધુ બોલવે મુખ નહિ ચાલે, ગળે ગાંઠ બંધાય.
 આકુળ વ્યાકુળ કશું ન સુઝે, જુજે કાણુ મુજ દાદ,
 અપણુ આ ભવ તુજને સ્વામી, નહિ તો સુણુ ફરિયાદ ?
 (ઉપલુંજ પુસ્તક પા. ૧૬૯-૭૦).

નર્મદાશંકર નર્મકવિતા (પા. ૧૩) મધ્યે નીચે પ્રમાણે લખે છે :—
 દલગિરી તણી હોળિ ફાગિ છે, અરર પેટમાં લાલ લાગિ છે.
 સહજમાં ક્યમે છેતર્યો મને, મરણ વેળા મેં ના દિડી તને.

જોખન ફૂલ જોખું પૂરું ન રે, ખિલત દેખતાં તે અરયું અરે.
બહુજ કારમી જોડિ આપણી, હિણુ હરામિને તોડવે પડી.
અરર શું અરે સ્વપ્ન કહેર રે, અરર શું કહું દેવ માર રે.
અ અ અ હાય અં અં અ હાય રે, અરર હાય જો.....

વેણિસંહાર નાટકમાં કંચુકી મોટેથી રડે છે :—હાયરે ! સાર્વ-
ભૌમ પાંડુ રાજા ! તારા પુત્ર અન્નતશત્રુ, ભીમ, અર્જુન, નકુલ
અને સહદેવનો આવો દારણુ પરિણામ થવો જોઈએ કે ? હે દેવિ
કૃતિ ! ભોજ રાજાના મંદિરની પતાકા ! તને શું દુઃખ આ !

(રણુછોડભાઈ ઉદયરામ—નાટ્ય પ્રકાશ પા. ૧૫૨).

ગમે તેજા પરાક્રમથી, ગમે તેજા વીર કર્મથી એક ચોખ્દો મરણુ
પામે છે, તોપણ તેનાં સગાંસ્નેહીઓની છાતી રૂંધાઇ જાય છે; તો રણુમાં
પોતા સમક્ષ પોતાની પ્રિય સ્ત્રીને મરણુ પામતી જોઇ, તે યાદ આવતાં
પતિની છાતી કેમ નહિ રૂંધાય ?

(ઇ. સ. દેસાઈ—ગંગા. પા. ૧૫૦).

(૬) શાંતરસ—આમાં મનને શાંત બનાવી શિક્ષણુ આપવામાં આવે
છે. જેમકે :—

“ મીરડો કરાર ! હા, મીરડો કરાર ! જેઓ જીંદગીમાં પૂરતાં દુઃખી
છે અને જીવવાને માટે નારાજ કે નાસબર છે, તેઓને માટે મોહોત
જેવો મીરડો કરારજ ક્યાં છે ? એવાં જેઓ મરે છે તેઓ જીવે છે; બાકી
એવાં જીવેલાંઓ મુવેલાંથીબી બદલર છે. ”

બ. ન. કાપ્પાજી—નીના પા. ૧૪).

(૭) બીલાત્સ રસ—આમાં મનમાં કચવાટ ઉત્પન્ન થાય એવું
લખાણુ હોય છે. આ રસનું ઉદાહરણુ બેરામજી મલબારીનાં એક કાવ્યમાં
નીચે પ્રમાણે જડે છે :—

એક ચંદની રાત ચઢ્યો હું ચોપાટી કુંગરવાડી,
આસપાસ દેખાય દેખતાં. દિલ કંપે, ધબકે નાડી.
શા મિશ્રિત ચિત્રો આ ! દારણુ દખમાં ઉભાં આ બ્રહ્મ,
સ્મશાન કરતાં ઘોર, કરે શું વર્ણુન એનું અહિં ઝાણું ?
હાડ, માંસ, સ્નાયુ, રસિકૂપ એ, રક્તકુંડ ફાડે છાતી;
રોમ રોમ કંપારી છુટે, લયકારક આ દેખાથી.
વળી કદપના કદપે આ મૂનકું, અંદર મીધ લક્ષણુ કરતાં;
બસ થીજું શું વધું ? દુઃખ નહિ એવું સો મોતે ચરતાં,

અહિં બહાણાં જે અહિં વેરી સહુ, નહાનાં મ્હોટાં નાશ શરીર;
સાથે મળતાં નસા અને એ, ભેળમળેળ સુકાય રૂધીર.*

(મલખારી-સંસારિકા-કાવ્ય રત્નો પા. ૧૪૧).

શા. મ. દેશાઇ નીચલો દાખલો ટાંકે છે :—

એક કચ્છસ્તાનમાં એક કાહલું એક મુરદાને ખાય છે. પેહેલાં તે પોતાના દાંત વડે તેની ચામડી ચીરી નાંખે છે. પછી માંસાળ ભાગ ખાઇ જાય છે, જેમાંથી નર્ક જેવી ગંધ નિકળે છે. ત્યાર પછી અંગુઠા અને આંગળાની વચ્ચેના સાંધામાંથી માંસને ફાડી કાઢે છે. તેની આંખ સુકી આવે છે, અને પછી તેના મોંમાંથી લોહી અને લગ્ન વગેરે ગલીય ચીજો ટપકવા માંડે છે.”

અદ્ભુત રસ—આમાં અજાણી પેદા થાય છે. જેમકે એક કવિ રાગને કહે છે :—

ઓ રાગ, એક કવિતા તારી આગળ ખોલી રહ્યા પછી એક અદ્ભુત પ્રકારની ચિંતા કવિને રહે છે. કારણ કે તારા જીવસાના અગ્નિથી સર્વ સમુદ્રો સુકાઇ જાય છે અને તારા શત્રુઓની વિધવાઓનાં ખારાં આંસુઓથી તે સમુદ્રો પાછા ભરાઇ જાય છે.”

નળાખ્યાનમાં દમયંતી વનમાં ભટકતી હતી, ત્યારે તેણીને પથમાં એક અજગરના મુખમાં પડ્યો તે જોઇ એક પાર્શ્વીએ તેણીને છેડવી તે વિષે કવિ કહે છે :—

વિપાદર માર્યો વ્યાધે આવી, મહીલા મૃત્યુ થકી મૂકાવી,
વ્યાધે અજગર લીધો હાથે, આલ્યો તેડી દમયંતી સાથે.
પાર્શ્વી હોડ્યો જગને જીતી, પૈદલ્હી જમ ખીલીતી ખીલીતી,
ગયો એક તળાવની તીર, પ્રક્ષાલન કીધું સર્પ શરીર.
દેખતાં દમયંતી પ્રત્યક્ષ, તે અજગર કીધો ભક્ષ.
મુખનું પાસું રહેવા દીધું, બાકી શરીરનું ભોજન કીધું.
દમયંતી વિસ્મય હવી, આ તો વાર્તા દીડી નવી.

(નૃ. કા. દો. ભાગ ૧ પા. ૧૭૧).

ખરેજ આ અદ્ભુત વાર્તા છે, પણ તેનો ખુલાસો આ છે કે કળિયુગ પાર્શ્વીના વેપમાં આવ્યો હતો.

(૯) રૌદ્રરસ—આમાં ક્રોધ દર્શાવવામાં આવે છે. ઉદાહરણ :—

“વિનય સેન, પેલી રાંડ દુષ્ટ કલાવતીને પકડો અને ધસડીને એને તો નકકી જેલમાં લઇ જાઓ. એનાં ભારે કસખી વસ્ત્ર ધૂળમાં ધસડાય,

* દમયંતી જે ચિત્ર મલખારીએ આપ્યું છે, તે માત્ર ખીલતો રસનાં ઉદાહરણ તરીકે આપ્યું છે એમ દીશે છે. તેઓ દમયંતી તરફ અણગમો ધરાવતા હતા નહિ.

એનાં ધરેણું વેરણુછેરણુ અઘ રસ્તામાં પડે અને બીખારી રંક લોકને જડે—એવું એવું જોવાને મહારી મરજી થઈ છે. વિજ્યસેન, નીચમાં નીચ કાળામાં કાળો કદરૂપામાં કદરૂપો અને ગંગામાં ગદો કોઈ જોલો અથવા ઢેડો એ રાંડને આખે શરીરે, મ્હોંપર અને વાળમાં ધૂળ ભરે અને કાજળ ચોષડે તે હું જોઈશ.”

(ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી—સરસ્વતી ચંદ્ર ભાગ ૧ પાને ૧૬૭).

પરશુરામનાં આગમનનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે :—“તેની આંખો તપી ગયેલા સૂર્યના જેવી ગણાય છે. તે પોતાનાજ શરીર ઉપરના ઉપસી આવેલા જખમો ઉપરજ પોતાનો કુહાડો ધસતો આવે છે. થોડે થોડે વારે જંગી જુસ્સાના દૂદ શબ્દો પોકાર્યા કરે છે. તેનો શ્વાસોશ્વાસ એટલા તો જોરમાં ચાલે છે કે પૃથ્વી પણ ઉથલાઈ જાય.”

એક હવસી પાદશાહ એક નાજનીને એકાએક મળ્યો. “હવસના જેહેરથી ગરમ થયેલો તે આશક પોતાની નીચ ફતેહનાં ચશમ તેણી ઉપર ફેંકતો હતો.” આ જોઈ તેણીએ ક્રોધે ખૂમ પાડી :—

અરે ! પાક દામન ઉપર શું સેતમ ? શું ઈનસાફનો અમ્મલ થયો છે ખતમ ?
અરે આજા ! તું શું આ દેખે જોલમ ? આ ખુબસુરતી બાળી ભલે કર ભસમ ?
અરે ધરતી દરિયા ! તહમોને શરમ, જો આ વકતે મહારો ન રાખો ભરમ.
જુઓ, ઝાડ પંખી પશુ ! આ અધમ, છુડે મહારાં હોરમત વચન ને ધરમ.
આ કુદરત ખફા ! કર કબજ મહારો દમ, શું આ ફેજ ખાતર દિધો તે જન્મ ?

ઉપલા ફકરામાં ક્રોધ યુક્ત કરુણારસ છે. પાદશાહ તેણીને પોતાના એશકની જળમાં ખંચવા માંગે છે, ત્યારે તેણી ધિક્કાર તથા ક્રોધ સાથે નીચે પ્રમાણે બોલે છે, ત્યાં રૈદ્રસનો ભાસ થાય છે :—

જુરા એશકની તુંહને લાગી નીશાં, મગર નિચ ફતેહ તું ન પામે હિયાં.
ગમે તે હશે મહારા એકબાલમાં, મગર નહિ ફસું તહારી ચુંગાલમાં.
જુસાની હોશન ને જનું બદશિકલ, મરું હાથે તામે થવાની અવલ.
ચલકતી ચશમ આંખે અંધી કરું, જવાનીમાં ધડપણનો રસ્તો ધરું.
ગોલાખી બદન મેલવું મટીમાં, સોરખ લોહી ઉકાળું ગમ ભટ્ટીમાં.
ચલકતાં આ જુદે—જવાનીનું તાજ, તે પીખી હવામાં કરું હું હરરાજ.
હજીખી પડે તુજ હવસનું દબાન, તો દાંતોથી કરડી મરું મુજ જખાન.
કબુલ કે છે તહારો બેહદ અખતિયાર, મગર મહારું મન નેકીથી આસ્તવાર.
કબુલ કુલ ખલકનો તું છે સેહેનશાહ, મગર તેથી મોઘી છે મહારી વફા,
કબુલ તુજ હકુમત છે મોહોલી ખુલદ, મગર મહારી હોરતનો હક જોરેમદ,
કબુલ તુજ પેસાની ખરી પાદશાહી, મગર પાક દામન છે મહારી ખોદાઈ.
કબુલ તહારો હક છે વખત સદ્દજગર, મગર બિરવા છે મહને નીચ ખ્યાર.

(મહાબારી—સરોદે ઇતેફાક પા. ૧૨, ૨૦-૨૧).

પ્રકરણ સાતમું.

લેખન પદ્ધતિ.

હવે આપણે લેખન પદ્ધતિ તથા શબ્દ ને વાક્ય રચના વિષે થોડુંક વિવેચન કરી તેના નિયમો દર્શાવવાની કોશિશ કરીશું. સાધારણ રીતે જે ભાષા બોલાય છે તે ઘરગથ્થુ હોવાથી સરળ સાદી તથા મહેલાઈથી સમજાય એવી તો હોય છે. પણ આવી ભાષાને જે લખી કાઢીએ, તો તે સાહિત્ય થયું એમ કહેવાય નહિ. સખ્ય કે તેનો વિષય ગંભીર, ગૌરવવાળો અથવા ચિત્ત-આકર્ષક ન હોવાથી તેમાં કશો રસકસ હોતો નથી. માટે પહેલો નિયમો આ છે, કે વિષયની પસંદગી ઉંચા પ્રકારની હોવી જોઈએ તથા શૈલી સરળ સાદી શુદ્ધ અને રસવાળી હોવી જોઈએ. રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામે “નિબંધ-રીતિ” માં એક સામાન્ય નિયમ જણાવ્યો છે તે આ છે, કે લખાણમાં “શુદ્ધિ, રૂઢિ, યથાર્થતા તથા સુવર્ણતા જોઈએ” (પા. ૩૦). પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારો, સાક્ષરો તથા કેળવણીવાળા લોકો જે શબ્દો તથા વાક્ય રચના વાપરે તે શુદ્ધ કહેવાય. વ્યાકરણના દોષવાળા, ગામડિયાં, પ્રાંતિક કે પરભાષાના શબ્દો બહુધા અશુદ્ધ ગણાતા હોવાથી તે વાપરવા યોગ્ય નથી. વ્યાકરણના નિયમો ધ્યાનમાં રાખી વર્ણ, શબ્દ તથા વાક્ય એ ત્રણે દોષ રહિત બનાવવાથી અશુદ્ધિ દૂર થાય છે. જુદાં જુદાં વાક્યો એવી રીતે રચવાં જોઈએ કે જેથી અન્ય વાંચનારના ધ્યાનમાં ઝટ ઉતરે. વાક્યો અતિ લાંબાં, ગુંચવાળાં કે અશુદ્ધ ન થાય તેની કાળજી રાખવી ઘટે છે. ગામડિયા શબ્દો વાપરવાથી લેખક હાંસીને પાત્ર બને છે; એવા શબ્દો શોધી કાઢવાનું મુશ્કેલ નથી. ગુજરાતી ભાષાના પ્રાંતિક ભેદ ત્રણ છે : કાઠિયાવાડી, ચરોતરી, ને સુરતી. સરકારી વાંચનમાળા લક્ષ્યથી વાંચવાથી આ દોષ દૂર થઈ શકશે. પરભાષાના જે શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં લખી ગયા હોય તે વાપરવામાં અડચણ નથી. આના સંબંધમાં રા. નવલરામ વાળખી રીતે લખે છે કે “ગુજરાતમાં હાલ કેટલાકનો વિચાર બહુ ભૂલ ભરેલો લાગે છે. તેઓ એમ સમજે છે, કે સંસ્કૃત શબ્દો જેમ વધારે નાંખીએ તેમ ભાષા વધારે શુદ્ધ થાય. આવી સમજણી તેઓ ખિચારા રૂઢ ગુજરાતી શબ્દોને પણ તાણી ટીપીને મૂળ સંસ્કૃત રૂપે જ લખે છે; જેમકે પરચુરણને પ્રચૂર્ણ, મહેલને મહાલય વગેરે. આરબી શબ્દોની સાથે તો તેઓ હાડવેરજ રાખે છે. તેને દોષ છે ત્યાંથી મારીને કાઢી મૂકે છે.....માન્ય વર્ગમાં ન વધારાતા સંસ્કૃત શબ્દો

પણ પરભાષાનાજ ગણાય; અને જે ફારસી ચારખી શબ્દો બધાની બોલીમાં પેસી ગયા છે, તેને ગુજરાતી શબ્દજ ગણવા જોઈએ. કેમકે ગુજરાતી ભાષા કાંઈ મૂળની નથી. પણ સંસ્કૃત ફારસી વગેરેનાજ મિશ્રબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થયેલી છે.”

ઉપર આપણે શબ્દોની વાત કહી તેજ પ્રમાણે વાક્ય રચના વિષે જાણવું. વાક્ય રચના પણ વ્યાકરણના દોષવાળી, ગામડિયા, પ્રાંતિક કે પરભાષા પ્રમાણે ન જોઈએ.

શુદ્ધિને માટે જે વિવેચન આપણે ઉપર કર્યું છે, તે રૂઢિને પણ લાગુ પડે છે. યોગ્ય પ્રસંગે તથા યોગ્ય ઠેકાણે અમુક શબ્દ વાપરવો અથવા અમુક રીતે બોલવું તે રૂઢિ કહેવાય. જેમકે “મેં મારા શેઠને અર્જ કરી અથવા વિજ્ઞાપિત કરી,” આમ બોલવું બરાબર છે. મેં સરકારમાં વિજ્ઞાપિત કરી આમ લખવું ન જોઈએ. પણ “મેં સરકારમાં અર્જ કરી” આમ લખવું જોઈએ. હિંદુઓનું “દેહેર,” પારસીઓનું “આતશબેરામ,” તથા ખ્રીસ્તીઓનું “દેવળ” આમ લખવું જોઈએ. આ શબ્દો એટલા તો રૂઢ થયેલા છે, કે તે અદલખદલ કરી શકાય નહિ. એજ પ્રમાણે હિંદુઓનું રમશાન તથા મુસલમાનોનું કબ્રસ્તાન આમ બોલવું જોઈએ. યથાર્થતા તથા સુવર્ણતા વિષે હવે પછી વિવેચન કરીશું. સાદી સરળ શુદ્ધ શૈલીનું ઉદાહરણ નીચે આપ્યું છે:—

“સત્ય વડે જન્મત ટકી રહ્યું છે. સત્યનો બેલી ઇશ્વર છે. સત્ય વડેજ જન્મ છે. સંસારનો વ્યવહાર સુખરૂપ સત્યથીજ નિવડે છે. વ્યાપાર રોજગાર અને સાંવજનિક કામે એ વિના ચાલી ન શકે. સત્ય ન હોય તો માણસના વેણ-બોલ-કાલ ઉપર કાંઈ વિશ્વાસ ન રાખે.....સત્ય શીલતાથી ઉલટા જુણ-દુરુણ જૂઠું છે. જૂઠું એ સઘળા દુરુણોમાં અધુરું છે. જૂઠાં છેતરપટી.....દ્વયર્થી બોલવું, બોલવામાં મરી મશાલો બહારાવવો કે કાંઈ પણ જાંઠ મારવી એનો પણ સમાવેશ થાય છે.”

(હરગોવિંદલાલ કાંટાવાળા—સંસાર—સુધારો પા. ૫૬).

શૈલી માત્ર સરળ સાદી તથા શુદ્ધ હોય તો તેટલાથીજ કાંઈ વળ્યું નહિ. જ્યારે શૈલી સરળ સાદી તથા શુદ્ધ હોવા ઉપરાંત રસિક તથા ચિત્ત આકર્ષી હો એવી હોય છે, ત્યારેજ તે રસિકર થઈ પડે છે. દાખલા તરીકે જા. બે. મળ્યાનની “જીલુ ગોરાણી” નામની નવલકથામાં વર્ણવેલીઆણી વચ્ચેનો નીચલો સંવાદ રસિક શૈલીનો છે:—

“હું ત્યાં માણસ એખલી શું કરે? સુલેમાન બેગો જાહાનખાં, તમને તે સાથે શું કામ છે?”

“યુપ રેહ—યુપ રેહ—જે વાતમાં આપણે સમજ્યે નહિ, તેમાં માથું નહિ ધાલીએ. મારા જેવા ધણીને ખોદાએ ધારા કાયદાની અઠ્ઠલ આપી, તે આટલીક દુકાનપર ખેસીને ગળે ભરવાની અને તસુએ ફાડવાની?”
 “તમારા જેવાની અઠ્ઠલ? ઓ વાયરે માય. ખોદાએ તમારું માથું કાચનું કીધું હતે તો કેવું મળનું, કે તેમાંથી કેટલી અઠ્ઠલ ભરેલી છે, તે હું બી જોઈને ખુશી થતે. કેમકે હમણું તો કાંઈ નજર આવતું નથી.” (પા. ૧૭).

દૈનિક તથા અઠવાડિક છાપાઓમાં તેમજ માસિકામાં અધિપતિની કલમથી લખાયલા વિષયો અવશ્ય કરીને સરળતા તથા શુદ્ધિના નિયમને અનુસરીને હોવા જોઈએ. પરંતુ મોટે ભાગે આ નિયમ જળવાયલો આપણે જોતા નથી. પરિણામ આ આવે છે કે જનસમૂહને કાંઈક નવી ખાતરી મળે છે, કાંઈક નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, કાંઈ વિચાર કરવાને ખોરાક મળે છે, પણ ભાષા સુધરવાને બદલે સાંભી દિનપ્રતિદિન બગડતી રહે છે.

પુસ્તકો ત્રથા વર્ગરેમાં વિષયો વધારે કંઠણ પ્રકારના હોય છે. માટે શૈલી તથા લેખન પદ્ધતિ ઉપલા નિયમાનુસાર લખાયલી હોવી જોઈએ એટલુંજ નહિ, પણ ઠેક ઠેકાણે ગંભીર (grave), ઓજસ્વી (vigorous), ગૌરવવાળી (weighty) તથા પ્રાદ (dignified) હોય તો તેમાં દોષ જેવું કશું નથી.

બનતાં સુધી યોગ્ય સ્થળે ઘટતા શબ્દો વાપર્યાંથી શૈલી અસરકારક થઈ પડે છે. જેમ કે :—“જીવાન પૈસાદાર પોતાના નહારા જંદમાંથી ફૂરસદ લાવી ઉનાળે દાઝતા, વરસાદે ભીંજતા, અને શિયાળે ઢુંઢવાતા એવા, અને ભોંય જેવું બિછાતું તથા આકાશ જેવું ઓઢણ..... એવા નિરાશ્રિત સંબંધી વિચાર દોડાવે તો કેટલા પરોપકારનું કામ થાય?”
 (નર્મગદ્ય પા. ૯૩).

કોઈ કોઈ લેખકો યોગ્ય વિશેષણ વાપરવાને મિથે પ્રાસવાળા શબ્દો ગોઠવી કાઢી પોતાનું પાંડિત્ય દાખવે છે તેથી લખાણ અરુચિકર બને છે. જેમકે “શું આવી ભબ્બ, સુંદર, મોહક ને કોમળ કુદરતમાં ચિંતાવિહીન વિહરતા ગરવા ગરાસીઆ, કોંટાળા કાઠી, ગાંડા ગઢવી, બહાદૂર બાબરીઆ, આનંદી આયર, રંગીલા રબારી, ચપળ ચારણભાટ, ભોળા ભરવાડ, ખંતીલા ખલાસી, ચાળાક ચાંચીઆના હૃદયમાંથી નિરંકુશ ભાવના મીઠા મનહર બહોળલાલીથી ઉછળતા ઉદ્ગારો પોતાની દુહા સોરઠાની સરળ ભાષામાં બહાર હુકળી ન નીકળે?”

(એથી ગુ. સા. પરિષદ રીપોર્ટ પા. ૩૭૭).

પ્રેમાનંદનાં કાવ્ય “દાહ્યલીલા” ની નીચલી કડીમાં પ્રાસયુક્ત શબ્દો છે પણ તે તદનજ યોગ્ય તથા યથાર્થ છે :—

સાસુ વાઘણુ, નણુદી નાગણુ, જેઠ તે જેવો જન્મ રે,
સુરભિસુત જેવો સ્વામી, તેને ઉત્તર દીને કથમ ?

(બૃહત્ કાવ્ય દોહન ભા. ૧ પા. ૧૧૨).

એક સાક્ષર કહે છે તેમ ભાષાનું સાદાપણું એ સર્વ માન્ય ગુણ છે. એવી ભાષામાં લખાયલા ગ્રંથો ઝટ લોકપ્રિય થઈ પડે છે તથા દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવે છે. દિલગીરી ભરેલું છે કે આજ કાલના ઘણાક લેખકાની ભાષા કુદરતી નહિ, પણ કૃત્રિમ હોય છે. પોતાનું પાંડિત્ય દર્શાવવા તેઓ ગ્રંથોમાં અપ્રાસંગિક સંસ્કૃત શબ્દો અથવા કહેણ ફારસી શબ્દો અહિંતહિં ઘુસાડી દે છે. પણ વાંચક વર્ગ આ તેઓનો ખાલી ઠાઠમાઠ સહેલાઈથી પકડી કાઢે છે. શબ્દની સાદાઈ, અર્થની ગંભીરતા તથા કુદરતનું સુંદર ચિત્ર એ ગુણો ગ્રહણ કર્યાંથી લખાણુ આકર્ષક બને છે એમાં સંદેહ નથી.

(૨) ઉપલાં વિવેચનપરથી જણાશે કે બીજો નિયમ આ છે કે શબ્દો તથા વાક્ય રચના સ્પષ્ટ જોઈએ. ખતતાં સુધી સારી પેઠે પરિચયમાં આવેલા ખુલ્લા અર્થવાળા શબ્દો પસંદ કરવા જોઈએ. કુદરતી રીતે ઉપત્ત થયેલા વિચારોને ન સમજાય એવી ભાષામાં દાટી દેવા યોગ્ય નથી. અસ્પષ્ટ વાક્યનું ઉદાહરણુ નીચે ટાંકીશું. કવિ કાણુને કહેવો અથવા તેનું કર્તવ્ય શું છે તેની વ્યાખ્યા આપતાં એક લેખક લખે છે કે :—

“કવિ, વિચારના પ્રકાશમાં છુપાયેલો, દુનિયાએ જે આશાઓ અને ભીતિઓની અવગણના કરી છે, તેનીજ અનુકંપામાં તે પ્રવૃત્ત થાય ત્યાંસુધી માગ્યા વગર સ્તોત્રો ઉપર સ્તોત્રો વરસાવતો રહે છે.”

ઉપલા ફકરામાં લેખક શું કહેવા માંગે છે તે તદનજ અસ્પષ્ટ છે. તેની મતલબ નીચલા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી શકાય :—

“દુનિયાએ જે આશાઓ તથા ભીતિઓ તરછોડી કાઢી છે, તેનીજ તરફ પોતાની લાગણી ખીલવી, તેના વિચારમાં ને વિચારમાં કોઇના પણ માગ્યા વિના, કવિ તેની તારીફ પર તારીફ કર્યો જાય છે.”

શૈલી કિલ્લ અથવા મહા મહેનતે પેદા કરેલી હોવી ન જોઈએ; તેમજ તે કૃત્રિમ યાને અકુદરતી ખનાવટના દોષવાળી ન જોઈએ. દાખલા તરીકે “સાચને માટે જીવ આપવો,” આમ કહેવાને બદલે “સત્યને માટે પ્રાણપણું કરવો,” આમ લખવું ઠીક નથી. “તેનો શિરચ્છેદ

કરવામાં આવ્યો," આ કૃત્રિમ ભાષા છે; તેનું "માથું કાપી નાખવામાં આવ્યું" આ સરળ સ્પષ્ટ ભાષા છે. "લોકોકિત ચાલે છે" આમ બોલનાર પોતાનું ટુંક ભડોળ દેખાડવા માંગે છે, જ્યારે એક સાદો વિદ્વાન ગૃહસ્થ તો બોલશે કે "કહેવત છે." ખાલી માઠમાઠ દેખાડનાર કહેશે કે "તે પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયો;" ફક્ત "પાસ થયો" આમ બોલવું પૂરતું છે. "તે સગિતશાસ્ત્રમાં પારંગત ન હતો," આ ક્લિષ્ટ ભાષા છે. માત્ર આટલું જ લખીએ કે "તે પ્રવીણ ન હતો" તો શું ખસ નથી ?

કેટલાક કવિઓ તથા લેખકો કંઠણ શબ્દો વાપરી તેના અર્થો પોતેજ ટિપ્પણમાં આપે છે, તે રૂઢિ પસંદ કરવા જોગ નથી. નર્મદાશંકર, દલપતરામ, મહીપતરામ રૂપરામ, અરદેશર ખખરદાર, નારાયણ હેમચંદ્ર આદિ કવિઓ તથા લેખકો આ દોષથી મુક્ત નથી. તેનું કારણ આ છે, કે તેમણે પોતાને લાગ્યું છે, કે તેમણે વાપરેલા શબ્દો જનસમૂહ સહેલાઈથી સમજી શકશે નહિ. ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી શ્રેષ્ઠ લેખકો મધ્યેના એક હતા. તેમના ગ્રંથો જરૂરજ વાંચવા જોઈએ. છતાં તેઓ પણ કેથે કેથે આ નખળાઈને વશ થયા હતા. દાખલા તરીકે "સરસ્વતી ચંદ્ર" માં આપણે વાંચીએ છીએ કે :—

"ઘણાક નિર્ગંધો લખી પારિતોષિકો (ધનામે), પાંડિત્ય વેતનો (સ્કૉલરશિપો) ચંદ્રક (ચાંદ) વગેરે તેણે મેળવ્યાં હતાં."

"તે ધારાશાસ્ત્રીની પરીક્ષામાં સફળ થઈ મુંબાઈના વરિષ્ઠ ધર્માસનનો (હાઇ કોર્ટનો) પક્ષવાદી (વકીલ) બન્યો હતો, અને પક્ષ મંત્રી (એડવોકેટ) થવા અભ્યાસ કરતો હતો."

ઉપલા ગ્રંથકારે કંસમાં અથવા ટિપ્પણમાં જે શબ્દો આપ્યા છે, તેજ વાક્ય રચનામાં ગોઠવ્યા હતા, તો તેથી ક્લિષ્ટતાનો દોષ લાગુ પડત નહિ. લેખક ગમે તેટલો વિદ્વાન હોય છતાં તેણે પોતાના મનના કલ્પેલા અથવા તત્કાળ ઉપજાવી કાઢેલા શબ્દો વાપરતાં અટકવું જોઈએ.

કેટલાક લેખકો સ્પષ્ટ શબ્દો વાપરી કંસમાં તેજ અર્થવાણા ખીજા શબ્દો મૂકે છે, તેમ કરવાની કશી જરૂર નથી. જેમકે :—

"સાર્વજનિક ધર્મમાં.....સ્વદેશહિતેચ્છા, કૃતરાતા, સભ્યતા, પરોપકાર ભુદ્ધિ, નિષ્કપટ (સત્યશીલતા), યોગ્યવટ (પ્રમાણિકપણ), નત્રતા (સૌમ્યતા), મોટું મન અને ન્યાય એમનો સમાવેશ થાય છે."

(હરગોવિંદલાલ કાંઠાવાળા—સંસાર સુધારો પા. ૪૧).

ઉપલા ફક્તમાં કંસવાળા શબ્દોથી વધુ પ્રકાશ પડતો નથી, માટે તેની જરૂર નથી.

કેટલીક વખતે અન્વય વગેરે ધ્યાનમાં લેતાં શિષ્ટ ભાષાને ઉપયોગ અવશ્ય કરવો પડે છે. દાખલા તરીકે “કરણુચ્ચેલો” નામની નવલકથામાં આપણે વાંચીએ છીએ કે :—

“તેણે વાત અથથી ઇતિ સુધી કહી.....તેનામાં નખથી શિખા સુધી કોષની જવાબા ઉડી.”

અન્વય ધ્યાનમાં લેતાં ઉપલાં વાક્યો અંધકારે યોગ્ય શૈલીમાંજ લખ્યાં છે.

આપણે ઉપર કહ્યું તેમ શબ્દોના અર્થ સ્પષ્ટ હોવા જોઈએ. પણ કેટલાક શબ્દો લિન લિન અર્થે વપરાતા હોવાથી અન્વય ઉપરથી તેનો અર્થ શોધી કાઢી શકાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય દર્પણમાં કહ્યું છે, કે અર્થો વાચ્યશ્ચ લક્ષ્યશ્ચ વ્યંગ્યશ્ચેતિ ત્રિધા મતઃ : । “અર્થ”ના ત્રણ પ્રકાર છે, વાચ્ય, લક્ષ્ય ને વ્યંગ્ય. વાચ્યાર્થ (Primary sense) એટલે ઝટ સમજી શકાય એવો અર્થ; જેમકે “માથું,” “હાથ” વગેરે શબ્દોથી શરીરના ભાગોનું જ્ઞાન થાય છે. લક્ષ્યાર્થ (Secondary sense) એટલે ધ્યાનથી વિચાર કરતાં જે અર્થ સમજાય તે; જેમકે “આ માણસ જ્યાં ત્યાં માથું મારે છે;” “આ દગાફટકામાં તેનો હાથ છે.” અત્રે “માથું મારવું” નો અર્થ “ધ્યાન રોકવું” થાય છે; તથા “તેનો હાથ છે” નો અર્થ “તેનું કામ છે.” “માથું,” “હાથ” આ શબ્દોથી પહેલાં શરીરના ભાગોનો ખ્યાલ આવે છે, પણ તે ખ્યાલ અન્વય પ્રમાણે યોગ્ય લાગતો નથી, માટે શરીરના આ ભાગો જે કાર્ય કરે છે, તેનો અર્થ લાગુ પાડવો ઘટે છે. વ્યંગ્યાર્થ (Suggested sense) એટલે આડકત્રી રીતે જે અર્થ સમજાય છે તે. જેમકે “તેનું માથું ફરી ગયું છે.” યુને “તે મૂર્ખ અથવા થેલો બન્યો છે.” “શેઠના કારભારમાં તેણે ઠીક હાથ માર્યો છે.” નો અર્થ આ છે, કે “તેણે અપ્રમાણિકપણે પુષ્કળ નાણું ભેગું કર્યું છે.”

(૩) ભાષા સંસ્કૃતમયી અથવા ફારસીમયી ન જોઈએ. જડખાંતોડ ભારોભાર સંસ્કૃત શબ્દો અથવા સમાસો વાપર્યાથી, તેમજ અપરિમિત કંઠણ ફારસી શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યાથી વાંચક વર્ગ કંટાળે છે. અલખતાં યોગ્ય સ્થળે ભાષા શિષ્ટ તથા પ્રૌઢ થવીજ જોઈએ. ભાષાને વજનવાળી તથા સામર્થ્યવાન બનાવવા અહિંતહિં કંઠણ સંસ્કૃત શબ્દો યોગ્ય કાળજી સાથે વાપર્યા હોય તો ખોટું નથી. નીચલાં ઉદાહરણ ઉપ-

૨થી આપણી મતભાવ સ્પષ્ટ થશે. ઇન્દ્રારામ સ્વ. દેસાઈની “દિલીપર હલ્દો” નામની નવલકથામાં લખ્યું છે કે :—

“રણક્ષેત્ર ભયાનકથી પણ વધારે ભયાનક થઈ રહ્યું હતું. શિયાળવા ને કુતરાઓને આજે મેળાવાની હતી. તેઓની દોડદોડ મોટી હતી. કાગડાઓ આકાશમાં જણાતા હતા, ને અદિત્યાં તદિત્યાં નિર્જન ક્ષેત્રમાં ચિંતાતુર મનુષ્યો હતભાગ્ય બની ઉદાસીનતાથી નાશભાગ કરતા હતા. નદીની પડોશમાં એક ચિતા ખડકવામાં આવી હતી. તેમાં ધૃત્યુરાજની રાણી અગ્નિ પ્રવેશ કરવાની હતી અને દેવલોક પહોંચેલા સ્વામીના દર્શનાર્થે જવાને તૈયાર હતા.”

ઉપલા ફકરામાં ભાષા પ્રસંગોપાત પ્રૌઢ છે, માટે એમાં કાંઈ દોષ જેવું નથી.

નારાયણ હેમચંદ્રે એકસોથી વધુ ગ્રંથો રચ્યા છે, તેમની ભાષા ઠેકઠેકાણે પ્રસંગ પ્રમાણે પ્રૌઢ છે; તેનો એકજ દાખલો “સીતા વનવાસ” માંથી નીચે પ્રમાણે ટાંકીશું :—

“સીતા ધણીજ સુશીલા તથા બહુ સરળ હૃદયની હતી; તેના જેવી પતિપરાયણ સ્ત્રી કદિ પણ કોઈના જોવામાં તથા સાંભળવામાં આવી નથી. તે પોતાના વિશુદ્ધ ચરિત્રમાં પતિપરાયણતાના ગુણની એવી તો પરાકાષ્ટા દેખાડી ગઈ છે, કે ઇશ્વરે માનવજાતિને પતિવ્રતા ધર્મનો ઉપદેશ આપવા માટેજ તેને ઉત્પન્ન કરી હતી એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. તેના જેવી સર્વગુણસંપન્ન સ્ત્રી કોઈ પણ વેળાએ ભૂમંડળમાં જન્મી નથી, અને કદિ પણ કોઈ સ્ત્રીએ તેના જેવું દુઃખ વેઠ્યું નથી.” (પા. ૧૨૭).

(૪) લખાણમાં પદ્યબંધની ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવું જોઈએ. એક પછી એક આવતા શબ્દોની ચુંટણી એવી સીકતથી કરવી જોઈએ કે જેથી આખું વાક્ય વાંચતાં તે ચોક્કસ પ્રકારની તાલવાળું માલૂમ પડે. સરખા વજનવાળા શબ્દો તથા વાક્યો સાથે સાથે એકમેક સાથે બેળાઈને આવ્યાથી શૈલી દીપી નિકળે છે. વાક્યો લાખ્યાં હોય તો અડચણ નથી, પણ કાનને કઠોર લાગે એવાં ન જોઈએ. સારાં પુસ્તકો વાંચ્યાથી પદ્યબંધની સુફેલ કળા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તાલવાળાં એક નાનાં વાક્યનો દાખલો નીચે ટાંકીશું :—

ભોળો બીમ કાનનો કાચો, માથાનો ફરેલ ને રણનો શરો હતો.
(નર્મગણ પા. ૮૩)

અંગ્રેજીમાં કહે છે કે Brevity is the soul of wit “સંક્ષેપ એ વિદ્વતાનું કેન્દ્ર છે.” અર્થાત્ સંક્ષિપ્ત ભાષાથી લેખકની વિદ્વતા અગતી

નિકળે છે. દુકામાં લખી પણ સમજાવવું એ કંઈક કામ છે અને તેમાં પણ જોયો લેખકો કાવે છે. જેમકે

“એક વચની હરિશ્ચંદ્ર, દાનેશ્વરી કહ્યું, પરંતુ :ખલનક વિક્રમ અને વિદ્યાવિલાસી ભોજ એવા રાજ્યકર્તાઓએ પ્રજાના લક્ષણમાં ભારે અસર કરી હતી.” (હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા—સંસાર સુધારો પા. ૭૯).

ઉપલા ફકરામાં દરેક રાજ્યકર્તાના ખાસ ગુણોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન માત્ર એકેક શબ્દમાં સમાયલું છે.

શબ્દો તથા વાક્ય રચનામાં સુવર્ણતા યાને કાનને મધુર લાગે એવા અવાજ હોવા જોઈએ. નાનાં નાનાં પણ વજનદાર વાક્યો વાપર્યાથી શૈલી લલકારદાર બને છે. આવી શૈલી આપણે શામળભટ્ટના છંપામાં અનેક દેકાણે જોઈએ છીએ. જેમકે દુષ્ટ ચાલવાળી સ્ત્રીને માટે તે લખે છે :—

કેંકે માર્યા કંથ, કેંકે પરણ્યા પરહરિયા,
કેંકે ઉંચ અમીર તણ, કિંકર વર કરિયા.
કેંકે કુટુંબ પરિવાર તણ ચિત્ત બીજે ચાલી,
કેંકે મહિપતિને મેલી, માનની ગમતે મહાલી.
કેંકે સાસુ નણુંદ સંહારિયાં, માતપિતા મર્દન કર્યા,
એ જીવતી જાત છે જક્ષણી, જોર જોરાવરનાં હવ્યાં.

પદ્યધ્વની બાબત ધ્યાનમાં લેતાં યાદ રાખવું જોઈએ છે કે વાક્ય-રચના તથા અન્વયનો ભંગ થાય નહિ. નીચલાં ઉદાહરણમાં અન્વયનો ભંગ એક પ્રખ્યાત ગ્રંથકારે કર્યો છે, તે લગભગ દિલગીરીભર્યું છે.

“સીતા સાસરે આવી ત્યારથી તેણે એક દહાડો પણ માયાપ-ની ખોટ અનુભવી નહોતી. ખરેખર સીતા સઘળાઓને એવી પ્રિયપાત્ર હતી, અને તેનું અલૌકિક રૂપ તથા પવિત્રતાથી ઘરમાં એવી તો અપૂર્વ શ્રી થતી, કે દીવા સિવાય જેમ ઘરમાં અંધારું હોય છે, તેમ સીતાની ખોટથી તે ખોટું મંદિર પણ શૂન્ય જણાતું હતું.”

ઉપલા ફકરામાં કહ્યું છે કે સીતા સાસરે આવી ત્યારથી તે હંમેશા સાસરેજ રહી હતી, સખ્ય કે સાસરે એક દહાડો પણ એવો ગયો ન હતો કે પોતાનાં માયાપની ખોટ તેને માલૂમ પડી. પછી તરતજ ગ્રંથકાર સીતાની સિદ્ધતામાં કહે છે, કે સીતાની ગેરહાજરીથી તે રાજમંદિર શૂન્ય જણાતું હતું. પરંતુ કર્તા ભૂલી ગયો છે, કે અદ્યાપિ એક પણ દિવસ સીતા સાસરેથી ગેરહાજર રહી જ નથી. વનવાસમાં જવાનો વખત તો હવે પછી આવવાનો છે. માટે રપટ દેખાય છે કે ગ્રંથકારે અન્વય ઉપર લક્ષ આપ્યું નથી.

અન્યથા અનુકૂળ ન થાય એવા શબ્દ વાપરવા નહિ. જેમકે સુવર્ણ મૃગ જેમ સીતા રામને કહે છે કે :—

“આ અપૂર્વ મૃગ મારા મનને ખેંચી લે છે. તમે જો એને જીવતો પકડી આણી શકો તો હું ઘણીજ આશ્ચર્ય થઇશ.....સ્વાર્થની ખાતર સ્વામીને લગાડવો એ સ્ત્રીઓને ખરાબ છે, પણ કહું છું કે એ જીવતું શરીર જોઈને હું ઘણીજ આશ્ચર્ય પામી છું.”

સુવર્ણ મૃગને જોઈનેજ સીતા આશ્ચર્ય પામી હતી, ત્યારે તેને પકડી આણવાથી તેણી “ઘણીજ ખુશી” થશે આમ લખવું જોઈએ; ગ્રંથકારે “આશ્ચર્ય થઇશ” શબ્દો વાપર્યા છે તેનો અર્થ તો આ થાય કે રામ તે મૃગને આણવા અશક્ત હોવાથી જો તેને તે આણે તો સીતા આશ્ચર્ય પામે. રામને માટે સીતા આવો વિચાર ધરાવે એ યોગ્ય નથી.

(૫) વાક્યરચનામાં પુનરુક્તિ (tautology) અથવા શબ્દાતિશય (pleonasm) કોઈપણ રીતે ઈચ્છવાજોગ નથી. તેજ વિચાર અથવા તેજ શબ્દો પાછા પાછા બોલવાથી અથવા લખવાથી ભાષણ કે લખાણ નબળું પડી જાય છે.

ખીનજરના શબ્દો પણ વાપરવા નહિ; જેમકે “મેં આંખે જોયું.” અત્રે “આંખે” શબ્દની જરૂર નથી. પણ અગરજો ભાર મેલી બોલવું હોય તો આમ કહેવું ખોટું નથી કે “મેં મારી પોતાની આંખે જોયું; મને ખોટા શું પાડે છે?”

જા. બે. મરજખાન કૃત “જીલુ ગોરાણી” નામની નવલકથામાં લખ્યું છે કે :—“મારા દોસ્ત મધનલાલ વકીલ જે આપણા સરકારી વકીલ છે, તેમને મોહોડે મોહોડે બોલતાં મેં મારે કાનેકાન સાંભળ્યા.”

(પા. ૧૫).

“મુવો તું, એસ અહિં ને તારે મોહોડે મર” (તેજ પા. ૩૨).

છેલ્લા બે ફકરામાં પુનરુક્તિ દોષ નથી; ઉલટું તેથી ભાષણ વજનદાર બન્યું છે.

અલખતાં લખાણને વજનવાળું બનાવવા તેજ અર્થવાળા પણ જુદા શબ્દો લખ્યા હોય તો કોઈ અડચણ નથી. દાખલા તરીકે કરસનદાસ મુલજી “નીતિવચન” માં કહે છે :—“ઈશ્વરે આ જગત ચલાવવાને ચોક્કસ નિયમો તથા મુકરર કાયદા બાંધ્યા છે.” એજ પ્રમાણે કેળવણી કાબજી લખે છે—“છોકરાં સંબંધી તેની, સઘળી ચોંચ અને ચોકાશી, તકેદારી અને ખખરદારી, સંભાળ અને જાગન એટલામાંજ અટકી હતી.” (દીની પ્રહી પા. ૬૪). ઈ. સ. દેસાઈના “દિલ્લી-

પર હવેલો ” માં આંદ્રી સ્ત્રી રોષમાં મહારાજને કહે છે :—“જરાતો લગ્ન કરો, જરાતો સરખાવો.” (પા. ૭).

કેટલીક વખતે પુનરુક્તિ ઉપરાંત ખોટા શબ્દો પણ વપરાય છે. જેમકે :—

“પેલા ગદાધરે જોશીના અંગ ઉપરજ હાથ ઉઠાવ્યો, વગર મફતમાં, કાંઈજ કારણ વિના.”

ઉપલા ફકરામાં “વગર” શબ્દ ખોટી રીતે દાખલ થયેલો છે.

ઘણેક ઠેકાણે એક શબ્દની પછી ઉપસર્ગ સાથેના તેજ શબ્દ પાછો આવે છે ત્યાં પુનરુક્તિનો દોષ નથી. જેમકે—ચિત્રવિચિત્ર, ગતિ-અવગતિ, શાખા પ્રતિશાખા, રૂપસુરૂપ, ન્યાય-અન્યાય. આ દરેક સમાસોમાં બન્ને શબ્દો છે અને તેના અર્થો જુદા છે. “પ્રસંગ પ્રસંગ પ્રમાણે,” “ઠેકઠેકાણે,” “રોજ રોજ” આદિ શબ્દો જુદાપણુ યતાવે છે માટે પુનરુક્તિ નથી.

કેટલીક જગ્યાએ વાક્ય રચનામાં જોર, જોમ, તથા જોસ લાવવા કાળે તેજ શબ્દ ચોક્કસ અંતરે વાપરવામાં આવે છે. જેમકે :—

કોઇ તનદુઃખિયા, કોઇ ધનદુઃખિયા, અનનુઃખિયા રહે અભાગી.

પરમૂલક, પરદેશ કે પરધરતી પરધામ,

જ્યાં દેખે મુજ જેવડી, ત્યાં ન ધાલીશ હામ.

(શામળભટ-બૃહત્ કાવ્યદોહન ભાગ ૨ પા. ૩૬૧)

હાવાં તો હરિને ભજોરે ભજોરે, મન હાવાં તો હરીને ભજો,
આવીને કુચો કર્યો તે સંસાર સુખ હાવાં, એહમાં નથીરે મઓરે મઓરે!

(દયારામ—નીતિભક્તિ પા. ૨૫૫).

કોઇક વખતે તેજ શબ્દ બે વખત વપરાય છે, પણ જુદા જુદા વાક્યોને લાગુ પડવાથી પુનરુક્તિ થતી નથી. જેમકે :—

એક નહીં, નહીં ઉપાય કોઇ ખીજ. (દયારામ—નીતિભક્તિ પા. ૨૬૬).

જેમ દીપક તે વન્નિહ, વન્નિહ દીપક નહિં દોષે (=એ).

(અખાકૃત અનુભવ પિંડુ—બૃહત્ કાવ્ય દોહન ભાગ ૨ પા. ૩૩૧).

જ્યારે શબ્દો પાછા આવ્યાને લીધે “ખરો,” “ખચિત,” આદિ અર્થ ઉઠે છે, ત્યારે પણ પુનરુક્તિ મળ્યામ નહિ. જેમકે :—

કુલકાણુથી શીથળ પડ્યો પુરૂષ પુરૂષ થાય,

પણ મંદલ (=નામદ) મરદ હોય ન કદા, સોમણ પારો ખાય.

(દયારામ—નીતિભક્તિ પા. ૨૬૬).

હકેથી લખ્યે ને હકેથી દધ્યે, હકનું હજમ થાય,
અણુહકનો આનો આવે તો ઉલટી યરકત જાય.

ઉલટી યરકત જાય તે કમાણી, દુધનું દુધ ને પાણીનું પાણી.

(કવિ જોવિંદરામકૃત ઉપદેશ વિષે કાવ્ય બૃ. કા. દો. ભાગ ૨ પા. ૮૨૩).

કેટલાક લેખકો એકજ શબ્દ ત્રણ અથવા ચાર વખત વાપરે છે, ત્યાં તેઓની મક્કસદ મજબૂત અસર કરવાની હોય છે, અથવા ચોક્કસ પ્રકારના અવાજનો ખ્યાલ આપવાની હોય છે. દાખલા તરીકે:—

ઉઘમ, ઉઘમ, ઉઘમ અતી, ઉઘમ શ્રેષ્ઠ ને કર્મજ રતી.

(સામગીભટ-ઉઘમકર્મસંવાદ-પૃથક્ કાવ્ય દોહન પા. ૩૬૮).

નાચે કંચની થન થન થન થન, ગાતી મનહર મધુરા રાગ.

(મલખારી-સંસારિકા પા. ૬૩).

(૬) ગુજરાતી, સંસ્કૃત, ફારસી, ઇંગ્રેજી આદિ પુસ્તકોમાંના ઉતારા (Quotations) યોગ્ય તથા બાબતને લાગુ પડે એવા હોવા જોઈએ. લેખકે યાદ રાખવું કે આવા ઉતારા આપવાની મક્કસદ પોતાના વિચારોને ટેકા આપવાની છે; નહિ કે પોતાનાં બોલોનાં વાંચનનું ભંડોળ દેખાડી આપવાની અથવા પારકાં લખાણોથી પોતાનાં ગ્રંથનું ભરણું ભરવાની. “મંકોલે” જેવો વિદ્વાન કહી ગયો છે કે બીજાનાં પુસ્તકોમાંથી અવતરણો ઉતારી લેવાં, એ અલ્પજ્ઞાનની આગાહી છે. અલ્પજ્ઞાની લેખકોજ બીજાના ઉતારાઓ ઉપર આધાર રાખે છે. અલબત્ત પોતાના મતને પુષ્ટિ આપવા પ્રસંગોપાત ઉતારા આપવામાં અડચણ નથી. પરંતુ ડગલે ને પગલે અવતરણ ક્યાંથી લેખકમાં રામ નથી એમ સહજ સમજાઈ આવે છે. નર્મદાશંકર, દલપતરામ, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, રણુછોડભાઈ દયારામ, મહીપતરામ રૂપરામ, હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા નારાયણ હેમચંદ્ર, શોરાબજી દેશાઈ આદિ લેખકોએ ઘણેક ઠેકાણે સંસ્કૃત પુસ્તકોમાંથી યોગ્ય ઉતારાઓ ટાંક્યા છે, તેથી તેમનું લખાણ તેજ તથા વજનદાર બન્યું છે, એમાં શક નથી. કવિ દલપતરામ ઝાલાભાઈ “દેવત ઇર્પણ” માં ઈમારા જોશીઓ લોકોને ધૂતે છે તે વિષે નીચલે શ્લોક ટાંકે છે:—

ગણિકાગણકૌ સમાનશાલૈ, નિજપંચાંગનિર્દશકાલુમૌ ।

અધમોત્તમયોઃ પ્રકાસતુલ્યૈર્વિધિના વિત્તહૃૌ વિનિર્મિતૌ ॥

અર્થ—વેશ્યા અને જોશી એ બંને સરખા સ્વભાવનાં હોય છે. તેઓ બંને પંચાંગ દેખાડે છે.....વેશ્યા તરસાં મ્હાણસોની કામના પૂરી

કરીને તેમનું ધન ધૂતે છે, અને જોશી સારા માણસોની કામના પૂરી કરીને તેમનું ધન ધૂતે છે. એ બંનેને દૈવે ધન ધૂતવા સરજેલાં છે.

અવતરણનો તરણુમો આપતી વેળા સાધારણ નિયમ આ રાખવો જોઈએ છે કે શબ્દશઃ અર્થ આપવાની જરૂર નથી; પણ ઝટ સમજી શકાય એવી રીતે અર્થ અથવા સાર આપવો. જેમકે સંતોષ વિષે મહી-પતરામ રૂપરામ “સિદ્ધરાજ જયસિંહમાં” નીચેલા શ્લોક ટાંકે છે :—

મર્ષા : પિર્વાન્ત પવનં ન ચ દુર્બલાસ્તે શુષ્કૈસ્તૃણૈર્વનગજા બલિનો ભવન્તિ ।

કન્દૈ : ફલૈર્મુનિવરા : ક્ષપયન્તિ કાલં સંતોષ એવ પુરુષસ્ય પરં નિધાનં ॥

“સાપ વાયુ બહાણુ કરીને રહે છે, તોપણ દુર્બળ થતો નથી. અરણ્યમાં હાથી શુષ્ક તૃણપર જીવી બહાલ્ય થાય છે. મુનીજન કંદમૂળ ને ફળ જમીને મુખમાં દિવસ કાઢે છે. માટે સંતોષ એજ પુરૂષને પરમ મુખનું કારણ છે.”

હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા પોતાનાં પુસ્તક “સંસાર સુધારા” માં (પા. ૨૩) એક વાક્ય નર્મદાશંકરનાં કાવ્ય ઉપરથી યોગ્ય સ્થાને ઉતારી લે છે તે નીચલા ફકરા ઉપરથી જણાશે :—

“જે સુધારકો વ્રધારે આગળ પડતા હિંમતવાન અને સાહસિક હતા. તેમણે યાહોમ કરીને પડો, ફેંટેહ છે આજે, એ ધારણે સુધારાનો જુડો પકડી જે જે ખરાબ લાગ્યું તેને એકદમ તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો.”

(૭) આપણે ઉપર સ્પષ્ટતાના નિયમ વિષે વિવેચન કર્યું છે, તેના વધારા તરીકેનો એક નિયમ આ છે, કે હરેક માણસ કે વસ્તુનાં જાણીતાં નામો આપવાં; આસપાસના સંજોગો ઉપરથી કહી કાઢેલાં નામો બહુધા વાપરવાં નહિ. જેમકે “જમે જમશેદ” ને બદલે “જમશેદનું પ્યાલું” આમ ક્રમવું બરાબર નથી; કેમકે તેનો અર્થ ઝટ સુમળાઈ શકતો નથી. એજ પ્રમાણે “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા” ને “એશીઆનો નેતા,” અથવા જ. ન. પીટીટને “મારી મજેહના કર્તા” આમ કહેવું ગુંચવણકારક છે.

શેહેરો વગેરેનાં પુરાતન નામો આપી સાથે સાથે હાલનાં નામો કંસમાં કે ટિપ્પણમાં આપવાં, એ ઉપલા નિયમને અનુસરતું જ છે. નર્મદા-શંકર તથા બીજા ગ્રંથકારોએ આ નિયમ બરાબર પાળ્યો છે. જેમકે, સ્તંભતીર્થ (ખંખાત), શ્રીનગર (અમદાવાદ), મગધ (બહાર પ્રાંત). (નર્મગદ્ય પા. ૪૪, ૪૭, ૭૩).

સૂર્યપુર (સુરત), બૃગુચંચ (ભરૂચ). (કરણધેલો પા. ૧૦, ૧૨, ૧૩).

(૮) સ્પષ્ટતાના નિયમનો ખીજો વધારો આ છે કે શબ્દો તથા શબ્દરચના યથાર્થ જોઈએ, યાને લેખકે જે અર્થ પોતાના મનમાં ધાર્યો હોય તેજ રજુ થવો જોઈએ. દાખલા તરીકે “રામો ગોવિંદને મળવા આવ્યો, કારણ કે તે બહારગામ જવાનો હતો;” આ વાક્યમાં “તે” તે કાણુ, રામો કે ગોવિંદ, એ સ્પષ્ટ જણાતું નથી. માટે આમ લખવું “રામો જે બહારગામ જવાનો હતો તે ગોવિંદને મળવા આવ્યો,” અથવા “ગોવિંદ જે બહારગામ જવાનો હતો તેને મળવા રામો આવ્યો.”

“તેણે ઝાડો લીધો,” આ વાક્યના એ અર્થ થાય છે, એક આ કે તેણે ઝાડુવાળા અથવા મેહેતરનું કામ કીધું, અને ખીજો આ કે તેની પાસે કાંઈ છે કે તેની શોધ કીધી.

ઘણીક વખતે રમુજ દુચકાઓમાં અસ્પષ્ટ ભાષાનો લાભ લઈ ગમત આપવામાં આવે છે. જેમકે માળ ઉપર રહેનાર શેઠે પોતાના નોકરને કહ્યું કે “કચરો જોઈને નાંખજો.” આ સાંભળી એક રાહદારીને આવતો જોઈ નોકરે કચરો પેલા રાહદારીના શરીરપરજ નાંખ્યો. રાહદારીએ ખૂબ પાડી, તેથી શેઠ નોકર ઉપર ગુસ્સે થયા. આ ઉપરથી નોકરે પોતાના બચાવમાં કહ્યું “શેઠજી, તમેજ કહ્યું હતું, કે કચરો જોઈને નાંખજો. તેથી પેલા રાહદારીને આવતો જોઈનેજ મેં કચરો નાંખ્યો. એમાં ખોટું મેં શું કીધું?”

જોશીઓ તથા ભવિષ્યવાદિઓ મુખ્યત્વે કરીને દ્વિ-અર્થી ભાષા વાપરે છે, કે જેથી ખોટા પડવાનો સંભવ રહે નહિ. કવિ દલપતરામનાં દેવજદર્પણમાં (પા. ૨૨) નીચલું ઉદાહરણ જુદે છે:—

“એક રાણીને પ્રસવ થવાનો હતો; ત્યારે જોશીને પુછ્યું કે આને પુત્ર અવતરશે કે પુત્રી? જોશીએ પ્રશ્ન જોઈને એક ચીઠી લખી ગુંદરે ખીડીને આપી અને કહ્યું કે પ્રસવ થયા પછી આ ચીઠી ઉઘાડીને વાંચજો; અમારું લખેલું કદી જૂઠું પડે નહિ. પછી તે રાત્રીએ ચીઠી રાખી મૂકી; અને રાણીને પુત્રીનો પ્રસવ થયો તે પછી ચીઠી ઉઘાડીને વાંચી, તો તેમાં લખ્યું હતું કે પુત્રો ન પુત્રી. તેમાંથી એવો અર્થ નિકળ્યો કે દીકરો નહિ, પણ દીકરી અવતરશે. પણ જો દીકરો અવતર્યો હોત તો જોશી તેમાંથી એવો અર્થ કાઢત કે દીકરો અવતરશે, દીકરી નહિ.”

(૯) લાંબા કઠણ સમાસો વાપરવા નહિ. રણછોડભાઈ ઉદય-રામ, નારાયણ હેમચંદ્ર. અરદેશર ખખરદાર આદિ ગ્રંથકારોની ભાષા

સરળ નકલ કરવા જોગ છે. પરંતુ કેથે કેથે એમણે હથરા સમાસો બનાવી દીધા છે, તે દોષમુક્ત ગણાય નહિ. ખખરદારે નીચલા લાંબા સમાસો વાપર્યા છે :—“જગસિંધુતટ, નિત્યવસંતસુગંધ, પુણ્યપ્રભાભર, પુણ્યવિલાસગૃહ, જગધમસાણ, દિવ્યમધુગાન, નવલરસહિંદોળે.”

રણુછોડભાઈએ લાંબા તથા કંઠણુ સમાસો વાપર્યા છે, તેમાંના થોડાક ઉદાહરણાર્થે નીચે આપ્યા છે. “સંધ્યામંગળદીપિકા, વિમ્લિતસુખસમાગમ; કટિપશ્ચાતભાગ, સખાલ્લાન્તરાત્મા, આયુધકવચધર, રંગભોગસ્થાન, મનોરથલબ્ધપ્રિયસમાગમસુખ.” (વિક્રમેર્વાશી પા. ૫૯...).

નારાયણ હેમચંદ્રે કંઠણુ સમાસો વાપર્યા છે, તેમાંના કેટલાક નીચે આપ્યા છે :—“નીલાંબરસંચારી, કૃષ્ણોજવલભુજંગ, આંતરવિસ્તારનીલાંબુમંડલ, સુવર્ણખચિતવસનભૂષિત, સાગરવારિખિંદુસંસ્પૃષ્ટમલયાનિલ, બવાનીભકિતભાવવિમોહિતા, નવકાદંબિનીસન્નિભસ્વરૂપ.”

નરસિંહભાઈ પટેલકૃત “જીવન પ્રભાત” માં નીચલા શબ્દો છે :—“રાજવિદ્રોહાયરણુ, કિંકર્તવ્યમૂઠ, વિસ્મયોત્પુલ્કલોચન, ઉદ્વેગગદ્ગદસ્વરે, ભ્રમરવિનિહિતનયન.”

આવા સમાસોથી ભાષા ફૂલિષ્ટ તથા ગર્વા બને છે; તથા સાધારણ સમજશક્તિવાળા વાચક વર્ગને ભડકાવી મેળે છે.

(૧૦) નિર્બંધ આદિ ગંભીર લખાણોમાં સંલાપોચિતા શૈલી યાને વાતચિતની ભાષા (colloquial Style) નો ઉપયોગ કરવો નહિ. પરંતુ નવલકથા નાટક આદિમાં જોડવાની ભાષાનો ઉપયોગ અવશ્યજ છે. દાખલા તરીકે કોઈક નિર્બંધમાં આમ લખીએ કે “હદયહાર દારૂ પીવો નુકસાનકારક છે,” તો તે દોષરહિત શૈલી છે. પણ જો આમ લખીએ, કે “બાની બાટલીનું” માથું ભાંજી ગટાની દીધાથી સાતરેસાતનો હુશામ સમજવો,” તો તે વિચિત્ર તથા નિંદ્ય ગણાય.

(૧૧) અશ્લીલ (Slang) ભાષાનો ઉપયોગ કરવો નહિ. નીચલા શબ્દો તથા વાક્યો અશ્લીલ ભાષાના છે :—

જશોદા; કરસેવજ; હાંડા ખાસ્તર; તે ગટર ખોલ્યો; એ શું ભસી મરે છે; એને ઝાડુ મારો. કેટલાક જાણીતા કવિઓ પણ આ દોષથી મુક્ત રહ્યા નથી. જેમકે કવિ કૃષ્ણરામ “કળિકાળ” નાં વર્ણનમાં એક ઠેકાણે લખે છે :—“મુખમાંહેથી નિત્ય, મમો ચચ્ચો ભાખે.”

(દક્ષપતરામ કૃત કાવ્ય દોહન પા. ૧૧૧).

(૧૨) પરભાષાના શબ્દો બનતાં સુધી વાપરવા નહિ, સિવાય કે તે ભાષામાં પરિચિત થઈ ગયા હોય. * “આગગાડી” ને બદલે “ટ્રેન” બોલવું નહિ; “ખલાસી” ને બદલે “સેલર” લખવાની જરૂર નથી; “છત્રી” ને બદલે “અમચેલા” શબ્દ વાપરવો યોગ્ય નથી. બીજા હાથ ઉપર પરભાષાના શબ્દો જે પરિચયમાં લખી ગયા હોય અને સહજ સમજી શકાતા હોય તેને બદલે ન સમજી શકાય એવા કૃત્રિમ ગુજરાતી શબ્દો વાપરવા નહિ. “કોલેજને” બદલે “વિદ્યાતેજકાલય” બોલતાં જડણું દુઃખી આવે છે. “ટેબલ” શબ્દ ઝટ સમજી શકાય છે, પણ તેને બદલે “લેખનપીઠ” બોલીએ, તો અર્થ સમજી શકાતો નથી. “શેરહોલડર” ને બદલે “ભાગસ્વામિ” શબ્દ બહુ કઠણ ગણાય. “સરડીરીકેટને” બદલે “પ્રમાણપત્ર” લખીએ તો મક્કસદ તુરંત સમજાતી નથી.

“ગવર્નમેન્ટ ગેઝેટ” ને બદલે “આજ્ઞાપત્રિકા,” “યુનિવર્સિટી” ને બદલે “શારદાપીઠ” અથવા “વિશ્વવિદ્યાલય,” “વૉલન્ટરીઅર” ને બદલે “સ્વયંસેવક,” “ટીકેટ” (ટીકિટ) ને બદલે “મૂલ્યપત્રિકા,” “સ્ટેશન” ને બદલે “અગ્નિરથસ્થાપનસ્થલ,” “ટેબલ” ને બદલે “લેખિનીનૃત્યાલય” આદિ સહેલાઈથી ન સમજાય એવા શબ્દો વાપર્યાથી પારસી લેખકો વારંવાર છેડાઈ પડે છે તે ખોટું નથી. વળી “સોલ્ડનર,” “ક્રાટ,” “બુટ,” ને બદલે “સીપાઈ,” “અંગરખુ,” “જોડા” વગેરે લખીએ તો જુદોજ અર્થ થાય છે; માટે તેજ શબ્દો લખવા જોઈએ.

(૧૩) સંકર સમાસો બનતા સુધી વાપરવા નહિ; તેમજ નહિ સમજાય એવા નવા શબ્દો જોડી કાઢવા નહિ; તથા ખોટી રીતે જોડી કાઢેલા શબ્દો વાપરવા નહિ.

“એલમ-આલય,” “ખાતરીદાયક,” “ફરેખકારક,” “સેલરગૃહ” આદિ સંકર સમાસો છે: યાને કે જુદી જુદી ભાષાના શબ્દો સાથે આવી સમાસ બને છે, પણ તે કાનને બહુજ કઠોર લાગે છે. તોપણ “કરજઅરત,” “ભૂજુહરામ,” “કમભાગ્ય,” “અંદાજપત્રક,” “હાજરીપત્રક,” “આગખોટ,” “રેલગાડી,” “પત્થરપેન,” “સીસાપેન,” “સત્કારકમિટિ,” “મારગેજ ખત” વગેરે સમાસો ભાષામાં લખી ગયેલા છે.

* ફારસી, તુર્કી, પોર્ટુગીઝ તથા ઇંગ્લેજ શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં લખી ગયા છે, તેનાં ઉદાહરણો હરગોવિંદદાસ કાંઠાવાળાએ છટ્ટી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં પોતાનાં બાષણમાં ટાંક્યા છે તેનો હવાસો આપવો બસ છે.)

નીચલા શબ્દો નહિ સમજાય એવા છે, માટે તેનો ઉપયોગ કરવો નહિ:—દીર્ઘસૂત્રી (=ડાહો), આકલનશક્તિ, દૃષ્ટિદોષ (=નજરનો વેહેમ) વગેરે.

ખોટી રીતે અથવા વ્યાકરણ વિરૂદ્ધ જોડી કાઢેલા શબ્દો અનિષ્ટ ગણાય છે. જેમકે :—

“ગાંભિર્યતા, આપદ્યતા, દિલપઝીરતા, ઔદાર્યતા, સાવધગીરી, ભોગદારી, વીરત્વતા, જીદાપો (જીદાઇને બદલે), ગામડ્યન, શ્રીમંતદાર, ઐક્યત્વતાપણું, વિદ્વાનતા, નિધડક, સ્વસૂઝ, ત્રિનેત્રી, આશ્રયદા, વિચિત્રદર્શી.

(૧૪) અસત્ય શબ્દપ્રયોગો કરવા નહિ; યાને શબ્દો વચ્ચેનો સંબંધ વ્યાકરણ વિરૂદ્ધ ન જોઇએ. જેમકે :—

“પ્રાધાન્ય નાયિકા” (“પ્રધાન નાયિકા” ને બદલે); વાણીમય વનિતા (“વાચાળ વનિતા” ને બદલે); તેણે પોતાનું ઉપરીપણું વિસ્તાર કીધું (“તેણે પોતાનાં ઉપરીપણાંનો વિસ્તાર વધાર્યો” ને બદલે); તેનો નાટક નજરને તટસ્થ થશે, (“તેનો આ પ્રકરનો નાટક જોનારને તટસ્થ બનાવશે” ને બદલે); વાએલ તથા અવિચારીપણામાં (“વાએલપણામાં તથા અવિચારીપણામાં” ને બદલે). ઘણાક પારસીઓ “અવારનવાર” શબ્દ વાપરે છે, તે ખરી રીતે તો “વારંવાર” શબ્દનો ભ્રષ્ટ આકાર છે, પણ જરાક જૂદો અર્થ ધરાવે છે. કેટલાક પારસી લેખકો ખોટા ક્રિયાપદો વાપરે છે. જેમકે “વેલાત જઇ તેણે શો કાંદો કાઢ્યો” (ને બદલે “કાંદો કાપ્યો” લખે છે. “ખરચ કરવામાં તેણે પાછી પાની કાઢી નહિ” (ને બદલે “કીધી નહિ”) લખે છે તે ખરાબર નથી. (જુઓ હરજોવિંદાસ કાંટાવાળાની બે બેહેનો પા. ૧૭૦, ૧૭૫). લવાનીશંકર નૃસિંહરામે એક કેકાણે લખ્યું છે કે “ગાંધી, કદીએ પાછીપાની ભરતા નહિ.” (કુંવારી કન્યા પા. ૧૫).

(૧૪) પરલાપામાંથી તરજુઓ કરતાં તે લાપાની રૂઢિને ગુજરાતી લાપાની રૂઢિ સાથે અયોગ્ય રીતે ભેળી નાંખવી નહિ. નીચલા તરજુમા ખરાબર નથી :—

Twilight sleep=સંધ્યામય જેવી સુષુપ્તિ.

English language=આંગ્લ ભાષા.

નીચલા તરજુમા યોગ્ય છે :—

Full many a flower is born to blush unseen
and waste its sweetness in the desert air તો તરજુઓ
નર્મગણમાં (પા. ૩૩) નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે.

ઉગે પુખ્ત સોહામણાં, નજરે ના દેખાય,
વન સઘળું વાસિત કરે, મિથ્યા ખિલી ખરી જાય.

Where there is will there is way=તમે ઇચ્છા દેખાડો
એટલે રસ્તા પોતાની મેળેજ સૂજ પડશે. (નર્મગદ્ય પા. ૯૨).

From fire pan into fire=તે હોલામાંથી અચવા જતાં ચુલામાં
પડે છે. (કરણધેલો પા. ૨૦૨).

Fools rush in, where angels fear to tread=

ધસી જાય મુરખ ત્યાં બેધડક, ફરેસ્તા અચકે જ્યાં મેલવાને પગ.

(જ. ન. પીટીટ—મારી મજ્જેહ પા. ૯૭).

(૧૫) ઘણીક વખતે બે, ત્રણ અથવા વધુ શબ્દો સીલસા-
બંધ આવે છે, તેનો અનુક્રમ જળાવી રાખવો બેઠાએ છે. જેમકે:—
અસ્તવ્યસ્ત, જરાતરા, જળવજળ, કાણુંકુબુડું, લલુલંગડું, નીતિરીતિ,
નવોસવો, ચૂર્ણવિચૂર્ણ, કર્તાહર્તા, પૂછપાછ, ભાવેકભાવે, ગટરપટર,
પડ્યાપાથર્યા, ઉપરાઉપરી, પરાર્થપરમાર્થ, ઉંચકાઇઉંચણાઇ, ખાનપાન,
ગાનતાન, મોજમજાહ, આધાઆખડી, જપજપ, છુમંત્ર, દોરાધાગા,
નોકરીચાકરી, રહેણીકહેણી, નાતજાત, થાકાપાકી, બળીઝળી, ઠાકમાક,
સગાંસહોદર, સગાંસાગવાં, વાતચિત, રીતભાત, ટાણેટચકે, સંકલ્પવિકલ્પ,
યુક્તિપ્રયુક્તિ, વારતહેવાર, ભરણપોષણ, કાવાદાવા, પાણીજાણી, તણુંતાવળું,
ખરચખુટણ, મેહેણાંટૂણાં, કળ્યોડંકાસ, આધિવ્યાધિઉપાધિ, ગ્રેમશૌર્ય-
આદાર્ય, કર્તાભર્તાહર્તા, તનમનધન, ખાનપાનગાન, ગવૈયાભવૈયા
બજદૈયા, તન મન ધન જીવન, દેશ વિદેશ ગામ ઉપગામ.

ઉપલામાંના થોડાક શબ્દો વાક્યોમાં કેવી રીતે વપરાયા છે તે નીચે
જણાશે.

દેશની સમૃદ્ધિ અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગઇ. (નર્મગદ્ય પા. ૯).

આઠ મહિનાની જરાતરા ઘુંટણીઆં તાણતી છોકરી. (તેજ પા. ૯).

જળવજળ દહાડો રહ્યો હતો. (કરણધેલો પા. ૧૮૨).

શ્રીમંતો પણ ભાવેકભાવે મદદમાં છે. (નર્મગદ્ય પા. ૨૭).

ગટરપટર બોલવું—પડ્યા પાથર્યા રહેલું. (તેજ ૩૮, ૪૧).

તે છોકરી ઇતરાટમાં ઉંચકાઇ ઉંચણાઈ ગઇ નહિ. (બ. ન. કાશ્માજી

બેદીલ કે બેવડા પા. ૫૬).

ખાન પાન ગાન કરો રંગ રમે ચૂહાઇ. (નર્મકવિતા પા. ૧૩૨).

તન મન ધન જીવન બહાલાપરથી વારી નાંખે. (દયારામનું કાવ્ય
પા. ૨૨૨).

(૧૬) એકરીતિસેવન (mannerism) સારું નથી. ચોક્કસ પ્રકારનાં વાક્યો અથવા શબ્દો વારંવાર વાપરવાની કેટલાક લેખકોને ટેવ પડેલી હોય છે, તેને એકરીતિ સેવન કહે છે. પણ તેથી વાચકવર્ગ ઉપર માઠી અસર થાય છે. નર્મદાશંકરને “થોડુંક” તથા “હવે” શબ્દો અહિં તહિં વાપરવાની ટેવ હતી. જેમકે નર્મગદ્યમાં—“માટે હવે એ વિષે થોડુંક” (પા. ૮૬); “હવે એમાના (રામાયણના) પાત્રજન સંબંધી થોડુંક” (પા. ૧૫૭); “છેલ્લું થોડુંક” (પા. ૧૨૪); “હવે પુનર્જન્મ વિષે” (પા. ૧૦૪).

સારાંશ-ઉપલા નિયમોનો સારાંશ આ છે, કે હરેક લખાણમાં માધુર્ય, ઓજસ અને પ્રસાદ એવા ગુણો હોવા જોઈએ. લખાણમાંથી કઠોર-પણું નિકળી જઈ મનને આનંદ થાય એવા ગુણને “માધુર્ય” કહે છે. જેથી મનમાં જીસ્સો ઉત્પન્ન થાય તથા દિલમાં જાણે અગ્નિ પ્રદીપ થાય તેને “ઓજે ગુણ” કહે છે. અર્થ સ્પષ્ટ હોઈ તરત સમજાય, એવા ગુણને “પ્રસાદ” કહે છે.

હરેક લખાણ નીચલા દોષોથી મુક્ત રહેવું જોઈએ—(૧) શ્રુતિકટુત્વ-દોષ યાને કાનને કઠોર લાગે એવા શબ્દો, પદો કે વાક્યો લખવાં નહિ. (૨) ચ્યુતસંસ્કૃતિદોષ, એટલે શબ્દશાસ્ત્રના તથા વ્યાકરણના નિયમોનો ભંગ કરવો નહિ. (૩) અશ્લોકતા દોષ, યાને ગ્રામ્ય, પ્રચલિત નહિ એવાં, સંદેહ ઉપજાવે એવાં તથા કેળવાયલા વર્ગને ન રુચે એવાં શબ્દો, વાક્યો કે પદો વાપરવાં નહિ. (૪) ક્રમભંગદોષ યાને જે રચનાથી વળુનો, આખ્યાનો વગેરે આરંભ્યાં હોય, તે રચના તજી દઈ બીજીનો આધાર પકડવો નહિ. (૫) ફલિષ્ટતાદોષ એટલે ગુચવણભરેલી રચના વાપરવી નહિ. (૬) પુનરુક્તિદોષ—એકના એક શબ્દો વાક્યો વગેરે પ્રયોજન વિના વાપરવાં નહિ. (૭) પુષ્ટિવિરોધ એટલે અર્થને પુષ્ટિ ન મળે એવા શબ્દો વિશેષજ્ઞો અવ્યયો આદિ વાપરવાં નહિ.

(૧૭) હિંદુ તથા પારસી લેખકોનાં લખાણોમાં કેટલાક શબ્દોની જાતિની બાબતમાં તથા શબ્દોના આકાર વગેરેની બાબતમાં ફરક પડે છે ત્યાં મોટે ભાગે હિંદુમત પ્રમાણે ચાલવું, જોકે હિંદુઓમાં પણ અહિં-તહિં થણો મતફેર જડી આવે છે. દાખલા :—

મારો મત* એવો છે (સમાલોચક); રાજાઓનો ધર્મમત બદલાયાથી (નર્મગદ્ય પા. ૬૦). કશી વાતનો ખરે ખરો મન (=વિચાર) (જુખણની

* કરીમઅલી નાનજીઆણી “કવેન્દીન ડરવાડ” માં લખે છે. “પણ મારું મત એવું છે.” (પા. ૮૬) અત્રે “મત” શબ્દ નાન્યતર જાતિમાં વાપર્યો છે, તે સંસ્કૃત પ્રમાણે ખોટો નથી.

કવિતા—કાવ્ય દોહન પા. ૧૦૧). સંસારમાં દીકું સાર (પ્રેમાનંદ—
કાવ્ય દોહન પા. ૧૫૦). પોતાનું આવરદા (નર્મગદ્ય પા. ૧૦); મારું
આવરદા (નર્મદાશંકરકૃત રામજનકી દર્શક નાટક પા. ૬૪);
મારો આવરદા કેટલો છે. (દલપતરામ કૃત દેવગદ્યપાણી પા. ૨૫);
જમાઈની આવરદા લાંબી છે (તેજ પા. ૧૬); ઘણી આવરદા માળી
હતી (ભવાનીશંકર નૃસિંહ—રમકુંવારી કન્યા પા. ૧૬). દરબાર ભરવા
લાગ્યું. (કરણ ઘેલો પા. ૧૩૧); દરબાર ભરાયું (સિદ્ધરાજ ન્યસિંહ
પા. ૪૧). જુનું ઓળખાણ હતું. (સરસ્વતી ચંદ્ર ભા. ૧ પા. ૨૭).
ટપાળ આવી (તેજ પા. ૮૩). એમની લાગવગ વધારે છે. (તેજ પા.
૧૪૩). ભૂત ભરાયું (તેજ પા. ૨૭૬). મોટો જગનર (સિદ્ધરાજ ન્યસિંહ
પા. ૪૧). દરિયો ટોળીને (કુંવારી કન્યા પા. ૧૩૭).

ભૂતકૃદંતના એ આકારો જડે છે; જેમકે ભણેલો તથા ભણેલ.
પહેલો આકાર ક્રિયાપદ સાથે વાપરવો તથા બીજો આકાર નામ તરીકે
અથવા વિશેષણ તરીકે વાપરવો. દાખલા :—

તેણે અભ્યાસ કરેલો નહિ (નર્મગદ્ય પા. ૪૧). એજ પ્રમાણે
ભરેલો, લીધેલો, પરણેલો, ગયેલો, પડેલું, (નર્મગદ્ય પા. ૩૭, ૨૨૮,
૪૧, ૧૬૮, ૧૦૨). તેનું શરીર ખાધેલ પીધેલ હતું (કરણ ઘેલો પા. ૫).
દીધેલ લાલ; ભણેલ કામ (મજબૂરી—નાતિવિનોદ પા. ૫૫-૫૬).

નીચલા આકારો લક્ષમાં રાખવા :—

જમીન ખેડેથી ને તે ઉપર બીજી ક્રિયા થયેથી પાક થાય છે
(નર્મગદ્ય પા. ૭). થોડું બોલ્યે ઘણું કરી માનવે (સરસ્વતી ચંદ્ર ભાગ
૧ પા. ૧૪૫). યુધિષ્ઠિરે રમ્યાં કીધું ને હાર્યાં કીધું (નર્મગદ્ય પા. ૧૬૬).
નહોતું (નર્મગદ્ય)—ન હતું (કરણ ઘેલો પા. ૨૨). કામને મિષે
(સરસ્વતીચંદ્ર પા. ૩૧). ઘરખરચ નહતું (તેજ પા. ૩૩). પરભાર્યો
(તેજ પા. ૪૮). અત્ર રહો ત્યાં સુધી (તેજ પા. ૮૦); અત્રે (સિદ્ધ-
રાજ ન્યસિંહ પા. ૧૨૬). ઉપરાધ્યાપરી; ઉપરાછાપરી (સિદ્ધરાજ
ન્યસિંહ પા. ૨૬, ૩૯). છતાપટ* પડેલી છે (કાંટાવાળા—અધેરી
નગરીનો ગર્ધવસેન પા. ૨૭). પરણી પરવર્યો (સામગટ કૃત પદ્માવતી—
બૃહત્ કાવ્યદોહન પા. ૩૮૩). ખટરાગ (ખટરાટ નહિ) (રણછોડભાઈ

* તેઓ ભાંચપર ચિતાપાટ પડ્યા (ભવાનીશંકર નૃસિંહરામ—કુંવારી
કન્યા પા. ૮૫).

ઉદયરામ—ગયકુમારી વિજય નાટક પા. ૭). ગણગાથું (તેજ પા. ૩૫).
આધેર (અધેર નહિ)—(અધેરી નગરીનો ગધવસેન પા. ૮૬).

(૧૮) જોડણીના નિયમો ઉપર ધ્યાન આપવું. ગુજરાતી
અંતકારો તથા લખકોએ જોડણીના સંબંધમાં પુષ્કળ ગુચવાડો કર્યો છે.
એકજ શબ્દની જોડણી જુદા જુદા અર્થોમાં જુદી જુદી રીતે થયેલી છે
એટલુંજ નહિ, પણ તેજ શબ્દની જોડણી તેજ પુસ્તકમાં અનેક રીતે
થયેલી છે. અનેક સાક્ષરો તથા સંસ્થાઓએ જોડણી વિષે નિયમો સૂચવ્યા
છે, પરંતુ ઐક્યતા જેવું કશું નથી. જોડણી સંબંધે કેટલુંક વિવેચન
આપણે પરિશિષ્ટ અ માં કરીશું.

વિરામ ચિન્હો તથા બીજાં ચિન્હો યોગ્ય ઠંકાણે વાપરવાં; અને તે
કેમ વાપરવાં તે વિષે વ્યાકરણની મદદ લેવી.

પ્રકરણ આઠમું.

ગદ્ય લેખનના નિયમો.

સાક્ષરોજ નહિ, પરંતુ સાધારણ શક્તિવાળા શખ્સોની પણ ફરજ છે કે જન વર્ગને રસિક તથા ઉપયોગી થઈ પડે એવું લખાણ કરવું. માટે ગદ્ય લેખનના થોડાક નિયમો અત્રે આપીશું. ગદ્યમાં નવલકથા, વાર્તા, આખ્યાન, નિબંધ તથા સામાન્ય સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કથાના એ પ્રકાર હતા—આખ્યાન અને વાર્તા. “પ્રેમાનંદના આખ્યાનોમાં દેવકથાના પ્રસંગ હતા. પુરાણોમાં કહેલી અદ્ભુતતાના અંશવાળી કથાઓ એ આખ્યાનોમાં વર્ણવી છે. મનુષ્યના વ્યવહારમાં દેવોના પ્રભાવ વડે અલૌકિક વૃત્તાંત અને એવી તેમાં રચના છે. સામળભટ્ટની વાર્તાઓમાં એવી દેવકથાને બદલે માનવકથા છે; અને પુરાણોમાંના પ્રસંગ તેમાં નથી.” રા. રમણલાલએ આપેલા ઉપલા અહેવાલપરથી જણાશે, કે નવલકથાઓને પ્રાચીન આખ્યાનો કે વાર્તાઓ સાથે ઝાઝો સંબંધ નથી. નવલકથાના સંબંધમાં નીચલો નિયમ સુધારાવધારા સાથે લક્ષમાં રાખવો જોઈએ છે.

(૧) નવલકથામાં કલ્પિત બાબતો ખરી જેવી દર્શાવી, અથવા કલ્પિત અને ખરી બાબતોનું એકમેકમાં ભળેલું યોગ્ય મિશ્રણ દાખવી, કાળ, સ્થળ, મનુષ્યો, સંસાર, આચારવિચાર, રહેણીકરણી આદિનું બોધદાયક તથા ફાયદાકારક ચિત્ર વાંચનારની નજર સનમુખ, સાદી સરળ રસિક તથા મનોરંજક શૈલીમાં એવા તોરથી રજૂ કરવું, કે જેથી અસંભવિતપણાને સહેજ પણ ભાસ ન આવે તથા વાંચનારનું મન આરંભથી અંત સુધી આકર્ષાયેલું રહે. નવલકથા મધ્યેની વાર્તા વિષયવાસના વધારનારી હોવી જોઈએ નહિ. વસ્તુસંકલના યાને બાબતોની ગુંથણી અયોગ્ય રીતે ગુંથાયલી હોવી જોઈએ નહિ. કાળ, સ્થાન તથા અવસરની વિરૂદ્ધ જાય એવાં વર્ણનો, વૃત્તાંતો કે વિચારો દાખલ કરવા જોઈએ નહિ. પાત્રો કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કરેલાં હોવાં જોઈએ નહિ તથા તેઓના કાર્યો તથા ભાષણો અયોગ્ય યા કચવાટદાયક હોવાં જોઈએ નહિ. કૃત્રિમ પાત્રનો એક દાખલો નીચે ટાંકીશું :—

તેણે નંદકારને પુછ્યું “તમને તારું કે પુઆડું?” અકસ્માત નંદકારના મુખમાંથી નીકળ્યું કે “પુઆડો.” તેથી તે બ્રાહ્મણ વેપીએ હોડી છોડી દીધી. તે વેળાએ હોડી પણ શબ્દવાળી થતી તેમાંથી અવાજ

નીકળ્યો, “હું હવે આ બોલો ઉપાડી શકીશ નહિ; હું પાતાળમાં જઈ છું.” આણું કહીને હોડીએ તેને પાણીમાં નાખી દીધી. (નારાયણ હેમચંદ્ર—નંદરકાર પા. ૧૪૦).

ઉપલા ફકરામાં અંથકારે હોડીનું પાત્ર એકદમ ઉભું કરી, તેનાં મુખે કૃત્રિમ લાપણું કરાવ્યું છે, તે યોગ્ય લાગતું નથી. પાત્રોનાં અતિ લાંબાં તથા અયોગ્ય લાપણોનો ખ્યાલ “ભદ્રંભદ્ર” માં તેના લેખકે રીક આપ્યો છે.

નવલકથા કેવી રીતે લખાવી જોઈએ તે વિષે મરહુમ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાડીએ કેટલુંક વિવેચન કર્યું છે. તેમની લાપા લગાર કહણ હોવાથી તેનો સાર અત્રે આપીશું. તે આ પ્રમાણે છે:—“આળસોમાં તથા સ્ત્રીઓમાં વાર્તાની રચનાનો જિજ્ઞાસારસ ઝાઝો હોય છે, તે રસને વહેતો કરી લેખકે મનોહર વાર્તા બેગો ઉપદેશ આપવો જોઈએ. શૃંગાર રસ તથા સ્ત્રીની વાર્તાઓથી જેઓનાં ચિત્ત મોહ પામે છે તેઓને સન્માર્ગે ચલાવી, સન્નારીઓની ઉંચ પ્રકારની જાળમાં લપેટી નાંખી સહૃદયતાવાળા બનાવવા જોઈએ. ધણાક વાંચકોને કથા વાંચવાનું વ્યસન હોય છે તેઓને સુકથાની મદિરા પાઈ સત્કર્મનો માર્ગ દેખાડવો જોઈએ. શાસ્ત્રિય અને કંઠજી અથો વાંચવાનો શ્રમ બહોરી લેવા ધણાક ભણેલાઓ પણ આળસ દર્શાવે છે, તેઓને આળસુ નિદ્રામાંથી બિદાર કરવા સારાં સારાં ચિત્રો બેગી શાસ્ત્રિય બાબતોનો સાર સમજાવવો જોઈએ. કામ ઝાઝું ન હોવાથી જેઓને નવરાસ પુષ્કળ હોય છે, તેઓમાં મોહ ઉત્પન્ન થાય એવું લખાણ કરવું જોઈએ. તથા જેઓ અનક્ષર અભણ હોય તેઓને ગજા પ્રમાણે ભણેલા કરવા જોઈએ. આ સઘળું ચાતુર્ય કરી બનાવવાનું કંઠજી કામ નવલકથાના લેખકને શીર છે. તેમાં જે ફાવે તેજ ડાલેા.

રા. મણીલાલ નારણજી મંત્રીએ “ગુજરાતી નવલકથાનું સાહિત્ય” નામનું અગત્યનું પુસ્તક લખ્યું છે, તેમાં તેમણે નવલકથાના લખાણના સંબંધમાં કેટલાક નિયમો દર્શાવ્યા છે. એમનું ધોરણ ઉંચ પ્રકારનું હોવાથી એમણે સચવેલા નિયમો એવા છે કે બહુજ થોડા લેખકો તે પ્રમાણે ચાલવાની શક્તિ ધરાવી શકે. એમને અનેક નવલકથાઓનું નિષ્પક્ષપાત અવલોકન કર્યું છે, પણ ઉંચ પ્રકારનું ધોરણ અખસાર કીધેલું હોવાથી એમના સપાટા તથા ઝપેટામાંથી બહુજ થોડા અંથકારો બચવા પામ્યા છે.

નવલકથાની ઉત્પત્તિ બહુ પાછલા વખતની છે. પહેલી નવલકથા રા. બા. નંદશંકર તુલસીશંકર મેહેતાએ ૬૦ સં ૧૮૬૭ માં

રચી હતી. તે “કરણુ ઘેલો” નામે સુપ્રસિદ્ધ છે. બીજી નવલકથા ૪૦ સં. ૧૮૮૧ માં રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠે “વનરાજ આવડો” નામની લખી હતી. ત્યાર પછી તેમણેજ “સીદ્ધરાજ જયસિંહ” નામની નવલકથા લખી. આ સઘળી ઐતિહાસિક નવલકથાઓ હતી, યાને તેમાં ઐતિહાસિક બાબતોને તથા નરનારીઓનાં વૃતાંતોને કલ્પિત બાબતો સાથે ભેળી નાંખી ખરૂં દીશે એવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ઉપલી નવલકથાઓની પછી ત્રિવેદીની “રાણકદેવી” તથા રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાની “અંધેરી નગરીનો ગધર્વસેન” અને “બે બહેનો” નામની નવલકથાઓ પ્રગટ થઈ હતી. ૪૦ સં ૧૮૮૧ માં કરીમઅલી નાનજીઆણીનો સર વૉલ્ટર સ્કૉટનાં “કવેન્ટરીનક્વર્ડ” નો તરજુમો પ્રગટ થયો હતો. ત્યાર પછી જાંગીરજી તાલીઆરખાનની “રતનલક્ષ્મી,” તથા “મુદ્રા અને કુલીન,” જહાંગીર મઝબૂખાનની “તારાબાઈ,” દોલતરામ પંડ્યાની “કુસુમાવલી,” ઇચ્છારામ દેશાઈની “ગંગા,” તથા નારાયણ હેમચંદ્રની “સન્યાસી” આદિ નવલકથાઓ પ્રગટ થઈ હતી. આદિ કાંટાજી ભાઈઓની નવલકથાઓ બહાર પડી હતી. ઉપલા અંધકારોમાનાં કેટલાકોએ અંગ્રેજી બંગાળી વગેરે સાહિત્યો ઉપર આધાર રાખી નવલકથાઓ રચી હતી. ગઈ પા સદીમાં પુષ્કળ નવલકથાઓ બહાર પડી છે. પણ સાહિત્યની નજરે જોતાં બહુજ થોડાં પુસ્તકો સફળ ઊતર્યા છે. ઉપર નવલકથાઓમાં આપણે સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનાં મહાન પુસ્તક “સરસ્વતીચંદ્ર” નું નામ લખ્યું નથી. સમગ્રકે તેમાં નવલકથાના ગુણો ઉપરાંત અન્ય પ્રકારના ગણના ગુણો જોવામાં આવે છે.

આપણે ઉપર જે નિયમ આપ્યો છે તે સરસ્વતીચંદ્ર, કરણુઘેલો, સિદ્ધરાજ જયસિંહ, ગંગા, આદિ ગ્રંથોમાં ઠીક જળવાયો છે. બીજી કેટલાક પેટા-નિયમો નીચે દર્શાવ્યા છે.

(ક) વાર્તા, નવલકથા, નાટક આદિની શરૂઆત કોઈક પાત્રનાં અતિ-આકર્ષક તથા મનોરંજક ભાષણથી થાય છે, ત્યારે વાચકનું લક્ષ અંથમાં પ્રોવાયલું રહે છે. એવી શરૂઆત ભવાનીશંકર ત્રિસિંહરામકૃત “કુંવારી કન્યા” માં જોવામાં આવે છે. ત્યાં વાર્તાની શરૂઆત અંધકાર નચે પ્રમાણે કરે છે :—

“પિતાજી પિતાજી તમે મને જાણી જોઈને દૂવામાં ન નાંખો. માઈ જીવતર ખાઈ ન કરાવો. આ અવતાર અકારો ન કરાવો. રાંક બાળકોને સંકટમાં ન રીખાવો. મનુષ્યાવતાર મોંઘો છે, તે એજે ન કઢાવો. મારાપર મહેર કરો. આવો અકરાકેર ન કરો. ઘણું ઘાતકીપણું ન ગુનરો..... પિતાજી ! વધારે શું કહું ? મારી જીભ ઉપડતી નથી.”

પાત્રોનાં લાપણા બુરસાદાર તથા દિલ ઉરકરે એવાં જોષએ. ઉપલીજ નવલકથામાં થેલો માંધી પોતાની દીકરીને એક વૃદ્ધ પણુ લક્ષાપતિ વર સાથે લગ્ન કરવાં પડાવે છે ત્યારે કહે છે :

“મારી આમળ એ નાલાયક પોરીઆનું નામ ન લે. તારા મત મુજબ એ ભણેલો ગણેલો છે, પણુ તેમાં મારે મન લાવતું શું છે? ભણેલા બીખ માગે છે ને ગણેલા ગરીબાઇમાં દીન ગાળે છે.....મારે ભણુતર ગણુતર સાથે કામ નથી, પણુ પૈસા સાથે કામ છે. પૈસો એજ મારો પરમેશ્વર છે. પુત્રી, દુનિયા દમડાની છે, શ્રીમંતનું સર્વે કાંઈ સચું થવા આવે છે, વિતથી સર્વે વાનાં મળે છે. ભણે છે પણુ પેટ ભરવાને, અને પરદેશ વેઠે છે તે પણુ પૈસા પેદા કરવાનેજ. ગરીબનો હાથ ઝાલીને તું શું સુખ પામવાની છે? રોટલાને રૂએ એવા રાંક છોકરાને તારો બાપ જમાઇ ન કરે, એ ખાત્રીથી માનજે. રાંક જમાઈ આંગણે આવેલો ન સોહે; દીકરી, ન સોહે.” (પા. ૫).

(ક) નવલકથામાં યોગ્ય સ્થળે પણુ કોઇ કોઇ વખતે ચાલુ સંસારિક બાબત ઉપર ટુંકું ને મનોરંજક વિવેચન કર્યાંથી લખાણુ ભલકદાર અને છે.* “દીની ડાહી” નામની નવલકથામાં (પા. ૧૭૧) કેપ્શન કાબ્રાજી મિલકતોની કલ્પિત વાત ઉપરથી નીચે પ્રમાણે ચાલુ બાબત ઉપર ઉતરી પડે છે :—

“બહમનશાહ શેઠ આગાએત જીરાએતનું કામ જાણુતા હોત તો પોતાની કિંમતી મિલકત સુધારવાને કાંઈ પણુ ખર્ચ કરી શકત; પણુ તેવણુના હાથમાં આવ્યા પછી આ એકવારની માતબર જાગીરનો નાશ શરૂ થયો તેમાં કાંઈજ નવાઇ નથી. પારસીમાં આજે જમીનનાં કાચાં સોનામાં નાણું રોકવાને બદલે શેરોમાં અને બીજાં કાગળ્યાંઓમાં નાણાં રોકવાનું થેલું એટલું તો વધ્યું છે, મિલોમાં કમિશન એજન્ટ થવાનો અને બીજી આઇતી કમાણી કરવાનો ચરટો એટલો તો વધ્યો છે, નફ્ટ નોકરી અને હરામ ધંધાનો લોભ એટલો તો વધ્યો છે કે મોટા મોટા જમીનદારોની પુરાણી જાગીરો વેચાઇ સટાઇ ગઈ છે, અને મોટાં મોટાં ખાનદાનો ખુદાર થયાં છે, તથા તેમની પાછળ મૂકી ગયેલાં સગાંબહાણાંઓ કરજદારીમાં લિખારી હાલતે પહોંચ્યાં છે.”

* હરગોવિંદદાસ કાંઠાવાળા “બે બહેનો” માં ચાલુ સંસારિક વિષયો ઉપર બારંબાર ઉતરી પડે છે તેમ થયેથી નવલકથાનું સ્વરૂપ નિર્ણયમાં ફેરવાઇ જવાનો સંભવ રહે છે,

એજ પ્રમાણે “ગંગા” નામની નવલકથામાં તેના લેખક ઇ. સ્વ. દેશાઇ કલ્પિત આખત ઉપરથી ચાલુ આખત ઉપર નીચે પ્રમાણે ઉતરી પડે છે. (પા. ૬૯).

“આજે જેમ પરદેશી કે દેશી કોઇના પણુ હુમલાથી બચવાને માટે એક પણુ શસ્ત્ર રાખવામાં આવ્યું નથી, ને કોઇ પિંડારો લુટવાને માટે દોડ કરે તો એકે વારે ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં શુજરાતનું કોઇ પણુ નગર લુટી લેવામાં વિલંબ લાગે નહિ તેમ તે કાળે ન હતું...શહેરના દરેક બહાદુર* નરના ઘરમાં તરવાર, ખરછી, ફરસી કે પટાકડીના ઘાટની ખંદુકડી તો ખરીજ...લોકો લટપટા, બળિયા ને દસ વીસ સામા મરણિયા થઇને ધૂમનારા હતા. આજના જેવા માંછકાંકલા, લપુલપુ થતા “ત્રીન દિને અઢાઇ કોશ” જેવી હાલતના આચલા ન હતા.”

(ખ) નવલકથા વગેરેમાં વેહેમનું ખંડણ કરી જ્ઞાનમાં વધારો થાય એવું વિવેચન કર્યાથી રસ સારો જન્મે છે. દાખલા તરીકે જનુ, નજર-બંધી આદિના ખેલોથી ઘણાક ભોળા લોકો ભોળવાય છે; જ્ઞાની પુરૂષો પણુ ઘણીક વખતે ખરો ભેદ પારખી શકતા નથી. એવી બાબતોનો ખોલાસો આપ્યાથી રમુજ સાથે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. “સિદ્ધરાજ જય-સિંહ” માં નજરબંધીના એક ખેલનું જ્ઞાન વાંચવાળેગ છે. એક જનુ-ગર ચાટામાં ખેલ કરવા લાગ્યો. તે “આવ, આવ” કરીને ખોલ્યો એટલે માણસનો લોહીથી ખરડાયલો એક હાથ, ત્યાર બાદ એક પગ, ત્યાર બાદ બીજો હાથ, બીજો પગ, ધડ, માથું આમ એકેક પછી હવા-માંથી હડી આવ્યાં. તે સઘળાં તેણે એકઠાં કાઢ્યાં, એટલે એક માટીડો તથા તેની સ્ત્રી લોકોની હઠમાંથી નિકળી આવ્યાં અને તેઓએ રડારોળ કરી મેલી, કે આ તો તેઓનો છોકરો છે. ગારડી તેઓને ઘણું સમજાવે કે હમણાં તુરત એને સજવન કડું છું, પણુ તેઓ શાંત થાય નહિ. પછી ગારડીએ હાથ પગ તથા માથાંને ધડ સાથે સીવ્યાં અને કહ્યું, કે હવે હું એ મડદાને જવતો કરીશ. આમ કહી તેને તેણે એક ટોપલામાં નાખ્યું. થોડીક વારમાં એક જવતો છોકરો બહાર નિકળી આવ્યો. આ જોઇ લોકો તથા મહારાજ સિદ્ધરાજ અજાએખીમાં ગર્ક થઇ ગયા. પછી સિદ્ધરાજે પેલા જનુગરની ચાલાકીનો ખરો ભેદ જાણવા તેને ખેતાની પાસે ખોલાવ્યો. તેણે પોતાના હુન્નરનો ભેદ જાણાવવાની ઘણી વખત ના ખાડી. મહારાજ-એ તેનું ડોકું ઊરાડી મેળવાની ધમકી આપી. અતે સિરચ્છેદ થવાનો

* કેટલાક શહેરોમાં રાજ રાખવા પરવાનો આપવામાં આવે છે તે બંધનું જોઇતું નથી.

ભય અણી ઉપર આવ્યો બાણી તેણે નીચલી ખરી ખીના સિદ્ધરાજને કહી :—

“થાટામાં જ્યાં મેં ખેલ કર્યો ત્યાં થડમાંના ઘરવાળા જોડે જોડ-વણ કરી હતી. તેની અગાશીમાં માડ માણસ હતું; ને તેની પાસે લાકડાંનાં બનાવેલાં અને તે ઉપર ચામડાંની મીણના લેપવાલી બાળ ચઢાવેલી એવાં માણસનાં છૂટાં અંગ હતાં. તેને લોહીમાં ખરડી એક પછી એક છાપરે ચઢી ટોળાંની વચ્ચે હું ઉભો હતો ત્યાં તે નાખતો હતો. બકડે ત્યાં તેણે તરત વાઢ્યું હતું. પગ, હાથ, ઘડ અને માથું એ બધાંને ચામડી જેવો રંગ લગાડ્યો હતો, ને માથે વાળ ચોડ્યા હતા. એ અંગને સીવી લાંબા કંડીઆમાં મૂક્યાં. તેના એક પડમાં માણસને ગુંગળાઇ મરે નહિ એવી રીતે સંતાડ્યો હતો, એ કંડીઆની બનાવટ એવી હતી કે બહારથી સંતાયલો આદમી દેખાય નહિ; ને માહેતા બીજા લાગમાં મડદાને મેલ્યું... માખાપને વેષે રડતાં બાયડી લાયડો આવ્યાં તે મારાં માણસ હતાં.” (પા. ૧૦૯).

ઉપલાજ ગારડીએ નોળિયા કને સાપના કટકા કરાવ્યા. પછી તે કટકાને ટોપલીમાં મૂકી સાપને જીવતો કીધો. આ હાથ ચાલાડોનો બંદ આ હતો, કે સ્થપના કટકા તેણે ટોપલીના પડમાં મેલ્યા, અને બીજાં પડમાં જ્યાં એક જીવતો સાપ હતો, તેને બહાર કાઢી કટકા એકઠા કરી જીવતો કરેલા સાપ તરીકે જણાવી લોકોને ભાળવ્યા.

(ગ) પરભાષામાં લખાયેલી વાર્તાઓ તથા નવલકથાઓ ઉપરથી વાર્તાની વસ્તુનો આધાર લઇ ઘણાક લેખકો ગુજરાતીમાં વાર્તા, કહાણી કિસ્સા તથા નવલકથા લખે છે. પણ પારકી બાબતોને યોગ્ય વેપ આપી આપણી તરીકે જણાવવી એ મહા મુશ્કેલાળું કામ છે. ને તેમાં બહુજ થોડા લેખકો ક્ષતેહ મેળવે છે. યોગ્ય સ્થળે, યોગ્ય રીતે તથા ઘટતા સુધારાવધારા સાથે અંગ્રેજી આદિ કાવ્યો, નાટકો કે નવલકથાઓમાંથી રસિક બાબતો ઉતારી લીધાથી લખાણ વાચક વર્ગનું મન સુહેલાઇથી હરી લે છે. દાખલા તરીકે શેક્ષપીયરના નાટક મધ્યે શાઇલોક જ્યુની બાણીતી વાર્તા આવેલી છે. તેમાં શાઇલોક પોતાના ફેણદાર કનેથી એક રતલ માંસ તેનાં શરીરમાંથી કાપી લેવાની જીદ કરે છે, ને કોઇ પણ રીતે વાળેલો વળતો નથી. પણ અંતે ન્યાયશાસ્ત્રીની બારીકાથી તેને નાસીપાસી મળે છે. તે બાબત સિદ્ધરાજ જ્યસિંહમાં તેના કર્તાએ ઘટતા વેપમાં મીઠું મરચું ભભરાવી ઉતારી લીધી છે તે વાંચતાં આપણને આનંદ થાય છે.

(જુલો પા. ૧૨૬-૧૩૨).

ઉપલાંજ પુસ્તકમાં (પા. ૧૧૦) પારસીઓ ઇરાનથી આવ્યા તેનું
 ટુંકું પણ રસીલું વર્ણન આપણે વાંચીએ છીએ. ઘણાક લખાપતિ
 વાણિયાઓ કીડીને દરે ચીપટી ચીપટી આટો મૂકવામાં મોટું પુણ્ય સમજે
 છે, પણ એક ભૂખે મરતા ભિખારીનો જીવ ઉગારવા થોડોક આટો આપવા
 ના પાડશે. ખીજા હાથ ઉપર પારસી ધાર્મિક લાગણીવાળા ગૃહસ્થો છૂપી
 પણ સંગીન સખાવત કરવામાં પોતાની ફરજ સમજે છે. તે બંને
 આખતોખું દિલકશ વર્ણન આપણે ઉપલીજ નવલકથા “સિદ્ધરાજ જય-
 સિંહ” માં વાંચીએ છીએ. નવસારી શહેરમાં સિદ્ધરાજે એક પારસીને
 રાતની વખતે એક સાથી સાથે મોહલે મોહલે ફરતાં તથા ભૂખ્યાંઓને
 રોટલા આપતાં દીઠો. આ જોઇ સિદ્ધરાજ આશ્ચર્ય પામ્યો. તેણે પેલા
 પારસીને ખીજે દિવસે બોલાવી રાતની વાત પૂછી. પારસી કહે :—

“મહારાજ મેં આપને દીઠા નથી, ને મારા સાથીના પણ જોવામાં
 આવ્યા નથી. આજ સુધી એ વાત મને કોઇએ પૂછી નથી; ને મેં
 કોઇને કહી નથી. ભૂખથી પીડાતાં, માંદાં, અપંગ, ઘરડાં, બાળક હોવાથી
 કે કોઇ ખીજાં કારણથી જેને ખાવાને અન્ન ન મળ્યું હોય, એવાને હું
 નિત્ય રોટલા જમાડું છું. પણ તે વાત જાની રાખું છું. જાતિભેદ ન ગણતાં
 સર્વ મનુષ્યને ખોદાનાં બચ્ચાં ગણું છું. મારો સાથી બ્રાહ્મણ હતો, તે મારો
 એ કામપર રાખેલો નોકર છે. બ્રાહ્મણના રોટલા ખાવાને કોઇ હરકત
 લેતું નથી, માટે તેને રાખ્યો છે. કીર્તિને માટે હું દાનધર્મ કરતો
 નથી. જે દાનને પાત્ર જણાય તેને હું ગુપ્ત દાન કરું છું. અશક્તને
 રોટલા ખવાડું છું તે માત્ર પરમેશ્વરને ખાતર; તે અધું જોય છે ને
 જાણે છે. આપને અરજ કરું છું કે આ ખાખત જાની રાખશો. હું
 વેપારી છું; પૈસે ટકે સુખી છું; સુખી છું એટલે હું પોતાને સુખી
 માનું છું; કેમકે “લોભને કાંઇ થોભ નથી.” ધનથી માણસ ધરાતા
 નથી, તેથી સન્માર્ગે ખરચી શકતા નથી. મને મારી સત્ કમાઇથી જે
 મળે છે તેમાં સતોપ માનું છું. હું જૂઠું બોલતો નથી, કપટ કરતો
 નથી, ને ઉદ્યોગ ઝાઝો કરું છું. એમ પ્રમાણિકપણે જે મળે છે તેમાંથી
 થોડો ભાગ ભુખે પીડાતાં દુઃખી માણસને રોટલા જમાડવામાં ગૂપચૂપ
 ખરચું છું. તેઓ નિર્ધન છે પણ મારાં ભાઇ એન છે. ખાવાનું નહિ
 મળવાથી રાત્રે જેમને ભૂખ્યાં સુવું પડે તેમને માટે એ પ્રમાણે પહોર
 રાત ગયા પછી નિત્ય ફરું છું. સિદ્ધરાજ કહે, ધન્ય છે શેઠ તમને!
 સ્ત્રાશા! માગો, તમારે જે જોઇએ તે માગો. શેઠ કહે, મહારાજની
 મહેરબાની ઇચ્છું છું. સિદ્ધરાજ કહે, તમારાં કૃત્યથી તે મળી છે, માટે

તેને પેટે જમીન આપું તે લો, ને તેમાંથી એ ખરચ કરો. જોઈએ તો લાખ એ લાખ દામ રોકડ આપું, તેના વ્યાજમાંથી એ રૂડો ખરચ નીકળશે, ને ખીજો વધારે ડીક કરી શકશો. શેઠ કહે, તેમાં મને શો લાભ? તેનું પુણ્ય તો આપને મળે. સિદ્ધરાજ કહે, તો મોટી પદવી, મોટો ખિતાબ ને પાલખી આપું તે સ્વીકારો, શેઠ કહે, તેથી માફ પુણ્ય બળી જાય; ખોદાને દફતરે મારે ખાતે જન્મે થાય નહિ, ને આપને દફતરે ચઢે, અને ખોદા આપને ખાતે જમા કરે. આ ધર્માત્મા પારસીથી આશ્ચર્ય અને બોધ પામી મહારાજે તેને શેલું પાંચડી ને દુશાલો આપવાને મંગાવ્યાં. પારસી સહગૃહસ્થ હાથ જોડી કહે, મને નહિ જોઈએ. સિદ્ધરાજ કહે, ખીજું કાંઈ નહિ તો લલે, પણ આ મારી આગળીની વીંટી કાઢીને આપું છું તે લેવી પડશે. તમને કે તમારા ફરજનને માથે સંકટ આવી પડે તે વારે તે મુદ્રા મને દેખાડશો કે મોકલશો એટલે તે હું ટાળીશ. તમારું નામ શું? શેઠ કહે, જી, મહારાજ માફ નામ સોરાળજી શાપુરજી બંગાળી.”

સિદ્ધરાજ સંવત્ ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯ સુધી રાજ્ય કરી ગયો હતો, તે વેળાએ સોરાળજી બંગાળી ક્યાંથી? પણ આપણા ગ્રંથકારની મતલબ પારસી કામને તેની છૂપી સખાવતને માટે તથા પોતાના વખતના જાણીતા સમકાલીન ગૃહસ્થ સોરાળજી બંગાળીને અનુપમ માન આપવાની છે. નવલકથાનો આ એક નિયમ છે કે તેમાં કેવળ વાસ્તવિકતા નહિ, પણ વાસ્તવિકતાનું આરોપણ હોવું જોઈએ. માટે તેમાં હૈયાત શપ્થોનું નામ દેવું અથવા વર્ણન કરવું લગભગ અયોગ્ય ગણાય. છતાં અર્ધ-ઐતિહાસીક વાર્તાઓમાં હાલની સંસારિક જાળતોનાં વળાંકો યોગ્ય રીતે ગોઠવી દીધાથી લખાણ વાંચવા લાએક થઈ પડે છે.

જંગીર મઝબૂબની “જીજીગોરા” નામની નવલકથામાં લખ્યું છે. (પા. ૧૮૫) કે જીજીએ જાહેર કચું કે ‘ગવનડર સાહેબને મોહોટે મોહડું’ હું મળું નહિ તો હું મારા બાપના પેટની નહીં... આ ઉપરથી મેં જોઈયો, ‘પણ કાંઈની લલામણ વગર તું ગવરૂનર સાહેબને મળવા પામનાર નથી. મનજી શેઠ, કે સર જમશેદજી, કે મોદી સાહેબ કાંઈનેખી પકડશે.”

ગ્રંથકારે ઉપલા ગૃહસ્થોનું નામ દઈ તેઓને યોગ્ય માન આપવાની ધારણા રાખી છે.

(ધ) નવલકથા, વાર્તા આદિમાં તર્કશક્તિનો ઘટતો ઉપયોગ કરવામાં અડચણ નથી. પરંતુ અસાધ્ય અથવા નહિ મનાય એવી જાણતો

દાખલ કરવી જોઈતી નથી. “જીલુ ગોરાણી” માં જીલુ ગવર્નરને મળવા જાય છે. ગવર્નર તેણીની બહેનનું માણીપત્ર લખી આપે છે. અને વળી રૂ૧૦૦૦ ની નોટ પરખીડાં મધ્યે છુપી રીતે આપે છે. આ છેલ્લી બાબત નવલકર્તાએ આપી ન હતે તો ફીક થતે. કારણકે તે માની શકાય એવી નથી.

લવાનીશંકર નૃસિંહરામ કૃત “કુંવારી કન્યા” માં કહ્યું છે, કે મીડીકાકીએ એક લયંકર સ્વપ્નામાં “ચોર” “ચોર” ની બૂમ પાડી. આ ચીશથી ઘરનાં માણુશો જાગી ઉઠ્યાં અને ચોરની બૂમ અતિગભરાટથી ઉપાડી લીધી. આ સાંભળીને ગામના લોકો સોટાઓ, લાકડીઓ વગેરે લઈને મદદ કરવા ત્વરિત ધાયા. કાપડયાનું ઘર કળાહોળથી ગાજી રહ્યું, તેથી કરીને એકબીજાનું બોલવું પણ પાધરું સાંભળાતું ન હતું. મીડીકાકી માણુશોના શોરબકારથી તદ્દન ગભરાઈ ગયાં હતાં, અને ઘરનાં તથા પરનાં ગભરાયેલાં માણુશો ચોરને પકડવાના ઉત્સાહમાં મીડીકાકીના મુખથી ચોરને લગતી હકીકત સાંભળવાને આતુર નહોતાં. પરંતુ ચોર, ચોર, એવા પોકાર મારતાં અજવાળાંને માટે હાથમાં કાકડાઓ, દીવાઓ અગર દીવીઓ ઝાલીને કાપડયાના ઘરના ખૂણેખૂણાં તપાસી ચોરને પકડી કાઢવાનો પહેલો જશ લેવાને માટે તેઓએ જનતી મહેનત અને તજવીજ કરીધી, પણ ઘરમાં ચોર આવવાની કશી નિશાની જણાઈ આવી નહિ.

અંતે અંથકારે તર્કશક્તિનો ફીક ઉપયોગ કર્યો છે, પરંતુ અતિશયોક્તિનો અંશ વિશેષ હોવાથી વાત માની શકાતી નથી.

(૬) ખરેખર અનેલી બાબતો અથવા નવીન ઉદ્ભવેલા બનાવો એવાં પ્રકારનાં હોય કે તેનું વર્ણન કરવું અતિશય મુશ્કેલ થઈ પડે તો, તેવી બાબતો યા બનાવો માટે લેખક પોતાની નિમંધરૂપી લખાણમાં આમ કહે કે “તેનું વર્ણન કરવા તેની કલમ અશક્ત છે” તો ત્યાં દોષ જેવું કશું નથી. પરંતુ નવલકથા કે જે તેના કર્તાની તર્કશક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે તેમાં તે અમુક બાબતનાં સ્પષ્ટિકરણ વિષે પોતાની અશક્તિ દર્શાવે તો તે માત્ર વ્યર્થ બડાઈ ગણાય. ઉદાહરણ તરીકે એક નવલકથાકાર લખે છે કે :—“આ બંચગીના બે દોરતોની.....મુલાકાત થઈ, તે વેળા આ બંનેના મનમાંથી શું પસાર થઈ ગયું હશે તે વર્ણવવા અમારી કલમ નાતાકાત છે.”

એક બીજો નવલકથાકાર લખે છે કે :—“એક લાંબી હાથ મારીને, તે ત્યાંથી ઉઠ્યો; શા માટે તેણે હાથ મારી તે અમે કહી શકતા નથી,”

ઉપલાં જેવાં લખાણની બિલકૂલ જરૂર નથી. લેખકે જેમ અને તેમ વાંચક વર્ગની દૃષ્ટિથી વેગળા રહેવું જોઈએ છે. “અમે અમારા વાંચકોને કહીશું કે,” અથવા “અમારા વાંચકોએ જાણવું જોઈએ કે” આદિ ફકરાઓથી વાંચક વચને સંભોધી લખવાથી લખાણની કિંમત બહુજ ઘટી જાય છે. જેમકે એક નવલકથાકાર લખે છે કે :—“જે આ સ્ત્રી નિર્દોષ સૌંદર્યવાળી હોત, તો અમારા પુરુષ પાંદકોને કહેત કે એ તમારી સ્ત્રીના જેવી સુંદરી હતી...તમારા ઉપર દૃષ્ટિ પડ્યાથી તમને તરત અનુભવ થાય, કે આ સ્ત્રી તમારા મન સુધી જુએ છે.”

લેખકે આમ વાંચકવર્ગ સાથે સંભાષણ કરે એ અનિષ્ટ છે.

એક નવલકથાકાર તો વાંચકવર્ગને નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છે :—
“એની કાંતિ માટે તમને કાંઈ લાસ થાય છે વાર?”

ઉપલો અંચકાર એક કલ્પિત ચિત્ર રજૂ કરે છે; તેના મનમાં શું છે તે વાંચનાર કેવી રીતે જાણી શકે? માટે વાંચનારને વ્યર્થ તેમજ નિરર્થક પ્રશ્ન પૂછવાથી કાયદો શો?

(ચ) કોઈ કોઈ વખતે નવલકથાકાર અમુક ગાયતની શીલ્પસુશીના ઉજાણમાં ઉતરે છે તો તેથી વાંચનારને બોધ જ્ઞાન તથા રમુજ પ્રાપ્ત થાય છે. ઇન્દ્રારામ સ્વ. દેસાઈ કૃત “ગંગા” માં (પા. ૩૮) “સંસાર ત્યાગ” વિષે લખ્યું છે કે :—

“કોઈ ઘર કુટુંબના કલેશથી, કોઈ સ્ત્રીના વિરહથી, કોઈ ઘણા કારી ધા લાગવાથી, કોઈ ધનની પ્રાપ્તિ અચાનક ન થવાથી સંસારનો ત્યાગ કરે છે. તેઓની વૃત્તિ તો જેમાં હોય તેમાંથી ખસતી નથી, ને ત્યાગી છતે કંઈ પણ લજ્જા વગર સ્ત્રીથી કે ધનથી મોહ પામી ત્યાગને લજવાવે છે. પછી સર્વ કોઈ તેમને તિરસ્કારની નજરથી જોય છે. ત્યાગ ધરવો તેનો મૂળ હેતુ તો જગતના પદાર્થ માત્રમાં જે મમતા અંધાઈ છે, તેનો સર્વોંશે ત્યાગ કરી, અંધમાંથી મુક્ત થવું. પણ માયાક પદાર્થોના નિરંતર સહવાસથી તે મમતા ત્યાગીમાં તો અત્યંત તીવ્રતર થતી જાય છે. જેમ મમતાની દૃઢતા વધતી જાય છે, તેમ બ્રહ્મજ્ઞાનથી તેની વિમુખતાની વૃદ્ધિ વધતી જાય છે. પદાર્થના સંગના ત્યાગથી જગતના જે પદાર્થ પર વૈરાગ્ય કરવાનો છે ને મુક્ત થવાનું છે, તે થવામાં કામક્રોધાદિ પરિપુષ્પોને જિતી ધરિયોનો દૃઢ નિગ્રહ કરવાનો છે. એમ વૈરાગ્યની દૃઢતા થવાથી બ્રહ્મમાં ચિત્ત લાગી જાય છે, ને તે દ્વારા મોક્ષ પમાય છે. તેને બદલે માયા છોડી માયાને વળમટા જાય છે, તેનું કારણ તેઓએ માત્ર દેખીતોજ માયાનો ત્યાગ કર્યો છે, પણ મનથી કર્યો નથી. માનસિક

ત્યાગ એજ વૈરાગ્યનું મુખ્ય સાધન છે. જે ઉપરથી ત્યાગ કરે છે, પણ મનથી કરતા નથી તેઓ મિથ્યાચારી કહેવાય છે, મનની મશ્કરી કરે છે.”

વ્યવહાર પણ બોધદાયક યા જ્ઞાનવર્ધક આબદોનાં લખાણ નવલ-કથા મધ્યે યોગ્ય સ્થળે આમેજ કર્યાથી તે મનોહર તેમજ ચિત્ત-આકર્ષક થઈ પડે છે. ઉપલાંજ પુસ્તક “ગંગા” માંથી દાખલો રજુ કરીશું.

(પા. ૧૦૦-૧૦૧).

“જવાનીના જુસ્સા ધણા સારા હોતા નથી. જવાન માણસો હમેશાં પોતે હોય તેના કરતાં પોતાની શક્તિ ઘણી વધારે જાણે છે, પણ જ્યારે વૃદ્ધપણાના લાંબા અનુભવથી પળિયાવાળા ડોસાઓ સો ગળાણે ગાળીને પાણી પીએ છે ત્યારે જવાનીઆઓ યાહોમ કુદી પડે છે, અને તેમાં જ્યારે પછડાઈને પસ્તાવામાં પડે છે ત્યારે પણ સમજતા નથી. ઘરડા ડોસાઓ અનુભવી હોવાને લીધે ઘણીક રીતે ખારીક પ્રસંગો કાઢી લે છે, અને પોતાનું ધાર્યું પાર પાડે છે. તેઓ કાવાદાવાવાળા ને છળકપટથી ભરેલા હોવાને લીધે દુનિયાને સારી રીતે પિછાની શકે છે, ત્યારે જવાનીઆઓ ભોળા અંતઃકરણના, ઉછળતા લોહીના, પોતાનું કેમ બગડે છે તે કાંઈ પણ પ્રકારે ન જાણેલા વગર એકનિષ્ઠ અંતઃકરણથી મેદાન પડે છે; તેમાં ઘણી વેળાએ જશ કમાઈને આવે છે, ત્યારે ઘરડાઓને શરમાવી પણ નાંખે છે. પણ આટલું ખરું કે પ્રસંગ વિચારવો અને ધારેલું પાર પાડવું એમાં ઘરડાઓ જેટલા હોશીયાર હોય છે તેવા જવાન હોતા નથી. પણ જવાન જે કરે છે તે ઘરડાથી થતું નથી. જવાનીઆ ધીટ, ધીર, વીર હોય છે ને તેથી ગમે ત્યાં અંપલાવી પડે છે.”

(૭) નવલકથામાં કોઈક વખતે અમુક આશ્ચર્યજનક બનાવનું વર્ણન આમેજ કીધાથી લખાણ રસિક તથા લલકવાળું બને છે. જેમકે સુરત શહેરમાં શીવાજીનું મરાઠા લશ્કર બસરાના એક મોટા મોગલ વેપારીનાં ઘરપર તૂટી પડી લૂટવા મંડી ગયું, તે વખતે કેટલાક મરાઠાઓની નજર તે વેપારીની જુવાન છોકરી ઉપર પડી. છ સાત જણા તેને પકડવા દોડ્યા. બે મરાઠાઓએ તેણીને ઉંચકી લીધી, પણ એક અકસ્માત સંજોગથી નીચે પ્રમાણે તેનું રક્ષણ થયું. આ વાર્તા “ગંગા” નામની નવલકથામાં આવેલી છે. ત્યાં અંતર્યામી કહે છે કે :—

“જે લૂટાર ટોળી આ ઠેકાણે લૂટ કરતી હતી તેનો નાયક ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આ નાયક લંપટ હતો—લજ્જા, નીતિ ને ઇશ્વર ભય દૂર મુકી બેઠેલો હતો. તે આ સુકુમાર કોમલગીતે જોઈને પોતાનું મન મારી શક્યો નહિ. તેણે હુકમ કીધો કે એ સ્ત્રીને મારે તાબે કરવી. બે

મરાઠામાંના એકે ના કહી. નાયકનો ગુસ્સો હાથ ન રહ્યો. તેણે એકદમ સમક્ષેર ખેંચી. બંને જણ દુર્ઘટ્યમાં ઉતર્યા. થોડીકવાર મારામારી થયા પછી બંને જણ ધણા જખમાયા. જહાન, જે આ કોમલાંગીનું નામ હતું તેનો બચાવ અણાહથી થયો. બીજા મરાઠાઓ સમગ્ર પડતું મૂકીને માંહોમાંહેની લડાઈ જોવા ઉભા રહ્યા હતા, તેટલામાં મોગલનો એક હબસી ગુલામ, પોતાના શેઠની દીકરીનું રક્ષણ માથે લઈ, આ તરફીને લઈને નાઠો. ” (ધર્મારામ દેસાઈ—ગંધા પા. ૬૧).

(જ) વાર્તા, નવલકથા આદિમાં પાત્રો જે સંભાષણ કરે તેની શૈલી કુદરતી હોવી જોઈએ, યાને તેની ભાષા મહા પ્રયાસે ઉપજાવેલી હોવી જોઈએ નહિ. કવિ ભવાનીશંકર નૃસિંહરામે “કુંવારી કન્યા” નામની અતિ-આનંદદાયક નવલકથા રચી છે તેમાં નીચલું ભાષણ પ્રયાસયુક્ત શૈલીનો ભાસ આપે છે :—

“મારી મરનાર માતા સમાન માયાળુ માતા કોઈને મળનાર છે? જીવી ત્યાંસુધી રતનની પેઠે મારું જતન કરીને જોઈએ એવા વહાલથી મને જીવથી અધિક ગણીને જળવી... ગુલાબી ગાલપર વહાલથી ઝોડીઓ ભરીને તથા ખાંતથી ઝોળામાં ખેસાડીને ઘણી ખુશીથી ખવરાવીને ખેલાવતી હતી ” (પા. ૨૪).

કર્તાએ પ્રાસ-અલંકાર ભણી વિશેષ નજર રાખી છે તેથી આગલા ફકરાની શરૂઆત તેમજ તેનો અંત કિલ્લટ દીશે છે. પાછલા ફકરામાં ભાષણ સહજ ઉત્પન્ન થયલું નથી, પણ કાંઈક ‘કોશેશન’ પરિણામ હોય એમ લાગે છે. પરંતુ ઉપસા લેખકને ધનસાફ આપવા લખવું જોઈએ છે, કે તેમનાં પાત્રોનાં ભાષણો બહુધા સહજ તથા યોગ્ય રીતે ઉત્પન્ન થયેલાં જેવાં છે. જેમકે ગાંધી ઘેર આવ્યા ત્યારે તેની સ્ત્રીએ કંકાસ કરવા માંડ્યો તે ઉપરથી તે બોલ્યો :—

“બેયુ આ ઘરનું સુખ ! ઘરમાં આવ્યો ત્યાં તો જાણે કજીઆની ધાંધલ મચેલીજ છે, ઘડી એકની શાંતિ નહીં, ને સાંજ સહવાર ગાળોના શરિયાવ જાણે મળ્યાજ છે ! આખા દહાડાનું વહીતરું કરીને બળ્યોજબળ્યો ઘડીક ઘરમાં આવ્યો તો રાંડ જાણે ધુવાંધુવાં થઈને ધાંધલ કરવા બેઠીજ છે. મને ભગવાને મોતે ન દીધું કે આ કજીઆખોર રાંડથી છુટકો થાય. રાંડ આગળ આવું ત્યારે રાતી બદામનો, અને બહાર જઈ ત્યારે બે લાખનો. સંતાપથી રોજ શેર લોહી સૂકાય છે... ભોગ લાગ્યા કે આવી ભૂંડી ભારજ સાથે પાનાં પડ્યાં... સ્ત્રી એ સંસારનું સુખ છે, પણ મારે તો દારૂનું દુઃખ થયું છે.”

કંકાસગૈરી કકળી ઉઠી, “રાંડ વિધાતાએ મારા કપાળમાં કાળા અક્ષર કેતર્યા હશે, કે આવો હીણકમાઉ મારી મળ્યો. માથાપને કૂવો અવાડો ન મળ્યો કે આવો બળતરાએ બાળે એવા ભરજારને બારણે જાણીજોઈને મને આંધી...” “ધરનું ઘર નહીં, જરનું જોર નહીં, ને વરમાં શુકરવાર તો આવોજ. સાડ વરસના બીજવરને બાપે પરણાવી હશે શા સાડ? આવી આપદા ભોગવવાને અર્થેજ કે? મારી માયાળુ માડી જાણતી હોત કે બદામ ધરમાં મળે નહીં એવા બીજવરને પરણાવવાથી મારી રાંક દીકરી પાર વગરની પીડા પાડશે તો આ ઓડાને શા સાડ પરણાવત?...માતપિતાએ પાછલી રાતનો પસ્તાવો કરવા મને પરણાવી!”

(કુંવારી કન્યા પા. ૨૮-૨૯).

પ્રાસ તથા અનુપ્રાસનો હૃદયી બહાર ઉપયોગ કરવાથી લખાણ કંઠાર બને છે અને કેટલીક વખતે તો તિરસ્કારને પાત્ર થાય છે. જેમકે:—

“રાજાએ પોતાના ભુજ બલથી પ્રજામાં મજથી ધર્મની ધજા સજવા સજ-લાયકને શાસ્ત્રની રજા પ્રમાણે સજા દઈ સર્વનું સંરક્ષણ કરવું. સર્વ સંપત્તિ છતે પણ મનને છતી નીતિપર પ્રીતિ રાખી પોતાની બીતિથી સારી રીતિમાં સર્વ લોકોને ચલાવવાં.” (આર્ય સમુદય સંવત ૧૯૩૨ અંક ૧ લો પા. ૬).

“પણ હાલ ઘણાં વર્ષોથી આર્ય લોકોના અદૃષ્ટ, સ્પષ્ટ, દુષ્ટ થઈ ગયેલા છે. તેથી કિલષ્ટ થયેલા આર્ય લોકોના પરમદૃષ્ટ શિષ્ટ આચરણ છોડી ધૃષ્ટ થઈ ભૃષ્ટ ચેષ્ટા ખૂબ કરવા લાગ્યા છે.” (આર્ય સમુદય સંવત ૧૯૩૨ અંક ૬-૭ પા. ૧૪૮).

ઉપરું લખાણ અતિ કઠોર છે. તે વાંચતાં સ્પષ્ટ દીશે છે કે લેખકે વ્યર્થ મહેનત કરી પોતાનું પાંડિત્ય દેખાડવાની કોશિશ કરી છે.

(૨) હવે આપણે નિબંધ, લેખિત લાખણો, સાહિત્ય વિષયો આદિ ગદ્યાત્મક લખાણો વિષે થોડુંક બોલીશું. એવાં લખાણોનો મૂળ હેતુ ત્રણ પ્રકારનો છે—વિષયનું વર્ણન કરવાનો; તેનો આગલો પાછલો જતાં રજી કરવાનો; તથા તેનું વિવેચન કરી અમુક નિર્ણય ઉપર આવવાનો હોય છે. મોટે ભાગે આ ત્રણે પ્રકારો સાથે સાથે દાખલ થયેલા હોય છે. વર્ણન એવી રીતે કરવું જોઈએ કે જેથી વસ્તુ, પદાર્થ અથવા હરકોઈ બાબત જાણે વાંચનારની દૃષ્ટિ સનમુખ આવી ઉભાં રહે. પ્રથમ તો આ સંઘળું લેખકને પોતાને સાક્ષાત્કાર થવું જોઈએ, અને તેણે પોતાની તેજ કલ્પનાથી આકર્ષક ચિત્ર બનાવી રજી કરવું જોઈએ, નિબંધમાં વર્ણન જાણે ચિત્ર બહારની રેખા છે, અને તેમાં રંગ પુર-

વાનું કામ ભભકદાર, મનોરંજક, રસિક, સરળ સૈલી તથા અસરકારક બોધ ઉપર આધાર રાખે છે.

લેખકે આગલી પાછલી હકીકત રજૂ કરતાં તેને જેમ અને તેમ યથાર્થ તથા ખરાં સ્વરૂપમાં દર્શાવતી જોઈએ. અત્રે લેખકે મરીમસાલાનો ઉપયોગ અને એટલો એછો કરવો. નહિ તો જતાંત તથા હકીકત કલ્પિત ગણાવાનો સંભવ રહે છે.

દલીલ કરતાં દૃષ્ટાંતોનો ઝાઝો ઉપયોગ કરવાથી વિષય ખેંચાણુ કારક અને છે. રસમય શૈલી તથા ઉત્તમ બોધમાં સમાયલાં આકર્ષક તત્વથી વાંચનારની ખાત્રી થાય છે તથા તેની મનોવૃત્તિ વશ થઈ તે ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવે છે. નિબંધમાં તોલન શક્તિનો ધણો ખપ પડે છે અને તેથી સામસામી દલીલો તથા તકરારો રજૂ કરવી પડે છે. વાંચનાર તેથી કંટાળે એવો સંભવ જ્યાં જ્યાં દેખાય, ત્યાં ત્યાં રસિક વર્ણનો તથા દૃષ્ટાંત આપ્યાથી તથા સુંદર શૈલી વાપર્યાથી લખાણુ વાંચવા ગમે છે.*

આપણે ઉપર કહ્યું તે ઉપરથી જણાશે કે નિબંધના ત્રણે ભાગો— વર્ણન, વૃત્તાંત તથા વિવેચન—સઘળાંને રસદાર બનાવવાનો કેટલોક આધાર શૈલી ઉપર પાણુ છે.

ઘણી વખતે નિબંધો, ભાષણો આદિ લેખોમાં ભાગ તથા વિભાગ પાડી તે ઉપર વિવેચન કરવાથી લખનારની મતલબ સહેલાઈથી ખ્યાનમાં હિતરે છે. નર્મદાસકરે નર્મગદ્યમાં, કરસનદાસ મૂલજીએ નીતિવચનમાં તથા હરજીવિંદદાસ કાંટાવાળાએ સંસાર સુધારામાં જે નિયમાનુસાર વિવેચન કર્યું છે. તેની નકલ કરવાથી લેખક પોતાનું લખાણુ વાચકને ગમે એવું કરી શકે છે. “સંસારસુધારા” માં ગ્રંથકારે વિષયના ભાગો તથા પેટા ભાગો પડ્યા છે તે ઉદાહરણાર્થે નીચે ટાંકીશું :—

(૧) સંસાર સુધારાનાં સાધન—પેટા ભાગો :—કેળવણી, રાજ્યસત્તા, ધર્મ, આખાદી, સંસર્ગ વગેરે. (૨) સંસાર સુધારાની બાબતો—પેટા ભાગો :—જ્ઞાતિના લાભાલાભ, જ્ઞાતિબંધન, રોડીચ્ચવહાર, બહિષ્કાર ઇત્યાદિ. (૩) લગ્ન—પેટા ભાગો :—સ્ત્રીપુરૂષનું જોડું, બાળલગ્ન, કનૈડું, પુનર્લગ્ન, કન્યાવિક્રય, પલ્લું વગેરે. (૪) મરણ સંબંધી—પેટા ભાગો :—રોડું કુટવું, શોક, સૂતક. (૫) ખરચ—પેટા ભાગો :—કરકસર, ખાનપાન, મેજશોખ, જમાણનાર, દાન-ધર્મ, કરજ વગેરે. (૬) પરચૂરણ—પેટા ભાગો :—લોકમત, વહેમ, રૂઢિ, માન, બ્રાતૃભાવ ઇત્યાદિ.

* શ્રી. નવલરામ લક્ષ્મીરામે “નિબંધરીતિ” નામનાં પુસ્તકમાં નિબંધ વિષે ઠીક લખાણુ કર્યું છે. તેમણે આપેલા નિયમો લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે.

નિબંધના ભાગો તથા પેટા ભાગોનાં મથાળાં કીધાથી લખાણનો ભાવાર્થ ઝટ સમજી શકાય છે. પણ તે મથાળાં નાનાં તથા સૂહેલાઈથી સમજાય એવાં જોઈએ. ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના રીપોર્ટમાં “વ્યવહારમાં તત્વ દર્શનની ઉપયોગિતા” નામવાળો વિષય છે તેના લેખકે નીચે પ્રમાણે લાંબાં મથાળાં કીધા છે તેથી વાંચનાર રાજી થતો નથી. જેમકે :—

(૧) તત્વદર્શનની વ્યાવહારિકી ઉપયોગિતાનો નિર્ણય કરવામાં વિધિનિષેધશૂન્યવ્યક્તિઓના વહેવારને વિનિગમક નહિ ગણવો જોઈએ.

(૨) વ્યવહારનો ક્રમ આકસ્મિક નથી, પરંતુ અમુક દુર્લભ નિયમને અનુસરે છે તેથી આપાતતઃપ્રતીત થતા આકસ્મિક યોગને નિયમબોધક શાસ્ત્રના પ્રતિ દૃષ્ટાંતરૂપ ન ગણવા બાબત. (૩) અન્તરંગ તથા અહિરંગ સાધનના વિનિયોગપૂર્વક વ્યવહાર તથા પરમાર્થમાં અભીષ્ટ અર્થ સાધવા પ્રેક્ષાવાન પ્રવૃત્ત થાય છે.

અત્રે મથાળાં લાંબાં તથા ન સમજાય તેવાં હોવાથી માન્યત પણ તેવીજ હશે એવો ભાસ થાય છે. અને ખરેખર બાબત તેવીજ છે.

નિબંધ આદિમાં અહિંતહિં નાની નાની રસિક વાર્તાઓ આપવાથી લખાણુ તેજદાર બને છે. વળી જેઓ ઉત્તમ કવિતા લખી જાણુતા હોય તેઓ નાની નાની કવિતા યોગ્ય સ્થળે દાખલ કરે તો તેથી લખાણુ વધુ ખેંચાણુકારક બને છે. પરંતુ સાધારણ લેખકોએ આવો પ્રયોગ કરવો જોઈએ નહિ. તેમણે તો કોઈક જાણીતા કાવ્યોમાંથી યોગ્ય તથા પેશ પડતા ઉતારાજ દાખલ કરવામાં સંતોષ માનવો જોઈએ છે.

આપણે ઉપર કહ્યું તેમ નિબંધ આદિ ગંભીર લખાણોમાં કેથે કેથે પ્રંથકાર પોતાની જોડેલી અથવા કોઈની સાંભળેલી અથવા કેથે વાંચેલી કલ્પિત વાર્તા યોગ્ય ઠેકાણે ઠસાવી દે છે તેથી લખાણુ વધુ જોસ્સાદાર ને અસરકારક બને છે. દાખલા તરીકે કેટલાક પુરૂષો અર્થ, અધિકાર કે અહંકારને સખમે ગરીબ ઓળખિતાં, જ્ઞાતિલાં કે સગારનેહીને ત્યાં મરણુ જેવા પ્રસંગે પણ હાજરી આપવામાં અપમાન સમજે છે. આ બાબત ઉપર હરજોવિંદદાસ કાંટાવાળા નીચલો કલ્પિત દાખલો રજુ કરે છે :—

“એક શેઠીઓ જ્યારે નાતમાં કોઈ મરી જાય ત્યારે પછવાડેથી ઘોડે બેશીને સમજાન જતો. તે શય ઉંચકવાતું કે બીજું કંઈ કામ કરતો નહિ. શેઠની મા મરી ગઈ ત્યારે કોઈ તેને ઘર ન ગયું. ગુમાસ્તા

બંને લોકોને મુશ્કેલીથી ભેગા કરી ડોશીને કાઢી ગયા. પ્રેત સ્મશાને પહોંચ્યાની ખબર પડ્યા પછી નાતના લોકો લાકડીઓના ઘોડા કરી તે દુદાવતા સ્મશાને ગયા. શેક તેનો ભાવાર્થ સમજી ગયા; અને તે પછી ઘોડે બેસી સ્મશાન જવાની ટેવ ભૂલી ગયા.”

(સંસાર સુધારો પા. ૨૬૮).

કેટલાક નિર્ણયોમાં વ્યાખ્યા (definition) આપ્યાથી અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. પરંતુ વ્યાખ્યા સંપૂર્ણ ને સારી રીતે આપવી જોઈએ. નર્મદાશંકર “સુખ” વિષે લખે છે :—

“સુખના વિષય અનેક છે; પણ ઘણું કરીને આપણાં લોક આટલાં ને સુખ કહે છે. ખટપટ, શ્રમ, રોગ, બંધન, ચિંતા, શોક, લયથી અલગ રહેવું તે સુખ; ઇચ્છા પૂરી પડવી, શ્રમનો બદલો મળવો, વિભોગનો સંભોગ થવો તે સુખ; ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવામાં, જે વાતનો છંદ તેનો ઉપયોગ કરવામાં સુખ; વહાલાંને સારી સ્થિતિમાં જોવા-સાંભળવામાં, નિરાશ્રિતને દયા-ઉપકાર કરવામાં, ને વેરીને નુકસાન થાય એવું ઇચ્છવામાં સુખ; ઘરકુટુંબ, મિત્ર, અન્ન, વસ્ત્ર, દ્રવ્ય એથી અનુકૂળ હોવું તે સુખ; લોકમાં સાફ ખોલાય-માન મળે તેમાં સુખ; જીવતાં રહેવામાં ઇશ્વર ઉપર ભાવ-આસ્થા રાખવામાં સુખ, ઇત્યાદિ. કહેણીઓ પણ છે, “પહેલું સુખ તે જાતે નરા (=નિરોગી), બીજું સુખ તે ઘેર દીકરા, ત્રીજું સુખ તે કોઠિયે જર (=જીવાર), ચોથું સુખ તે સજ્જન નાર.” “જ્ઞાનમાં સુખ છે.” “આશા અમર છે માટે એમાં પણ સુખ છે.” “જેણે જેમાં માન્યું તેમાં તેને સુખ.” (નર્મદાશંકર પા. ૧૬).

નિર્ણયોમાં તથા નવલકથાઓના પ્રકરણોને મથાળે સારાંશ દર્શાવવા નાની કવિતા અથવા કહેવત ટાંક્યાથી વાંચનારનું દીલ આકર્ષાય છે. પણ તે કવિતા કે કહેવત આખતને પેશ પડતી હોવી જોઈએ. નર્મદાશંકરે કેટલાક વિષયોને મથાળે આમ કવિતા આપી છે તથા હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ પોતાની નવલકથાઓના પ્રકરણોને મથાળે કવિતા કે કહેવત ટાંકી છે. નર્મદાશંકરે “રણમાં પાછાં પગલાં કરવાં નહિ” એ વિષેની આખતની શરૂઆત નીચલા શ્લોકથી કરી છે :—

આગે પગ તો પત રહે, પીછે પગ પત જાય,
ભાગા બેડે જહાવડે, વાકું રંગ ચઢાવ.

અર્થ—શત્રુની સામ્ય પગ વધાર્યો અથવા ટકાવી રાખ્યો ત્યાંસુધી પત રહે છે, પણ પાછું પગલું કીધું કે પત જાય છે; ને એમ છે માટે હકયા એવા જે યોદ્ધાઓ તે જો પાછાં શત્રુ સામા જઈ ઉભા રહે તો તેઓને રંગ ચઢાવો, એટલે તેઓને રંગ છે.

નિબંધ મધ્યે હરકોઈ લખાણ તેજ મારતી શૈલીથી દીપી નિકળે છે. જેમકે :—

“આજ કાલ તો આપણે પૈસાનેજ પરમેશ્વર જાણી પૂજ્યાં કરીએ છીએ; આજકાલ આપણે કહિયે છીએ કે ભાઈઓ જેમ અને તેમ પૈસા પેદા કરો, ને પછે નવિંતે મનમાન્યો સુધારો કરીશું; આજકાલ આપણે કોઈ કોઈને મળતા નથી; આજકાલ આપણામાં કોઈને કોઈની દાઝ નથી, આજકાલ આપણે કોઈ કોઈના મિત્ર નથી; આજકાલ આપણામાં વિવેક નથી; આજકાલ આપણામાં શૈય, ઉલોગ ને ખંત નથી; (એક માત્ર પૈસો કમાવાની વાતમાં તે છે ખરા); દુકામાં આજકાલ આપણે માણસ નથી.”

(નર્મગલ પા. ૨૫-૨૬).

નિબંધોમાં કોઈ કોઈ દેકાણે વાંચક વર્ગ ઉપર તત્કાળ અસર કરવા માટે સુપ્રસિદ્ધ કવિઓનાં કાવ્યોમાંથી યોગ્ય ઉતારા ટાંકવામાં કાંઈ પણ દોષ નથી—એર લખાણ ખુબીદાર અને છે. દાખલા તરીકે સ્વદેશ સેવા તથા સુધારા માટે વિવેચન કરતાં નીચલી ચિત્તાકર્ષક કવિતા ટાંકવાથી લખાણ વજનદાર તથા અસરકારક બનશે :—

હું દેશીઓ સામાસામી શું જુઓ? જેતાં જેતાં આંખો મીંચઈ જાય જે. લવિખ્યનેજ ભરોંસે ઘેલા, કાં સુઓ? ઉઠો, સત્વર ખહાર પડો જગમાંયજો. હાથ જોડીને ટક ટક શું જોયા કરો? નિરૂપયોગી છે શું આ અવતાર જે? જનસુખસાધન સર્વે હિંમતથી ધરો, દુઃખનિવારણ સાધો સર્વ પ્રકારજો. અતલગ રહીને મતલબ આપ ન કાઢતા, એમાં તે શા માર્યા મોટા વાઘજો? શરવીર તેજે હામ ખરી દેખાડતા, સુખમાં નહિ પણ દુઃખમાં શોધી ભાગજો. ‘સુધારો સુધારો’ કહે સુધારો નહિ થશે, ‘સુધરો’ કહેતાં પહેલા સુધરો આપજો. બાળકાળ સુધારા વિણ તો વહી જશે, જે નહિ સુધરો પહેલા પોતે આપજો. માટે સજ્જન તનમનધન અર્પણ કરી, શોભાવો સૌ આજ સુધારા કાજજો, તે માટે રિશ્તસિંધ ઇશ્વર દેશે ખરી, તેમ વળી આશિષ દેશે રાજજો.

(મહાબારી નીતિ વિનોદ—કાવ્ય—રત્નો પા. ૫).

પરિશિષ્ટ ૬.-

આપણે ઉપર જોયું છે કે સારા અંથકારોની નકલ કરવાથી શૈલી સુધરે છે. થોડાક સારા કવિઓ, ગદ્ય અંથકારો તથા નાટકકારો વિષે અત્રે બહુજ દુંકું વિવેચન કરીશું, અને સુખ્ય કરીને શૈલીની બાબત ધ્યાનમાં રાખી થોડાંકજ ઉદાહરણો ટાંકીશું. અત્રે જે અંથકારોનાં અવલોકન કર્યા છે તેટલાજ સારા લેખકો છે, એમ કોઈએ માનવું નહિ. જગ્યાની તંગાસને લીધે ઘણાક બીજા સારા અંથકારોનાં લખાણો વિષે વિવેચન કર્યું નથી, એટલુંજ કહેવું બસ થશે.

પદ.

(૧) નરસિંહ મહેતો—(ઈ. સ. ૧૪૧૪-૧૪૮૧). પુરાતન જમાનાનો આ પ્રથમ કવિ છે. તેનાં પ્રભાત્યાં તથા પદો હિંદુઓમાં બહુ જાણીતાં છે, તથા ઠેકઠેકાણે ગવાય છે. આ કવિ તથા એના જમાનાના બીજા કેટલાક કવિઓ પ્રભુપ્રેમ તથા પ્રભુભક્તિભાવની કવિતા રચવામાં એકાગ્રચિત્ હતા તથા તેમાંજ મોજ માનતા હતા. એનાં અંથો ચાતુરી ખોડશી, શામળદાસનો વિવાહ, દાનલીલા, ગોવિંદગમન તથા આશરે ૧૦૦૦ પદો છે. કવિ નર્મદાશંકર કહે છે તેમ એની કવિતા “કુમળી, સાદી, સરળ અને ઠાવકી છે” વળી “કવિતાનો જીવ જે રસ તે સાહજિક, આછો, સાદો, નિર્મળ ને સ્વાધી છે.” એની કવિતા નીતિબોધક, ચાનક આપનારી તથા કેથે કેથે હાસ્યજનક છે. એનાં કાવ્યમાંનો નીચલો ઉતારો બોધદાયક છે:—

સમરને શ્રીહરી, મેલ્ય મમતા પરી, જોને વિચારીને મૂળ તારં,
તું અલ્યા કોણુ ને કાને વળગી રહ્યો, વગર સમજે કહે મહારં મહારં—સમરને.
દેહ તારી તુથી જો તું જીગતે કરી, રાખતાં નવ રહે નિશ્ચયે જાયે,
દેહ સંબંધ તજે, નવ નવાં બહુ થશે, પુત્ર કલત્ર પરિવાર વહાયે—સમરને.
ધન તણું ધ્યાન તું અહોનિશ આદરે, એજ તારે અંતરાય મ્હોટી,
પાસ છે પિયુ અલ્યા, તેને નવ પરખિયો, હાથથી બાજી ગદ્ય થયોરે ખોટી—સમરને
ભરનિદ્રા ભર્યો, રોંધી થેર્યો ઘણો, સંતના સખ્દ સુણી કાં ન જાગે,
ન જાગતાં નરસૈયા લાજ છે અતિ ઘણી, જન્મોજન્મ તારી ખાંત લાગે—સમરને.

(૨) મીરાંબાઈ—(ઈ. સ. ૧૪૦૩-૧૪૭૦). ગુજરાતની બલકે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનની કોઈ પણ સ્ત્રીએ કવિ તરીકે વિખ્યાતિ તથા પ્રશંસા

મેળવી હોય તો તે કવિ મીરાંબાઈજ છે.* તેણી મેવાડના રાણા સાથે પરણી હતી, પણ તુરતજ પોતાના ઘણીથી છૂટી પડી તેણીએ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિનો માર્ગ ધર્યો હતો. કવિ દયારામે એની ઓળખ આપતાં લખ્યું છે કે:—

જેમળ રાહોડની દીકરી રે, સુણો મેડતા એનું નામ,
રૂપગુણ સમેવડ નહિ, રૂડું ધર્યું મીરાંબાઈ નામ.

એની કવિતા સરળ, સાદી, સહેજે સમજાય એવી છે. નર્મદાશંકર કહે છે કે “એની કવિતામાં રસ ને તેજ છે. પણ તે તેજ તીવ્ર નથી; અને રસ ઘાડો નથી તેથી ઘણીવાર અસર રહેતી નથી. તોપણ રસ સાહજિક સરળ વેહેતો છે. વિચાર તૂટક ને સાદા છે.....વાણી ઠરેલી, કામળ, સુંદર ને મધુર છે.” (નર્મદા પા. ૪૩).

મીરાંબાઈ પોતાના વરનું ઘર છોડી સાધુસંતોની સાથે જઈ રહી હતી ત્યારે તેના વરે તેને બોલાવવાની અનેક કાશેશ કરી હતી, તેનું રસિલું વર્ણન નીચલી કવિતા ઉપરથી જડે છે:—

ગોવિંદો પ્રાણુ અમારો રે, મને જગ લાગ્યો ખારો રે;
મને મારો રામજી ભાવે રે, બીજો મારી નજરે ન આવે રે;
મીરાંબાઈના મહેલમાં રે, હરિ સંતનનો વાસ,
કપડીથી હરી દૂર વસે, મારા સંતન કેરી પાસ—ગોવિંદો.
રાણોજી કાગળ મોકલે રે, દો રાણી મીરાંને હાથ,
સાધુની સંગત છોડી દો, તમ વસોને અમારે સાથ—ગોવિંદો.

હરિ તરફ જે બેહદ પ્રેમ મીરાંબાઈ ધરાવતી હતી તે નીચલા ઉતારાપરથી જણાશે.

મુખડની માયા લાગીરે, મોહન તારા મુખડની માયા લાગીરે.
મુખડું મેં જોયું તારું, આ જગતડું થયું ખારું, મન મારું રહ્યું ન્યારું—મોહન
સંસારીનું મુખકાચું, પરણીને રંગવું પાછું, તેને ઘેર શિદ જઈએ—મોહન
પરણું તો પ્રીતમ ખારો, અખંડ સૌભાગ્ય મારો, રાંડવાનો ભેટાળ્યો—મોહન
નીચલો ફકરો બહુજ લોકપ્રિય થઈ પડ્યો છે, અને ઠંકઠેકાણે ગવાય છે:—

* સ્ત્રી કવિઓમાં કૃષ્ણાબાઈ, પૂરીબાઈ, ગૌરીબાઈ, દિવાળીબાઈ, તથા રાધાબાઈ બહુતી છે, તેમનું વર્ણન ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં અ. ૧૯૦૦ વિદ્યાગૌરી નીલકંઠે કર્યું છે. મીરાંબાઈનાં વૃત્તાંત સાથે જુલો સરકારી કન્યા વાચનમાળા પુસ્તક બીજું પા. ૮૭-૮૯.

પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમનીરે, મને લાગી કરારી પ્રેમનીરે.
જળ જમુનામાં ભરવા ગયાંતાં, હતી ગાગર માથે હેમનીરે—મને
કાચે તે તાંતણે હરિજીએ પાંધી, જેમ જેએ તેમ તેમનીરે—મને
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, શામળી સુરત શુભ એમનીરે—મને
(જૂ. કા. દો. ભાગ ૧ પા. ૮૮૩૩).

નીચલી શિખામણ મોઢે કરવા જોગ :—

ખોલ મા ખોલ મા ખોલ મા રે, રાધાકૃષ્ણ વિના ખીલું ખોલ મા.
સાકર સેરહીનો સવાદ તજીને, કડવો લીમડો ઘોળમા રે—રાધાં
ચાંદ સૂરજનું તેજ તજીને, આગિયા સંગાતે પ્રીત જોડ મારે—રાધાં
હીરા રે માણેક ઝવેર તજીને, કથીર સંગાતે મણિ તોળમાં રે—રાધાં
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, શરીર આપ્યું સમતોલમાં રે—રાધાં
(તેજ પુસ્તક પા. ૮૮૩).

(૩) અખા ભગત*—(૪૦ સં ૧૬૧૫-૧૬૭૫) એણે જાતે
અખ્યાસ કીધો ન હતો, પણ ધણા લોકોના સમાગમથી તે સુશ્રુત તથા
પદેલ થયો હતો. એની કવિતા નીતિબોધક તથા હાસ્યજનક છે. એના
વિચારો સાધારણ નથી, પણ બળવાન ને પાંડિત્યથી ભરપૂર છે. મુર્ખાઇનું
હાસ્ય કરી શિખામણ-દેવામાં અને ગુજરાતીમાં શાસ્ત્રિયગ્રંથ લખવામાં
અખા જેવો કોઇ કવિ ખીજો થયો નથી. ગંભીર વિષયને યોગ્ય થઇ પડે
એવી પ્રાદ ભાષા તેની નથી, એ કદાચિત્ દોષ કહેવાય. પરંતુ એની
શૈલી નકલ કરવાજોગ છે એ તો નિઃસંદેહ છે. એના ગ્રંથો અખેગીતા,
અનુભવખિંદુ, ચિત્તવિચારસંવાદ, ગુરુશિષ્યસંવાદ આદિ વેદાંત ફિલ-
સુફીને લગતાં છે. એના છપ્પા તથા પદો બોધદાયક હોવાથી લોકપ્રિય
થઇ પડ્યા છે. સંસ્કૃતમય શૈલી એને પસંદ હતી નહિ. જે સાદી ભાષાથી
લોકોનું મન આકર્ષી લે તેજ એના મતે ખરો શરતીર હતો. માટે તેણે
એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે “ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે
શર.” એની કવિતાએના કેટલાક ફકરા કહેવતરૂપ થઇ પડ્યા છે. જેમકે :—

(ક) કથા સાંભળી ફૂટયા કાન, તોએ ન આવ્યું અલ્પજ્ઞાન.

(ખ) ઓછું પાત્ર ને અદકું ભણ્યો, વઢકણી વહુએ દિકરો જણ્યો.

(ગ) હિંડો ફૂલો ને ફાટી બોખ, શિખવ્યું સાંભળ્યું સઘળું ફોક.

* આ કવિ તથા તેની કવિતા વિષે ખીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં
અંબાલાલ બુલાખીદાસ જાનીએ એક વિષય વાંચ્યો હતો.

અખાનાં કાવ્યોમાં લખાણની તોલન શક્તિનો ઉપયોગ ઝાઝો દીસે છે. તેની ઉલટાસુલટી વાક્ય રચના મનોરંજક છે. જેમકે અખેખીતામાં આપણે વાંચીએ છીએ કે :—

જેમ ભક્તને ભગવાન વાહલા, તેમ ભક્ત વાહલા ભગવાનને
જેવા ભક્તને ભગવાન દુર્લાભ, એવા ભક્ત દુર્લાભ રામને.

(૪) ભટ્ટ પ્રેમાનંદ—(ધ. સ. ૧૬૩૬-૧૭૩૪). એ ગુજરાતનો સૌથી સારો કવિ ગણાયો છે. એણે એક મોટું શિષ્યમંડળ એકઠું કર્યું હતું. એનો એક શિષ્ય મોખેદ રસ્તમ પેશુતન નામનો હતો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. એનું સૌથી શ્રેષ્ઠ તથા જાણીતું કાવ્ય નળાખ્યાન છે. ખીજાં જાણીતાં કાવ્યો આખાહરણ, સુદામાચરિત્ર, મામેરૂં, સુધન્વાખ્યાન, વિવેકવલ્લુઝારો, દ્રૌપદીહરણ, દશમસ્કંધ, શામળસાહનો વિવાહ, અભિમન્યુ આખ્યાન, દ્રૌપદીસ્વયંવર આદિ છે. એના વખતમાં ખીજી ભાષાઓ સાથે સરખાવતાં ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય બહુ હલકા પ્રકારનું ગણાતું હતું, તેને ચઢતી હાલતે લાવવા એણે પુષ્કળ મહેનત કરી હતી, અને પોતે નજદીક ૫૦ કાવ્યો રચ્યાં હતાં, તથા અનેક શિષ્યો કને લખાવ્યાં હતા. એનાં કાવ્યોમાં શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણા તથા વીર રસો ઠીક જામેલા છે. આખાહરણમાં શૃંગાર રસ પ્રધાન છે, અને તેથી ઉતરતો વીર રસ છે. મૃદાલસામાં શૃંગાર, કરુણા તથા અદ્ભૂત રસો છે. અભિમન્યુમાં વીર રસ તથા કરુણા રસો છે. નળાખ્યાનમાં કરુણા રસ મુખ્ય છે. “વૈદર્ભી વનમાં વલ્લવલે અંધારી રાત” એ કવિતા અતિ લોકપ્રિય થઈ પડી છે. એની શૈલી ગૌરવવાળી, પ્રાદ તથા વિપયને પેશ પડતી છે. એનો સમકાલિન શામળભટ્ટ હતો. એ બંને એકમેકના મોટા વેરી હતા.

પ્રેમાનંદની વર્ણન કરવાની શક્તિ બહુજ ખીલેલી હતી તે આખાના સોલે શણગારનાં નીચલાં આખ્યાન ઉપરથી જણાશે :—

તેલ મદન મંજન અંગે, ચરમે ચંદન કેસર સંગે,
નેત્રે અંજન આલેરણુ સાર, મુખે તાંબુળ કેરો આહાર,
તપે નિલવટ ચાંદલો તેવો, ચંદ્ર શરદ-પુનમના જેવો.
શીર રાખડી શાભા ઘણી, ચોટલો જાણે નાગણી ફણી,
સીશ ફૂલ, સેથે સિંદૂર, તેણે મોહો અનિરુદ્ધ શર.
કાને ઝાલ અમુલ્યક જોઈ, કામ-કુંવર રહો છે મોહી,
નાકે શોહો મોતીની વાળી, તેણે અનિરુદ્ધ રહો છે ન્યાળી.
નારિ તારિ નાસિકાનો મોર, નોય ભૂપણ ચિત્તનો ચોર.

રક્ત અધર હસે મંદ મંદ, નહિ હાસ્ય એ મોહનો ફંદ,
પંકજમાં મેઘખિંદુ પડતાં, મોતિ મોરના અધરે અડતાં,
ચપળ નેત્ર ઝિણું અંજન, જાણે જાણે પડ્યાં ખંજન

“વિવેક વલ્લુગરો” નામનાં કાવ્યમાં પ્રેમાનંદે આત્મા વિષે એક ઉત્તમ રૂપકાવલિ* (allegory) રચી છે.

“હુંડી” નામનાં કાવ્યમાં શ્રીકૃષ્ણ એક વાણિયાના વેશમાં બજારમાં જાય છે તેનું વર્ણન આપતાં પ્રેમાનંદ નીચલી અગત્યની વાત રજૂ કરે છે :—

“ઝોદ્ધવને ખાંધે કાથળી રે, તે તો પારસી બોલે તોતડી રે.”

પ્રેમાનંદના વખતમાં પારસીઓ શુદ્ધ ગુજરાતી બોલતા ન હતા, તે ઉપલી કળી ઉપરથી સ્પષ્ટ દીશે છે. “હુંડી” નામનું કાવ્ય ઇ. સ. ૧૬૭૪ માં લખવામાં આવ્યું હતું. નજદીક ૨૫૦ વર્ષ થયા છતાં પારસીઓ તેવીજ ભાષા આજે પણ બોલે છે એ દિલગીરી ભરેલું છે.

ગુજરાતી ભાષાને ચઢતી હાલતે મૂકવા તેણે ઘણું કાપું હતું અને તેની વધુ ને વધુ ચઢતી થાય એવું તે અંતઃકરણથી ઇચ્છતો હતો. માટે એના રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન નામના નાટકમાં આપણે નીચે પ્રમાણે વાંચીએ છીએ :—

સાંગોપાંગ સુરંગ વ્યંજ્ય અતિશે, ધારો ગિરા ગુજરી,
પાદેપાદ રસાળ ભૂપણવતી, થાઓ સખી ઉપરી,
જે ગિર્વાણ ગિરા ગણાય જણતાં, તે સ્થાન એ હ્યો વરી,
થાયે શ્રેષ્ઠ સહુ સખીજન થકી, એ આશ પૂરો હરિ.

અર્થ :—ગુજરાતી ભાષા તેના ભાગો તથા પેટા ભાગો સારા રસિક આડકત્રા અર્થથી બહુજ ભરપૂર થાય ; તે તેના દરેક શબ્દમાં રસવાળી ને અલંકારયુક્ત થાય ; અને તેની બેહેનપણી ભાષાઓ ઉપર સરસાઈ ભોગવે ; સંસ્કૃત ભાષા જે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે તેના જેવું ઉંચ સ્થાન એને મળે ; એ પોતાની સઘળી બેહેનોમાં શ્રેષ્ઠ થાય એવી આપણી આશા પરિપૂર્ણ થાઓ.

* નર્મદાશંકર આ અલંકારને “સજ્જવારોપણ” નામ આપે છે. વિવેક વલ્લુગરો” વિષે તે કહે છે :—“આપણી ગુજરાતી ભાષામાં પ્રેમાનંદે વિવેક વલ્લુગરામાં જીવને વલ્લુગરો, ને તેને પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ એ બે સ્ત્રીઓ કદપી સુંદર રૂપક કયું છે.” (નર્મદગદ્ય પા. ૩૨).

આપણે ઉપર કહ્યું તેમ પ્રેમાનંદ તથા શામળભટ્ટ એકમેકના વેરી હતા. પ્રેમાનંદના છોકરા વલ્લભે એક ઠેકાણે શામળને — “ખરાબ લક્ષણ-વાલો” કહ્યો છે, એવો ગૂઢ ભાવાર્થ નીચલી લીટી ઉપરથી મળે છે :—
 “શામ લક્ષણવાંતા કા, રાય રંક સેવતા.”

નીચલી કવિતામાં શામળ પોતાના હરીફ પ્રેમાનંદ પ્રત્યે દ્વેષભાવ દર્શાવે છે :—

ભણ્યો નથી કોઈ પુરાણ હું, ભણ્યો નથી કોઈ વેદ,
 રસાલંકાર ન આવડે, મન ન પામે ખેદ,
 ઘર ઘર રાગ તાણું નહિ, પુત્ર ન મુજ ગુણ ગાય.
 રાજ દરબારે રઝળવું, મેળવી નથી પસાય. (=અક્ષીસ).

“પુત્ર ન મુજ ગુણ ગાય,” આ ફકરામાં પ્રેમાનંદના છોકરા વલ્લભને માટે ઇશારો છે; વલ્લભ તેના બાપનો મુખ્ય ને માનિતો એલો હતો, અને બાપની ભારે વખાણ કરતો હતો.

(૫) શામળભટ્ટ—(ઇ. સ. ૧૬૪૦-૧૭૩૦) આ કવિ એના છાપ્પાથી અમર બન્યો છે. એણે નજદીક ૨૫) કાવ્યો રચ્યાં છે. તેમાં બત્રીશ પૂતળી, સડા બોતેરી, શિવપુરાણ, પદ્માવતી, નંદનત્રીશી, ભોજકથા, ઉલ્લમકમ્પસંવાદ, મદનમોહના આદિ મુખ્ય છે. એની શૈલી વિષે નર્મદાશંકર કહે છે કે “શામળે વાણીને તેજ મારતી ને છટાવાળી દેખાડી છે. શામળે ઘણું લખ્યું છે, ઘણું સાહિત્ય વાપર્યું છે, ઘણા બોધ આપ્યો છે, ઘણી ચાતુરી બતાવી છે, ને ઘણા રંગ દર્શાવ્યા છે તે જોતાં તેની કવિતા એ ગુજરાતી સ્થિતિ પ્રદેશમાં એક રંગમંડપ હોયની શું તેવી શોભે છે, કે જોમાં ગુજરાતી સ્ત્રી પુરૂષો અનીતિ, મૂર્ખાઈ વગેરેનું હાસ્યરસ નાટક જોઈ અને દૃષ્ટાંત કથન સાંભળી સુબોધ શિક્ષા ગ્રહણ કરે છે. ગુજરાતીઓમાં પ્રવૃત્તિના આનંદનો, અને ઉલ્લમ, સાહસ, ધૈર્ય, બળ, બુદ્ધિ, પરાક્રમ એ સદ્ગુણોનો પ્રથમ બોધ આપનાર શામળ છે.” બીજો ઠેકાણો નર્મદાશંકર કહે છે કે “કેટલીક મોટી વાર્તાઓમાં કેટલીક સ્ત્રીની મૂર્તિ રોદ્ર ને ભયાનક રસ ઉત્પન્ન કરે છે, ને કેટલાક પુરૂષોની સુધ્ધ મૂર્તિ ઉજળો આનંદ આપે છે.” સ્ત્રીને માટે શામળને હલકો મત હતો તે મુખ્ય કરી દુષ્ટ સ્ત્રીઓ માટેજ હતો. સારી સ્ત્રીનું વર્ણન તો તેણે નીચે પ્રમાણે કીધું છે :—

જેબનમાં દે રંગ, સંગ સુખ ટાટક તનની,
 બહાલપણે કરી વાત, મટાડે પીઝા મનની,

સુખદુઃખમાં સમભાગ, રાગ રૂઝે ગુણ ગાતી,
ચતુરા ચિત્ત હરનાર, સાર ઉરમાં મદમાતી,
વળી વૃદ્ધપણે સેવા કરે, દેખ્યાથી દિલ દુઃખ ટળે,
એ અંતકાળે અળગી નહિ, બહુ રનેહે સાથે બળે.

શામળભટના કેટલાક છંપા કહેવતરૂપ થઇ પડ્યા છે, તેના મર્મ આ છે, કે શબ્દો કેવળ સાદા પણ યોગ્ય સ્થાને છે તથા શૈલી મન આકર્ષે એવી છે. “પેટ કરાવે વેડ, પેટ વાળું વજડાવે,” આ કવિતા નિશાળે જતાં સઘળાં છોકરાંને મોઢે હોય છે. બીજો દાખલો નીચે આપ્યો છે :—

કોઇ આજ કોઇ કાલ, કોઇ માસે ખટ માસે,
કોઇ વર્ષે દશબાર, કોઇ પચીસ પચાસે,
કોઇ સાદ શીતેર, કોઇ પોણોસો એશી,
જે જાયું તે જાય, નથી રહેવાનું બેશી.
જે નામ તેહેનો નાશ છે ધર્મજ એવો ધારવો,
કવિ શામળ કહે મૂરખ કરે ગંદી દેહનો ગારવો (= ગર્વ).

(૬) પ્રીતમદાસ—(૯૦ સં ૧૭૩૦-૧૭૬૦ આશરે). એની કવિતા બહુ લોકપ્રિય છે, કારણ કે તે બોધકારક તથા રસવાળી છે. એણે સારસંગીતા, જ્ઞાનકકો, ગુરુમહિમા, પદ્ય, ગરબીઓ આદિ રચ્યાં છે.

એની કવિતા બોધકારક છે તેના દાખલા :—

જગતનું સુખ ઝાકળનું છે પાણી રે, જાણી લે.
વણુશી જતાં વાર નહિ, સત વાણી રે, જાણી લે.
પ્રીતમ પ્રભુને ભજીને, પાવન થાજે રે, જાણી લે.

જેની દેહ અશુદ્ધ, અશુદ્ધ વાણી,
જેણે પ્રીત પ્રભુશુ નવ આણી,
એ અધમ જાત પામર પ્રાણી.

(૭) જીવરામ ભટ—(૯૦ સં ૧૮ મી સદી)—એણે “જીવ-રાજ શેઠની મુસાફરી” નામે કાવ્ય રચ્યું છે, તે પ્રેમાનંદના “વિવેક વણુજારા” નું અનુકરણ છે. આ કાવ્ય રૂપકાવલી અલંકારનો સરસ દાખલો છે. આ દુનિયામાં જીવ જન્મ પામે તે આગમ્ય શીવ તેને શીખામણ દે છે, કે મૃત્યુલોકમાં પ્રમાણિકપણે ચાલજે કે જેથી પુનર્જન્મ ભોગવવો પડે નહિ. જન્મ પામ્યા પછી જીવ, પ્રવૃત્તિ (મોજશોખ લોભ

લાલચ) ના ફંદામાં પડે છે. અનેક જન્મો પછી નિવૃત્તિ તેને આવી મલે છે, તેથી તે સાધુ બની સ્વર્ગમાં જાય છે. આ કાવ્યના થોડાકજ શ્લોકો નીચે આપીશું :—

શીવરાજ શેઠ પુત્ર જીવરાજને મોકલે વિદેશમાં કહી સુકાજને,
જાઓ મૃત્યુલોકમાં ગુમાસ્તા લેઇને, માલ વેરજોગિ પુત્ર શુદ્ધ જોઇને.
સાથ રાખજો દલાલ સંત કોઇને, લેવરાવશે સુમાલ સારો જોઇને.
આગવો (=પહેલો) સુસંગ લેઇ રાખજો કને, ધીરશો મા કામકોષ
લોભ ચોરને.

મૂકજો કુસંગ ફાંસિયા તણી પુરી, આવશે અપાર મોહની નદી ખરી.
ખેસજો વૈરાગ્ય-નાવમાં ફરી ફરી, ચાલજો સુવાટ પેલિયાર ઉતરી

(૮) ધીરો ભગત—(ઈ. સ. ૧૭૫૩-૧૮૨૫) એક જાણીતો કવિ હતો. માહી નદીના કિનારા ઉપર એ રહેતો હોવાથી પોતાની કવિતાઓ કાગળ ઉપર લખી બાંધુ કે નાનાં પોકળ દોધીમાં કાગળ મેલી નદીના પાણી ઉપર તરતાં મેળતો, કે જેથી લોકોના હાથમાં તે જાય. આ યુક્તિથી તેની કવિતા ઘણા લોકની જાણમાં આવતી. એનાં કાવ્યોમાં “સ્વરૂપની કાશીઓ” આત્મબોધ, જ્ઞાનકંકડો આદિ જાણીતાં છે. એની કવિતા બોધદાયક સાદી શૈલીમાં લખાયેલી છે. જેમ કે :—

ફૂલો શું ફરે છે રે, ભૂલ્યો ભવકૂપમાં પડ્યો,
મનુષ્ય દેહ રૂપીરે, ખોયો મણિ હાથે ચઢ્યો.
ડાલો થઇ દુનીઆમાં ફરે છે, તેણે શું સર્જું તારું કાજ ?
તેં ન જાણ્યું જે જાણું પલકમાં, કેમ કરી રહેશે લાજ.

(૯) ભોજ ભગત—(ઈ. સ. ૧૭૮૭-૧૮૫૦) આ જાણીતો કવિ હતો, પણ એને લખતાં આવડતું નહતું. આ કવિ એના “ચાખખા” ને માટે પ્રસિદ્ધ છે. રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી કહે છે તેમ નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાત્યાં, શામળભટના છંપા, પ્રિતમદાસના પદો, ધીરાના કાશીઆ, ભોજના ચાખખા તથા દયારામની ગરબીઓ સુપ્રસિદ્ધ છે. એની નીચલી કવિતા નિશાળના બાળકોમાં જાણીતી છે :—

ગ્રાણીઆ ભજ લેને કીરતાર, આ તો સ્વપનું છે સંસાર,
ધન દોલત ને માલખજનો પુત્ર અને પરિવાર,
એમાંથી જાઇશ તું એકલો, પછે ખાશે જમના મારે—ગ્રાણીઆ.
ઉંચી મેડીને અજળ ઝડપ્યા, ગોખતણો નહિ પાર,
કોડી ખજ ને લક્ષપતિ, તેના બાંધ્યાં રજાં ધર ખારે—ગ્રાણીઆ.

(૧૦) દયારામ—(૪૦ સં ૧૭૬૭-૧૮૫૨). આ કવિ યોગ્ય રીતે એના વખતનો નેતા ગણાયો છે. એનાં સંખિત કાવ્યો, ગરબીઓ તથા પદો વખાણને પાત્ર ઠર્યાં છે. એણે ગુજરાતી તથા હિંદિ કાવ્યો પુષ્કળ રચ્યાં છે. હિંદિ કાવ્યોમાં ભક્તિ, નીતિ તથા ધર્મ ઉપરાંત ભક્તિથી અમિશ્રિત યાને કેવળ શૃંગારનો ભાગ પણ છે. ગુજરાતી પદોમાં ધર્મ, નીતિ, વૈરાગ્ય અને શૃંગાર વિનાની ભક્તિ છે. ગરબીઓમાં શૃંગાર-રૂપ ભક્તિ છે. એનું મોટામાં મોટું કાવ્ય “રસિક વલ્લભ” છે. એણે નજદીક ૫૦ કાવ્યો રચ્યાં છે. એની વખાણ કરતાં બેરામજી મલખારીએ નીતિવિનોદમાં લખ્યું છે કે “મનોરંગ વાણી દયારામની છે.” એની શ્લેષાત્મક શૈલી તથા એનાં અનેકાર્થી પદો ભાષા ઉપરનો સંપૂર્ણ કાણુ દાખવે છે, અને તેના ગૂઢ અર્થોથી આપણે ઘણીકવાર અજાણ્યોનીમાં ગર્ક થઈએ છીએ. એણે આપેલાં દૃષ્ટાંતો યોગ્ય તથા રસિકર છે. પ્રેમ આંધળો છે તે માટે તે લખે છે :—

દૃષ્ટિ પ્રેમનો માર્યો રે, પતંગ દીપકમાં બળે,
જાય આણુ પોતાનો રે, તોય રનેહીને મળે.
રહે આત્રક તરસ્યું રે, સદા બાર માસ લગી,
પ્રેમ સ્વાતિનું વારિ રે, અવર પરસે ન ડગી....
જેનું મન જોસું માન્યું રે. તેને સુખ તેથી મળે,
તે વિના તેથી સાદું રે, નાંવે તેની આંખ તળે.

(પૃ. કા. દો. ભાગ ૧, પા. ૮૫૯).

માણસને મોજમજાહ ગમે છે, પણ પ્રભુનું સ્મરણ કરેવા તેને અવકાશ મળતો નથી તે સંબંધે કવિ કહે છે :—

પ્રભુ તને પ્રસન્ન કેમ થાય, તારા દિલનું કપટ નવ જાય;
પ્રભુ કીરતન પ્રભુ નામ સ્મરણમાં, અતિશે આગાસ તારે,
ડાચાકુટ લવ પર નિંદામાં, આજો દિવસ ન હારે.
પ્રભુનું પૂજન કરતી વેળા, કાયા તારી કંપે,
ગળકા સોગટાં કૂટતાં આઠ પહોર નવ જંપે,
હરિનું ચંદન ઘસતાં તારું શ્રમથી શરીર અગરે,
કુંડી કદકું લઈ મરી મસાલો, ભાવે ભાંગ્યજ (=ભાંગ) રગરે.

દયારામનાં નીચલાં નીતિ વચનો કેકરેકાણે ગંવાય છે :—

સાચું તે સગપણ રે, સમજ મન સ્થામ તણું,
આપી સહુ જૂઠું રે, કશું નહિ કામ તણું.

પર ઘરમાં અચાનક ન આવું, વાત કરી નવ હસવુંજ,
ગુજ કરતાં હેય એ જણાં, ત્યાં વણુ તેડ્યા નવ ધસવુંજ.

(૧૧) નર્મદાશંકર લાલશંકર—અર્થ સદીના ઉત્તમ કવિઓ તથા મંથકારોમાંના એક નર્મદાશંકર છે. એમણે પોતાના વખતમાં અંગ્રેજી ફાર્સી આદિ ભાષાઓની મદદ લઈ ગુજરાતી સાહિત્યને ઉંચી પદવીએ ચઢાવવા પુષ્કળ પ્રયાસ કરીધો હતો. એમની કવિતાઓ, એમનું નર્મગદ્ય, એમના નિબંધો તથા એમનો કાષ્ઠ બહુ બાણીતાં છે. એમનાં કાવ્યો ધણાં છે, અને તેની ભાષાશૈલી સાદી સરળ તેજદાર છે. એમણે આપ-બળ, સ્વાભિમાન, સંસાર સુધારો, સ્વદેશભક્તિ, રાજ્ય ચળવળ આદિ બાબતો ઉપર કલમ કસી સારું જીવસાવાળું રસથી ઉભારાતું ગુજરાતી સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. નીતિ પ્રેમ, ધર્મસ્વભક્તિ, સ્ત્રીશિક્ષણ, ધરત્તંસાર વગેરે વિષયો ઉપર કાવ્યો રચ્યાં છે, તે ગુજરાતી વાંચક વર્ગે જરૂર વાંચવાં બોધ્યે છે.

જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયે ધણા ફાયદા છે તે નર્મદાશંકર બરાબર સમજતા હતા. માટે તેમણે નીચે પ્રમાણે બોધ દીધો છે :—

દેશિયો ભણો ભણો રે ભણો ભણો !

હારે જે કાંઈ ભણી સમજનાં થાશે,

તેના બહેમો સમૂળા જશે—દેશિયો.

હારે જે કાંઈ ભણ્યા વિના દિન ગાજે,

હાથો મૂકે પશ્ચાત્ત તે કપાજે રે—દેશિયો.

હારે જે કાંઈ ભણ્યા વિના સુખ જાણે,

તે તો હોરે બહુ દુઃખ કહું સાચેરે—દેશિયો.

અનેક દેકાણે કુદરતી બનાવોનું વર્ણન નર્મદાશંકરે સરસ શૈલીમાં કર્યું છે. વરસાદનું વર્ણન આખાદ વરસાદ પડતો હોય એવો ભાસ આવે છે તે નીચલા ફકરા ઉપરથી જણાશે :—

ફરફરફર આવે થંડ વા રાત ઢાંડો,

ખરર થરર શબ્દે હાલતાં થાય ઝાડો,

રસ (=પારો) બહુ ઉતરે છે યંત્ર માંહે રૂપાળા,

સકળ જન કહે એ વૃષ્ટિના થાય ચાળા....

ચમક ચમક વીજે બોમને ફાડિ નાંખ્યું.

સરર ધરર ગાજ્યો તોરિ (=તોફાની) વટોળ વાત,

વળગિ પડિજ ચોકી દાસિને જાણી નાથ.

(૧૨) દક્ષિણરામ ડાહ્યાભાઈ—આ પણ અર્ધ સદીના એક નામાંકિત કવિ છે. એ તથા નર્મદાશંકર એકબેકના સમકાલીન તથા હરીફ હતા. એમના કાવ્યોની શૈલી તદ્દનજ સહેલી, સાદી તથા રસીલી વાંચક

વથાને રમુજ આપે એવી તથા તેમનાં મન ઉશકેરે એવી છે. એમણે નીતિ, સુધારા, સ્વદેશાભિમાન, ઉદ્ધમ, વિદ્યાભ્યાસ, સ્ત્રી કેળવણી આદિ વિષયો ઉપર સારી કવિતાઓ રચી છે. સ્વદેશાભિમાન વિષે એમણે દિલ ઉશકેરે એવી ભાષામાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે :—

વનચરો જે વનમાં વસે છે, હળી મળી શત્રુ સામા ધસે છે,
સ્વજાતિમાં સંપ રહે રચાણો, અરે સ્વદેશી અભિમાન આણો.
કુસંપથી કષ્ટ કરોડ માથે, જુઓ દિસે સંપ સુસંપ સાથે,
ખરેખરો છે ખપનો ઉખાણો, અરે સ્વદેશી અભિમાન આણો.
કુસંપથી પાંડવ કૌરવોએ, લડી પડી લાલ લીધો ન કાપે,
બહોજ તોટો ધરમાં ધલાણો, અરે સ્વદેશી અભિમાન આણો.

સ્ત્રીકેળવણી વિષે દલપતરામ કવે છે :—

સુવિદ્યાથી સતોષ ને સૂખ પામે, સુવિદ્યાથી સારી સદા કીર્તિ જામે.
સુવિદ્યા થકી ધૈર્ય રાખે ધરીને, દયાથી વિદ્યાદાન દો દીકરીને.
સુવિદ્યા સખીની પડે સૂખ આપે, સુવિદ્યા કુમારીતણાં કષ્ટ કાપે,
સુવિદ્યાથી સંભાળી દેખે ડરીને, દયાથી વિદ્યાદાન દો દીકરીને.

કવિ દલપતરામને વર્તમાન પત્રો વિષે સારો વિચાર હતો. મુંબઈના જુનાં જાણીનાં પત્રો માટે તેમણે લખ્યું છે તે નીચે પ્રમાણે છે :—

વાર વાર નમસ્કાર તને સમાચાર પત્ર,
કઈ છું ઉચ્ચાર તે વિચાર ચિત્ત ધારણે.
સર્વ લોક હિતકાર કહે જે આ સમાચાર
અર્થ તારા નામનો સમર્થ થે સુધારણે....
વર્તમાન કાળે જાતી વર્તમાનની જે વાત
વર્તમાન પ્રિયપત્ર તું વેગે કર વિખ્યાત.
ઓ આજુકના અધિપતિ, ચિત્તથી ન કરજે ચૂપ,
ઉઠાડ મંડળિ ઉંઘથી ચમકાવી આજુક.
જન્મ જામે જન્મશેદ તું, શુભ ભાષણનો સાર,
કહે તારા નામેરીને (=સર જન્મશેદજીને),
ચિત્તમાં કરે વિચાર.

દરપણુ નામે દોસ્ત તું, જન મંડળિ જગાડ,
હાલ અવસ્થા હિંદની, હાલપણથી દેખાડ.

દલપતરામનાં પદો કહેવતરૂપ થઈ પડ્યાં છે. જેમકે :—

પુરી એક અંધેરી ને મંડુ રાજ,
ટકે શેર ભાણ ટકે શેર આજ.

બધી ચીજ વેચાય ત્યાં ભાવ એક,
કદી સારી છુરી ન વેચે વિવેક.

દલપતરામે ચિમકી લાગે એવું બહુકં લખ્યું છે. જેમકે ઢાંગી વિત્રો માટે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે :—

વિત્રો પુરા તમે પાખંડી, શિદ પૂજે પથરા પિંડી.
પાવક પૂજે પૃથવી પૂજે, પુજે પવન ને પાણી.
મહીપતિનો તો હુકમ ન માનો, એમ અકલ વેચાણી.
પૃથવી આદિક પાંચે દેવો વસે છે નૃપને અંગે,
માટે નૃપને માન આપવું, અંતર અધિક ઉમંગે.
નદી પૂજે, વરસાદને પૂજે, પૂજે સુરજ ને ચંદ,
સ્નેહે શિવનું લિંગ પુજે છો, કરો છો ફેકટ ફંદ.

(૧૩) **જેરામજી મલખારી**—એમણે નીતિવિનોદ, અનુભવિકા, સંસારિકા, સરોદે-ધતોદાક વગેરે કાવ્યો લખ્યાં છે. આ સંઘળાં કાવ્યોનો મોટો ભાગ “મલખારીનાં કાવ્ય રત્નો” એવા નામનાં પુસ્તકમાં બીજી વાર પ્રગટ થયો છે; તેનો ઉપોદ્ધાત અરદેશર ખખરદારે લખ્યો છે. રા. ખખરદાર કેવી સુંદર શૈલીમાં ગુજરાતી લખે છે તેની પરીક્ષા કરવી હોય તો વાંચનારે ઉપલો ઉપોદ્ધાત જરૂરજ વાંચવો જોઈએ છે. રા. ખખરદાર કહે છે તેમ “ડહાપણ, દીર્ઘ દૃષ્ટિ, જનસ્વભાવનું સચોટ જ્ઞાન, ઉંડી નિરીક્ષણ શક્તિ, મનુષ્ય માત્ર તરફ સમભાવ, સતત ઉદ્યોગ, નિઃસ્વાર્થી સ્નેહવૃત્તિ આદિ અનેક ગુણોથી મલખારીના ઉત્તમ લેખો ભરપૂર છે.” મલખારીએ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં પિંગળના નિયમોને અનુસરીને લાવણીઓ, ગરબીઓ તથા સંગીત કવિતાઓ લખી છે. શૈલી સરળ, મૃદુ, મધુર, સ્પષ્ટ સચોટ, ઝમકવાળી, તથા પ્રાસાનુપાસ આદિ અલંકારોથી ઉભરાતી છે. ઉંચ પ્રકારના હિંદુ કવિઓએ એમની કવિતા ઉપર મળખૂત અસર કરી હતી. આપણા મતે એમનાં પાંચલાં કાવ્યો લગાર કિલષ્ટ તથા કંઈલુ ભાષામાં લખાયલાં છે. કેથે કેથે એમણે સંકૃતમય તથા ફારસીમય કવિતા લખી છે, તે એમનું પાંડિત્ય બતાવે છે. એમણે નીતિ ખીલવવા તથા સામાજિક સેવા પ્રત્યે શોખ ઉત્પન્ન કરવા પુષ્કળ લખ્યું છે, તે વાંચવા જોગ છે. એમના કાવ્યોમાંથી ઘણાક ઉત્તરો આપણે ટાંક્યા છે. દુઃખનો સાથી કેણુ તે વિષેનાં થોડાંક પદો નીચે આપ્યાં છે :—

સાથી દુઃખનો દે, પ્રભુ! દુઃખનો, જેને લોભ કરશે નહિ સુખનો.
સુખના સાથી બહુ બહુ સોંધા, મ્હોં માગ્યા મળી આવે,
સ્વાર્થ બળદ માલ, ભરોસો શો એની તે રૂખનો...
દુઃખનો સાથી એક કરોડો સુખ સાથી વિસરાવે,
દિલનો સાથી આપ, પ્રભુ, મુને નથી જોઈતો મુખનો.

(૧૪) જન્મશેદણ ન. પીટીટ—એમણે મોટે ભાગે પ્રાસ અથવા છંદ વિનાની કવિતા લખી છે. “મારી મજેહ” તથા બીજાં કાવ્યો જ્ઞેષ્ઠદાર જન્મકવાળી પણ સરળ ભાષામાં લખાયલાં છે. ઉંચ કદવના શક્તિને લીધે કુદરતી દેખાવાનાં વસ્તુનાં તથા જનસમાજનાં ચિત્રો બહુજ અસરકારક નિવડ્યાં છે. કુદરતી ચમત્કારો, અનેક પેદાયશત્રુ જ્ઞાન, કુદરત સાથે પરમેશ્વરનો સંબંધ તથા જુદા જુદા સ્વભાવનાં નરનારીઓનાં ચરિત્રત્વ બારીક અવલોકન એ સમગ્રું એમની કવિતામાં જોવામાં આવે છે. કુદરતી લીલાના મનોહર ચિત્રમાંતું એક નીચે આપ્યું છે :—

ઝાડોના લીલા ઝુમખાઓ ઉપર, પાતરાંઓની નહાની હથેલી અંદર,
સોનેરી કિરણના રેલાની માંહે, હીરા પેરે દવનાં ટીપાંઓ દેખાએ,
કોઇ તો પાતરાંની અણીઓપર, ચલકેછ જહવેર જેમ કાનની અંદર,
મંડી લેહડીમાં કોઇ ધીમે ધુણ, બીજાંની ગરીબાઇ પોતે જુણ....
હજમરમણું વધુ શોભીતું બની, દિપે છે જેમ લટકતી હીરાકણી.

મરહુમ જન્મશેદણ પીટીટ અતિ માતપર કુટુંબમાં જન્મ પામ્યા હતા, છતાં આ સંસારમાં કાંઇ પણ સાર નથી એવો બોધ કુદરતના બનાવો ઉપરથી મેળવી તેઓ પૈસા લણી તુચ્છકારની નજરે જોતા હતા. એક લક્ષાપતિ શેઠે એકાંત પહાડની ઉપર એકાદ ઝુંપડીને સાડ તલખ કરે એ ખચિતજ પ્રશંસાને પાત્ર ગણાવું જોઇએ છે. તેમણે લખ્યું છે કે :—

આએ તાહરાં પાહડી શિખરની ઉપર, અરે ! હોએ મહને એક રેહવાને ઘર,
તો દુનિયાની જંજલો તજીને ત્યાં, કેવો કરું સુખથી હું દિવસ પસાર !...
નહિ જોઇએ મહને કોઇ નાદર મકાન, ઝુપડી છે એક મહને પુરતી ને બસ,
જ્યાં ઉમ્મર તમામ માહરી કવેત-વચન, માં સેહલી ને સુહમારી
થઇ જાએ પસાર
નથી જોઇતા મેહલોના મહને દમામ; લલે આ પૈસાના પુંજરી તું,
વખત તાહરો તે અંદર ફેકટ ગુમાવ ! મહને નથી ફેકટની મોજોસે કામ.

(૧૫) દીનશા સુતરીઆ—એમણે કુળવંતી અથવા અજ્ઞાનવિલાપ નામનું કાવ્ય રચ્યું છે. શૈલી શુદ્ધ તથા ઉંચ પ્રકારની છે. સ્વભાવિક રીતે ઉપજતા મનના તરંગો કાવ્યમાં જોસલર ગોડવાઇ ગયા છે. પદો તથા છંદો પિંગળના કાયદા પ્રમાણે બરાબર તાળ તથા માપમાં હોઇ યથાર્થ ભાવ પ્રકટ કર્યો છે. કાવ્યમાં શિક્ષણ તથા સહચિત્તારના લાભો દર્શાવ્યા છે. ખાંભી માત્ર એટલીજ છે કે કાવ્ય નાનું છે તથા લેખક આજ ધોરણે બીજું કશું લખ્યું નથી.

કુળવંતી ઉંઘમાંથી ઉઠી ત્યારે એક ઘેલડા આશુકથી ગભરાઇ ગયેલી તે બોલી :—

રે કાં ઉઠી ભર ઉંઘથી, સતી ન શીઠ સદાતણી !
પકડાઈ ઓ! પકડાઈ ઓ! ના જાત બચથી આ બણી !
રે રૂપ! થા વિરૂપ બટ, દીસું દુઃખિણિ દુનિયાં વિષે,
કે ના દમે કેા દુષ્ટ જોથી નાર નિજ કરવા મિષે.

(૧૬) અમરદેશર અમરદ્વાર—એમણે કાવ્ય રસિકા, વિલાસિકા તથા પ્રકાશિકા નામે કાવ્યો રચ્યાં છે. એમનાં રચેલાં બાળગીતો, એમની ગરબીઓ વગેરે સારી શુદ્ધ એઆરતમાં લખાયેલાં છે. નીચલાં ઉદાહરણા હૃદય ઉપર અસર કરે એવાં છે :—

દુઃખીનાં દુઃખની વાતો સુખી ના સમજી શકે;
સુખી જો સમજે પૂરું, દુઃખ ના વિશ્વમાં ટકે....
પડ્યું તેને ખમી લેવું, વિશ્વનો ક્રમ એજ છે,
પ્રભુ જાણે બધી વાતો, દુઃખીનો બેલી તેજ છે.

ખીજે ઠેકાણે એક દુઃખી વિધવા પોતાનો અહેવાલ નીચે પ્રમાણે આપે છે :—

દુઃખી હતી હું વિધવા ધણેરી, માતાપિતા બંધુ દયા અનેરી,
સૌ રાખતાં હું પર પૂણું ભાવે, દયા સમો લેખ ન દુઃખ ધાવે.
ને બાળ મ્હારો ખીલતોજ ક્યારો, હું દુઃખીની આશતણો સિતારો,
કરી મીઠા ખેલ મને રીઝાવી, ઘડીક દેતો દુઃખને ભૂલાવી.
પિતા હતો રંકે ગૃહે તથાપિ, સંતોષમાં શાંતિ હતીજ વ્યાપી,
જે વર્ષ રહેજે વધુ એમ વીસાં, આવી વિપત્તિ પછી તો નરી લાં,
આ દેશ નાવ્યો વરસાદ કાંઈ, દુષ્કાળ જે વર્ષ પડ્યોજ ભાઈ,
મળ્યું ન પીવા પણ પાણી પૂરું, તાપે તપતું હતું વ્યોમ ભૂરું.
વ્યોમેજતામેધ (=વાદળો) નિહાળી કાળા, રે મારતાં ખેડુ-ઉરો ઉઝાળા,
તથાપિ સૌ ક્ષેત્ર ગયાં સૂકાઈ, જાણેજ તું એ સહુ વાત ભાઈ,
વેચાઈ સૌ ક્ષેત્ર ગયાં પિતાનાં, રે રંક તે નીભી શકેજ શાનાં,
પાસે ન પાછ, વળી અજ મોંઘું, થયું ભૂખે લાં ભમવાનું સોઘું,
સુખી હતાં તે સહુ દુઃખ રૂખ્યાં, પ્રભો, પ્રભો નિત્ય કરંત ઉભાં.
ત્યાં આવતું કોઈ ન હાથ ઉઠી, મળ્યું ન ખાતા પણ અજ મૂઠી.

(૧૭) કલાપી*—એમણે “કાસ્મીરનો પ્રવાસ અથવા સ્વર્ગસ્વપ્ન” નામનું મધ્ય પુસ્તક લખ્યું છે એમનું કેકારવ નામનું કાવ્ય જાણીતું છે. એઓ માત્ર ૨૫) વર્ષની વયે ઇ. સ. ૧૯૦૨ ને સુમારે મરણ પામ્યા હતા. એમનાં કાવ્યો રસમય, શોકથી ઉભરાતાં, તથા લાગણીથી ભરપૂર છે. ભાષા શૈલી સરળ સાદી તથા ઉજળતી છે. એમણે “લાંબા સંસ્કૃત શબ્દોના સમાસરૂપી દોરડાંના બંધ બાંધ્યા નથી.” ૨૧૦ દવે કહે છે તેમ “આનંદની લાગણી વખતે આનંદના શબ્દો, શોકની લાગણી વખતે શોકના શબ્દો, આજ તેમનું કૌશલ્ય દર્શાવે છે...કવિતાનો સતત પ્રવાહ, હૃદની કોમળતા, સુંદર મનોહરતા, તથા કણુપ્રિય શબ્દોનું લાલિત્ય એવા સુંદર તથા રમણીય ગુણોના એક સરખી રીતિએ ગુંથાઈ જવાથી વાંચકને તે અવસ્ય હૃદયગમ બને છે. તેમાં અલંકાર એવા નથી કે ચાલતાં દરેક પગે અટકવું પડે.” કલાપીનાં લખાણો બોધદાયક તથા અંતઃકરણ આકર્ષી લે એવાં છે. જેમકે આશા દયા તથા રૂઢનને માટે તે નીચે પ્રમાણે જુદે જુદે કેકારણે લખે છે:—

(૧) આશા જો ગઈ, ને પડી જિગરમાં કેં ફાળ પ્રેમી વિષે,

ચોટીં તો ઉખરે નહીં, ફિકર એ યત્નો હજારે વડે....

આશા એ તો મધુર કડવા અંશ છે જિંદગીનો,

છેદાયે ના જીવિત સુધી એ છેદતાં જીવ, જાતો... (કેકારવ પા. ૯૦)

(૨) દયા છે ઇશ્વરી માયા આ સંસાર કટુ મહિં.

દયામાં અભિપ્રીતિનું કાંઈ જાન જનો કરે. (તેજ પા. ૧૧૬).

(૩) રૂઢન મધુર લાગે કોઈ જો પ્રેમી લાવે,

રૂઢન જરૂર આહીં પૃથ્વીમાં સ્વર્ગઅંશ. (તેજ પા. ૧૧૬).

(૧૮) રા. નરસિંહરાવ જોળાનાથ દીવટિયા—રા. કેખરાજ બાલાએ છૂટ્ટી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં કહ્યું હતું તેમ “આધુનિક સમયના કવિઓપર પશ્ચિમના કવિઓની અસર માલૂમ પડે છે. આજના કવિઓમાં રાજેશ્રિ નરસિંહરાવને શિરોમણી તરીકે ગણી શકાય. એમનાં કાવ્યોની અંબાવલિમાં ‘રમરણ સંહિતા’ અને ‘નૂપુરજંકાર’ ને વાજખી રીતે ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે.”

* કલાપી સંબંધી હુંક વિવેચન ઇન્દુલાલ સેવકલાલ દવેએ ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં કહ્યું હતું. કલાપીનું ખરૂં નામ સુરસિંહ હતું.

† આપણે “વાંચક” તથા “વાચક” બંને જોડણી સ્વીકારી છે. એજ પ્રમાણે “સામજ” તથા “સામજ.”

પ્રારસીઓ રા. નરસિંહરાવની ભાષાને કહ્યું, બલકે સંસ્કૃતમય ગણુશે; પરંતુ સંસ્કૃતનું જ્ઞાન સહેજ અંશે પણ ધરાવનારને એમની ભાષા તેજા ભારતી તથા નવનવા વિચારોનો ખોરાક પૂરો પાડતી માલમ પડશે. રા. આનંદશંકર જા. દ્રુવ વાળખી રીતે કહે છે કે “એમની ભાષા ઉત્તમ સંસ્કૃત કવિની ભાષા છે. જેમને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન નથી તેમને એ ભાષા કૃત્રિમ લાગે તેમાં નવાઈ નહિ. પણ સંસ્કૃત સાથે પ્રેમ અને પરિચય ધરાવતા વાચકોને તો એમની શબ્દની પસંદગી એવી યથાર્થ રુચિર અને સૌષ્ઠવવાળી લાગે છે કે એમનાં કાવ્યોમાં અર્થ અને શબ્દ વચ્ચે અધિક મનોહરતા કેવી ગણવી એ એક પ્રશ્ન થઈ પડે છે.”

કુદરતના સુંદર દેખાવોનું વર્ણન એમણે પોતાનાં કાવ્યો “હૃદય-વીણા” તથા “કુસુમમાળા” માં અનેક ઠેકાણે કર્યું છે તથા મનુષ્યના હૃદયના જુદા જુદા ભાગો અતિ ખૂબી ભરેલી રીતે દર્શાવ્યા છે તેથી વાંચનારના મન ઉપર ઠીક અસર થાય છે. જેમકે :—

ગંભીર આ રજનિના કુહરે નિહાળું,
તારાગણે નિમિર સુદ્રિત જ્યાં વિશાળું,
કિંદુ, અઘૌકિક, અને અતિગૂઢ ગાન
ગાઈ મુળાવતું મ્હને, મુખ્ય ધારી ધ્યાન.
ને મંદ નિર્જાત કવિત્વસ્વરોજ મહારા,
તેમાંહિં એ ગદનગાનસ્વરો વિશાળા.
તું રેડવા મથુંજ યદ્યપિ પ્રણીભાવે,
એ ભવ્ય ગાનતણી જાયજ અદ્ય આવે.

(હૃદયવીણા પા. ૧૫૦).

પોતાના પ્રિય પુત્રના મરણનો વિલાપ કરતાં રા. નરસિંહરાવ લખે છે તે વાંચનાં આપણું હૃદય ભેદાય છે :—

કાલ જે રમતો હતો, પૂર જીવન જોસમાં;
આજ આવી ગયો, હા! લાડકો મુજ રોષમાં!
પેલું રાતું બિંબ જો! સિંધુમાં ફળી જતું;
પાછું કાલ પ્રભાતમાં, ઉદ્ધાસભર થાશે જતું.
જાણ મુજ હૃમ્મજ થયો, મૃત્યુના પટ પાછળે,
શું છતો પાછો થશે? હમને ફરી શું એ મળે?

(અમરણ સહિત પા. ૩૭).

(૧૬) જ્ઞાનાલાલ દલપતરામ—એમણે પદ્યમાં (Blank verse) હંદ રહિત શૈલી ઉત્પન્ન કરી છે. એમનાં કેટલાંક કાવ્યો સુંદર એભારતમાં લખાયલાં છે. વસન્તોત્સવ, રાસાઓ તથા કેટલાંક કાવ્યો વાંચનાં જોય છે. માત્ર એજ ઉદાહરણો નીચે ટાંકીશું :—

પ્રિયતમે, રસિક, મનઝમતી,

પ્રેમ પરમ પરતંત્રતા છે

આત્માની અર્પણ દીક્ષા છે.

પુરુષપ્રાણે સુંદરીનું સ્વામિત્વ છે.

ઝળહળતો પ્રચંડ સૂર્ય પ્રતાપ,

વિહાસિની ચંદ્રબાળાને હૃદયે ઢળી

મનોહારી મહિમાવાન જ્યોત્સ્નિકા સમ

પરાવર્તને વિશ્વમન્દિરે સ્ફુરે છે. (વસન્તોત્સવ પા. ૫૨).

નીચલી કવિતા અસરકારક છે :—

નયણું મ્હાસું નીતરે, કોઇ લ્યો નયણાંની ધાર,

સાગર મ્હારા છીછરે, કોઇ લ્યો સાગરની સાર,

અન્યાગતનાં આંસુડાં, કોઇ લ્યો હૃદયનાં ભાર,

પરમારથનાં દૃઢડાં, દૃહોઇ આપો કે આધાર,

હો! કોઇ લ્યો નયણાંની ધાર.

(કેટલાંક કાવ્યો ભાગ બીજો પા. ૪).

ગ ઘ .

હવે આપણે થોડાંક ગદ્યાત્મક પુસ્તકોનું અવલોકન કરીશું. આપણે જોઇ ગયા કે પદ્ય તથા ગદ્યની વચ્ચે અંતર બહુજ થોડો છે. ગદ્ય લખી વાંચક વર્ગનું ચિત્ત હરી લેવું એ કઠણ કામ છે. એક અચ્છો ગદ્ય લેખક કવિથી પણ ચઢ્યાતો છે. વર્તમાનપત્રો, માસિકો ચોપાનિયાં આદિમાં પુષ્કળ ગદ્ય દરરોજ બહાર પડે છે. તેથી વાંચકવર્ગને કાંઇ પણ લાલ થતો હોય તો તે એટલોજ કે સંસાર વ્યવહાર તથા વહિવટ વેપારને લગતી નવીન આત્મી મજે છે. એજ લખાણો વર્ષ, છ માસે વાંચીએ તો કુચા જેવાં લાગે છે. ખરાં ગદ્યાત્મક લખાણો તો તેજ છે કે જે પુત્ર : પુત્ર : વાંચતાં વધુ ને વધુ ગમે એવાં હોય છે. માટે ગદ્યની બાબત રસીક, મનમોહક તથા ચિત્ત-આકર્ષક હોવી જોઇએ; વાક્ય રચના સહેલાઈથી સમજાય એવી જોઇએ; તથા શૈલી શુદ્ધ સરળ સારી પણ ઉજ્જવળી ગુરુસાદાર અસરકારક જોઇએ.

(૧) નમદાશંકર—એમનું નમંગલ સુમસિદ્ધ છે. સરચાતના નિબંધો સારી શૈલીમાં લખાયલા છે, જે વાંચતાં મન આકર્ષાઈ રહે છે. મંડળી, કેળવણી, સંપ, સુખ, સ્વદેશાભિમાન, કવિ, કવિતા, સ્ત્રીધર્મ, સ્ત્રીકેળવણી આદિ બાબતો વિષેના નિબંધો આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. રામાયણ, મહાભારત, ઇત્યદ વગેરે ગ્રંથોના સાર પુરાતન દંતકથાઓનો શોખ ધરાવનારાઓને ઉપયોગી થઈ પડે એવા છે. નમદાશંકર સંસ્કૃત સારી રીતે જાણતા હતા. એમણે પ્રસંગોપાત સંસ્કૃત ઉતારા અર્થસહિત આપ્યા છે. કેળવણી ખાતાના ઇન્સપેક્ટર ડાક્ટર ખુલ્લેરે નમંગલની નકલ સરકાર ઉપર મોકલી ત્યારે તેમણે લખ્યું હતું કે આ ગ્રંથમાના નિબંધો “સ્પેક્ટેટર” ની માફક ગુજરાતી ભાષા હોવાત રહેશે ત્યાં સુધી જરૂર કાયમ રહેશે. આ વિચાર તદ્દનજ યોગ્ય છે. એમનાં પુસ્તકમાંથી ઘણા ઉતારા આપણુ આપી ચૂક્યા છીએ. અત્રે એકજ વધુ ઉતારો આપીશું. સંપ વિષે તેમણે લખ્યું છે કે :—

“કુટુંબના માણસોમાં સંપ રહ્યાથી પ્રીતિ વધતી જાય છે. એકબીજાને મળીને કામો થાય છે અને કામો આરંભથી અંત લગી વિઘ્નને જોતાં નથી, પણ વહેલાં પાર પડે છે, જે સગાંવહાલામાં, દીકરાબાપને, ઘણીઘણીઆણીને, સાસુવહુને, દેરાણી જેઠાણીને અને બીજાઓને બનતું નથી, અર્થાત્ અદેખાદએ સજડ મૂળ ઘાટ્યું હોય છે, ત્યાં પૈસાની, શરીરની અને બુદ્ધિની હાનિ થયા વગર રહેતી નથી. કેટલાંક કુટુંબો સહજ કારણને માટે લડે છે, કંકાસ વધી પડે છે, આખરે સરકાર દરબારમાં કળિયા જાય છે અને એ નિમિત્તે ત્રાહિતનાં ઘર ભરાય છે. ચરસાચરસીથી નાણું વવરાઈ જાય છે. રાતદહાડાની કાળજીમાં શરીર શોષવાય છે, કરવાનાં કામો થતાં નથી...વિદ્યાના કામમાં સંપ રાખવો ઘણો જરૂરનો છે. જે વિદ્વાન થયો તેણે ફૂલાઈ ન જવું તથા પોતાનાથી ઉતરતા પંડિતોને તુચ્છ ન ગણવા. પંડિતોની લગાઈથી પણ કુસંપે ઘર ઘાટ્યાં છે. પણ તે વાદવિવાદથી ક્રોધ અને દ્રેપના ધરમાં ઉતરવું નહિ. જે વિદ્વાનો સંપ થઈ કામો કરે છે તેમનાં પરાક્રમ અલૌકિક થાય છે.”

(નમંગલ પા. ૧૩).

કવિ હલપતરામ ડાહ્યાભાઈ—એમણે ગદ્યમાં દૈવમદર્પણ, બાળવિવાહનિબંધ, પુત્રવિવાહનિબંધ, ગુજરાતના હિંદુઓની સ્થિતિ, તાકિંકમોધ, જૂતાનિબંધ, બુદ્ધિમંદરા, શહેર સુધારો આદિ પુસ્તકો લખ્યાં છે. એમની શૈલી જુરસાદાર છે તથા લખાણો વિશેષ બોધદાયક છે.

જેમકે દેવતદર્શનમાં (પા. ૪૪) આપણે વાંચીએ છીએ કે જ્ઞેશી મહારાજ ખોટો પડ્યો તે ઉપરથી બોધ આપતાં અંકાર લખે છે કે :—

“એવું સાંભળીને રાજના જ્ઞેશીને ધણો ક્રોધ થયો, આપણે લાલચેળ થઈ આવી થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો, અને મહા ક્રોધમાં બોલ્યો, કે “અરે દુષ્ટો તમે ઋષિયોની નિંદા કરો છો, અને ધર્મ વિરુદ્ધ કૃતક કરીને બોલો છો માટે નાસ્તિક છો. હું તમારી સાથે સંભાષણ કરવાને ચહાતો નથી, તમારું મોં પણ જોવું યોગ્ય નથી.”

રાવબહાદુર નંદશંકર તુલજીશંકર—એમની ઐતિહાસિક નવલ-કથા “કરણધેલો” નામની જાણીતી છે. તેમાં કરણ તથા અલાઉદ્દીન ખીલજીની તવારીખી હકીકતો મીઠુંમરચું ભભરાવી સારી રીતે વર્ણવી છે. બાળત મન આકર્ષે એવી નથી, તથાપિ કર્તાએ તેને રસમયી બનાવવા ખુબ્બ મહેનત કરી છે, એ તો સ્પષ્ટ છે. ભાષા કેથે કેથે દૃઢ ઠરાવવાળી તેમજ હૃદયભેદક છે. એમણે આપેલાં કુદરતનાં વર્ણનો મનોરંજક છે. તેનું એક ઉદાહરણ નીચે ટાંક્યું છે :—

“જ્યારે કાર્મજવરથી પીડાયલો કરણ રાજ પોતાનું ધારણું કામ પાર પાડવાના વિચારમાં બીજાનાં ઉપર તરફડિયાં મારતો હતો, તે વખતે બહાર રાતનો અમલ ઉતરીને રાત તથા દહાડાની મર્યાદાની વચ્ચેનો તકરાસી વખત થયો હતો. આકાશ કેવળ સ્વચ્છ હતું. અરુણે સોનાની કુંચી વડે પૂર્વ દિશાનો મોટો દરવાજો ઉઘાડ્યો, અને સુતી દુનિયાને જાહેર કીધું કે હવે સૌને કામે વળગવાનો વખત થયો છે. અરુણસ્મરણિ આવ્યો એટલે તેની પાછળ સૂર્યનારાયણ રથમાં જ્ઞેશીને જલદીથી આવશે એવું જાણીને રસ્તામાં રમતા છોકરા મેહેતાજીને આવતા વંત્ર નાસી જાય છે, તેમ તારાઓ એક પછી એક પોતપોતાનું મ્હોટું સંતાડવા લાગ્યા. ચંદ્ર તો પહેલાં અસ્ત થયલોજ હતો. શુક્રનો તારો જેને વિષે ચામડિયા લોકો કહે છે કે ચંદ્રમા મુઝા પછી એ તેની જગો સાચવશે, તે થોડી મુઝલી મુઝી હિંમત રાખી ઉભો રહ્યો, પછી તે પણ જલદીથી ભરાઈ ગયો. સૂર્ય દેવતાને આદરમાન આપવાને પૂર્વ તરફ વાદળામાં ઇંદ્ર રાજાએ ઘણા ભલકાદાર રંગના સાથિયા પૂર્યા. તળાવોમાં કમળનાં પુલ ખીલી તેઓએ પોતાના સૂર્ય પિતાને મળવાને પોતાનાં મ્હોટાં પૂર્વ તરફ ફેરવ્યાં. કુમુદિનીનાં પુલની પાંદડી ખીણ જઈ નીચે નથી યઈ. પોતાની મિયાને ખીલેલી જોઈ ભભરાયો. કમળની આસપાસ ફરી મુંઝામુંઝ કરવા લાગ્યા.”

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રીપાઠી—“સરસ્વતીચંદ્ર” નામની એમની નવલકથા જેણે વાંચી ન હોય, તેણે ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યોજ નથી આમ કહેવું ખોટું નથી. અતિ સાધારણ બાળકોને વિસ્તારી કથન કરવાની શક્તિ આ ગ્રંથકારમાં એટલી તો ખીલેલી હતી કે ઠેક-ઠેકાણે એમણે આપેલાં બ્યાનો આનંદ સાથે આપણે વાંચીએ છીએ. એમની શૈલી સરળ સાદી પણ પ્રસંગોપાત પ્રાદ તથા સંસ્કારી છે. આ નવલકથા સ્વકલ્પિત છે અને તેનો પહેલો ભાગ ૪૦ સં ૧૮૮૭ માં પ્રકટ થયો હતો. આ પુસ્તકનું અવલોકન રા. મણીલાલ તંત્રીએ પોતાનાં પુસ્તક “ગુજરાતી નવલકથાનું સાહિત્ય” માં કર્યું છે, તેમાં તેમણે નજદીક ૩૦ પાનાં શેક્યાં છે. તેમણે વાજબી રીતે કહ્યું છે કે “સાથી પહેલું લક્ષણ જે વાંચકનું ધ્યાન આકર્ષે છે તે એની વર્ણન શૈલી છે; અને તેને ફક્ત મોહકજી કહીએ તો અભિપ્રાય સમાપ્ત થઈ જાય છે. વર્ણનો જેમણે તેટલાં વિસ્તૃત છે. વાક્યો ધ્વનિયુક્ત અને સ્પષ્ટાર્થી છે. અને એવાં વર્ણનો લેખકની કવિત્વશક્તિની સારી સાબીતી આપે છે. કેટલીક જગ્યાએ તો વર્ણનો એવાં સરસ છે, કે તેને છુટાં છુટાં ગદ્ય રૂપી કાવ્યો કહી શકાય. વસ્તુસ્થિતિનું અવતરણ રસિક રીતે વાંચકના મન આગળ ખડું થાય છે. અને વાંચકને પાત્ર અથવા પ્રસંગના વિકાસ માટે કલ્પના કરવાની જરૂર પડતી નથી. સૃષ્ટિ વર્ણનપરથી પાત્રના વર્ણનપર, પાત્ર ઉપરથી તેના સ્વભાવ ઉપર અને સ્વભાવ ઉપરથી તેની સામાન્ય તુલના ઉપર ગ્રંથકર્તા એવી તો અરખવિત રીતે ઉતરી પડે છે, કે વાંચકનો રસ વધતો જાય છે અને અંતે તે પાત્રની સ્થિતિનું ચિત્ર વાંચકના હૃદય પિંજરામાં ઘેરાઈ જાય છે.”

કુદરતી દેખાવોનું વર્ણન અત્કારિક ભાષામાં ગોવર્ધનરામે અનેક ઠેકાણે કર્યું છે તેમાંથી માત્ર એકજ ફકરો ઉદાહરણ તરીકે અત્રે ટાંકીશું:—

“અત્યારે હજી પ્રાતઃકાળના પાંચ પણ વાગ્યા ન હતા; પરંતુ ચૈત્ર માસનો ઉતાવળો ઉગનારો દિવસ અને પર્વતનું શિખર, એટલે સ્થળ સમયના પ્રસંગથી આછો આછો પ્રકાશનો પટ અધકારને અંગે જોતા જોતામાં ચઢતો હતો. રૂપેરી તેજનો ચણિયો પૂર્વ દિશા પથની પ્હાની આગળથી પ્હેરવા માંડતો હોય અને ધીમે ધીમે ચણિયો ઉંચો ચઢાવતો હોય તેમ પ્રાતઃકાળનું પૂર્વભાગી તેજ પૂર્વ દિશામાં ચણિયો ચઢવા લાગ્યું. રાત્રિયે તારાટપકીચાણું એક વસ્ત્ર પ્હેરી સુધ રહેલી આકાશનારીએ પણ એ વસ્ત્ર બદલવા માંડ્યું. રાત્રિના શૃંગાર રસના રસિક સમગ્રી રહેલા તારાઓ ધીરે ધીરે એક પછી એક કંઈક સંતાઈ જવા લાગ્યા. તારાના

અમકારા પણ સ્થળસમય ચુક્યા નહિ. આરે પાસ અંધકારનો પડદો તુટી જઈ કંઈક પડી ગયો હોય અને પાછળનો શુભ પ્રદેશ ઉઘાડો થઈ ગયો હોય તેમ દર્શી દિશાઓ અવનવી સામગ્રીથી ભરાઈ જવા લાગી. જ્યાં જુવે ત્યાં એકદમ અગણિત અનેક રંગી અનેક ભાતનાં ચિત્રોનો ભરાવો કરી દીધા જેવી પૃથ્વી અહીં ગઈ. ” (સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૩ પા. ૧૦)

ગોવર્ધનરામ સંસ્કૃત સારી પેઠે જાણતા હતા, માટે તેમણે સંસ્કૃત ઉતારા અનેક ઠેકાણે આપ્યા છે. જેમ અંગ્રેજી ગ્રંથોમાં લેટીન ઉતારા આપવાનો શોખ ધણાક ગ્રંથકારોને હોય છે, તેમ નર્મદાશંકર, ગોવર્ધનરામ આદિ વિદ્વાનોને હતો, તેના ઉપર વાંધો કાઢી શકાય એમ નથી. પરંતુ કંઈક શૈલી વાપરીને ગોવર્ધનરામે કેથે કેથે ભાષાને લગાર કિલ્લ કરી મેલી છે. એમણે સરસ્વતીચંદ્રના ત્રીજા ભાગના ૬ ઠાં પ્રકરણમાં લક્ષ્યાલક્ષ્ય રહસ્યવિવરણની ફિલસુફી વિષે નજદીક ૧૫) પાનાં જેટલો સંસ્કૃત ફરો (અર્થ સાથે) ટાંક્યો છે તથા ૧૩ માં પ્રકરણમાં રઘુવંશના ૧૫) શ્લોકો ઉતારી લીધા છે, તે આ લેખકનું પાંડિત્ય બતાવે છે, પણ સાધારણ શક્તિવાળા વાંચકને તેથી રસ મળતો નથી. તોપણ સામાન્ય રીતે એમનાં પુસ્તકો વાંચ્યાથી શૈલી જરૂર સુધરે એમાં શક નથી.

૨૧. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વા. કાંટાવાળા :—એમની “ બે બેહેનો ” તથા “ અંધેરી નગરીનો ગર્ધવસેન ” નામની નવલકથાઓ તથા “ સંસાર સુધારો ” આદિ ગ્રંથો સરળ પણ અસરકારક ભાષામાં લખાયેલાં છે. એમણે કેળવણી, જાતીબંધન, સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા, કન્યાવિક્રય, ધર્મોપચાર, આધુનિકવિદ્યા વગેરે બાબતો ઉપર બહુજ રસિક લખાણો જુદાં દિલથી કીધાં છે, જેથી વાંચક વર્ગનું મન ઉશ્કેરાઈ એમની દલીલોની તરફેણમાં ઝટ આકર્ષાઈ જાય છે. સ્ત્રી વિષે એમણે લખ્યું છે કે :—

“ જે કુળમાં સ્ત્રીઓનું સન્માન થાય છે તે કુળ ઉપર દેવ સંતુષ્ટ રહે છે; અને જે કુળમાં સ્ત્રીઓનું સન્માન થતું નથી, તે કુળની તમામ યસ આદિ ધર્મ-ક્રિયા નિષ્ફળ જાય છે. જે કુળમાં બેહેન, બાઈડી અને બીજી સગી સ્ત્રીઓ કંકાસ કરે છે તે કુળનો ઝટ નાશ થાય છે; અને જે કુળમાં સ્ત્રીઓ કંકાસ કરતી નથી તે કુળની ચઢતી થતી જાય છે...જે કુળમાં ધણીધણી સ્ત્રીઓને બને છે એટલે સ્ત્રીથી તેનો ભત્તાર સંતુષ્ટ છે, અને ભત્તારથી સ્ત્રી સંતુષ્ટ છે, તે કુળમાં સદા કલ્યાણનો નિવાસ છે... સ્ત્રી જે વસ્ત્ર આભૂષણથી ઝળકતી હોય તો આખું કુળ દીપે છે અને તેનો ઝળકાટ ન હોય તો આખું કુળ ઝાંખું પડી જાય છે. પુરુષને પ્રજા

ઉપન કરી આપવા લાગ્યશાળી; વસ્ત્ર અલંકારે કરી પૂજવા લાયક તથા ધર શોભા આપનારી સ્ત્રી અને લક્ષ્મી છે. ધરમાં તેમની અને લક્ષ્મીની વચ્ચે કશો તફાવત રહેતો નથી.”

(સંસાર સુધારો પા. ૧૪).

૨૧. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ—એમની નવલ-કથાઓ “સિદ્ધરાજ જયસિંહ” તથા “વનરાજ આવડો” બહુ જાણીતી છે. એમાં અર્ધ ઇતિહાસિક બનાવો જોડે અનેક રસમય વાર્તાઓને ભારે કુશળતા સાથે મઢી લેવામાં આવી છે. પારસી લેખકોની નવલકથાઓમાં પાત્રો ભાષણ તથા સંભાષણ કરતાં અહિંતહિં ને સઘળે ડેકાણે દીકામાં આવે છે. પણ હિંદુ ગ્રંથકારો વર્ણન તથા વિષય ઉપર ઝાઝું લક્ષ આપે છે જેથી અમુક વર્ગના વાંચકોને મનપસંદ ખોરાક મળે છે. અરમોને હાથે પરાજય પામ્યા કેડે પારસીઓ ધરાનથી અત્રે નાશી આવ્યા તે બાબતનું વળું મહીપતરામે “સિદ્ધરાજ જયસિંહ” માં એક ડેકાણે એવી સીકતથી ગુંથી કાઢ્યું છે કે જેથી તે લખાણ પારસીઓ ઉલટભેર વાંચે છે.

ગ્રંથકારની ભાષા શૈલી અનુકરણ કરવા જોગ છે. નાનાં નાનાં વાક્યો એકમેક સાથે ભેળી દેઇ મનોરંજક પરિણામ ઉપજાવવાની એમની શક્તિ બહુજ ખીલેલી હતી. એક યુદ્ધનું વર્ણન તેમણે આ પ્રમાણે કર્યું છે :—

“જે મહારાજનું દંદ યુદ્ધ ચાલતું હતું. તેવામાં તેમની આસપાસ ભારે કતલ ચાલી રહી હતી. પોતાના રાજની મદદે સેંકડો માળવી સ્વાર ધાયા. તેમને પાછા હઠાવવાને ગુર્જર સ્વારો તેમના ઉપર ધસ્યા. કાપાકાપ ચાલી રહી. કોઇની છાતી લાલાથી ભોકાઇ; કોઇના હાથ કપાઇ આધા પડ્યા; કોઇનાં મસ્તક છેદાઇ નીચે પડ્યાં; ગદાથી કોઇનાં માથાંનાં ફાડ્યાં થયાં; કોઇનાં અંગના કમરમાંથી જે ભાગ થઇ ગયા; કોઇનાં કપાળ ફાટ્યાં; કોઇની આંખો ફૂટી; કોઇ ઘોડેથી હળી પડી ચગદાઇ મુવા; કોઈ હાથીના પગ નીચે છુંદાઇ મુવા.”

નવલકથામાં અચંપાકારક તથા લાગણીઓ આકર્ષાય એવી બાબતો ભેળી દેવાથી લખાણ ઝમકદાર બને છે. એક પરમાર્થિ સાધુએ ત્રણ જીવ ઉગારવા પોતાનો પ્રાણ અર્પણ કર્યો તેનું રસિક વર્ણન આ પ્રમાણે છે :—

ચાલતાં ચાલતાં એક ગુફા આવી. ત્યાં એક વાઘેણ અને તેનાં બે બચ્ચાં પડેલાં (સિદ્ધરાજે) દીકાં. સિદ્ધરાજ કહે, હવે થાક્યા છીએ અને શિકારથી હાલ તો ધરાયો છું. માટે ખીજે માર્ગે ચાલો. તેઓ વળ્યા

એટલામાં તે ગુફામાંથી એક દિગમ્બરી જતિ નીકળી બોલ્યો :—“ આ બીચારાં ભૂખે મરવાનાં ! સવાર સુધી એમને ખાવાનું નહિ મળે તો માં અને તેનાં બાળકના પ્રાણ જશે ! મારી પાસે એમને જમાડવાને કાંઈ નથી. માત્ર મારાં માંસથી અને રુધિરથી એમના પ્રાણ ઉગારી શકું. એમનામાં ઉઠવા જેવું પણ કાવત નથી....દયા કરી જીવ ઉગારવા એ મારો મુખ્ય ધર્મ છે. આ દેહ વડે ત્રણ જીવ ઉગરે તો મોટું પુણ્યનું કામ થાય. મહાન શાક્ય મુનિએ એ પ્રમાણે કર્યું હતું, તો હું શા વાસ્તે એમ ન કરું ? આ ગંદી કાયા શા કામની છે ! અળ ઘડી હું એનું સાર્થક કરીશ.” એમ બોલી તે વાઘેણના મ્હોં આગળ જઈ પડ્યો. વાઘેણે તેને ફાડી ખાધો, ને પોતાનાં બચ્ચાને તેનાં લોહી અને માંસનું ભોજન કરાવી સંતોષ્યાં. સાધુના બોલ સાંભળીને અને એ પ્રમાણે વાઘેણનો ભોગ થતો જોઈને સિદ્ધરાજ અચંબો પામ્યો.”

ખરેજ આપણુ પણ આ બનાવટી વાર્તા વાંચી અચંબો પામીએ છીએ, અને ગ્રંથકારની સ્તુતિ પોકારીએ છીએ.

જહાંગીર બે. મર્ઝબાન—તારાબાઈ નામની એમની પહેલી નવલકથા કર્નલ મેડોઝ ટેલરની “ તારા ” નામની નવલકથાનું ભાષાંતર છે. એમના બીજા ગ્રંથો આદાની સુંદ, અક્કલના સમુદ્ર, કર ને જો, જીલુ ગોરાણી, ધણી કે દોર, શ્યાની શીરીન, ખુશદર્પણ આદિ છે.

એમણે પોતાનાં લખાણોમાં સાંસારિક ચિત્રો તથા જનસ્વભાવનાં લક્ષણો બહુ કુશળતાથી દાખવ્યાં છે. વર્ણન કરેવાની તથા અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાન વિષે વિવેચન કરવાની એમની શક્તિ પ્રશંસાપાત્ર છે. રસિક શૈલી, રમુજ દૃષ્ટિકા, તથા બોધદાયક ભાષા એ એમના ખાસ ગુણો છે. રા. મણીલાલ તંત્રી જેવા “ રોકડે રોકડું પરખાવી દેનાર ” નિષ્પક્ષપાત ટીકાકારે એમની “ તારાબાઈ ” નવલકથાને માટે કહ્યું છે કે :—“ પુસ્તક વાંચવા માંડ્યા પછી છોડવા ગમતું નથી, એવી કેટલાક પુસ્તકોની જે પ્રશંસા કરવામાં આવે છે તે આને લાગુ પડે છે...આ ભાષાંતરમાં રા. રા. મર્ઝબાને પોતે પારસી હોવા છતાં એવી સરળ, સંક્ષિપ્ત, અને અર્થ-લક્ષણવાળી ભાષા વાપરી છે કે પુસ્તકની મનહરતાને કાંઈ રીતે હાનિ પહોંચી નથી. આવાં સુકૃત ભાષાંતરો આવકારપાત્ર અને સાહિત્યવર્ધક ગણાય એમાં શંક નથી.” (નવલકથાનું સાહિત્ય પા. ૧૬૭-૧૬૮).

ઉપલી નવલકથામાં હુદારો પહારસિંહ ગરીબ બિચારા તુલસીદાસને એકાંત જંગલમાં હેરાન કરે છે તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે :—

“લાવ મારા લાખ રૂપિયા ! તારું ને તારા બાપદાદાનું સત્યાનાશ જાય ! તે બીજા કિમતી કાગળો હવે પછી વેચવા સંતાડી રાખ્યાં છે. બસ, માનસિંહ, એને જીવતો રાખવો નહીં. એણે આપણને ઠગ્યા છે. ચાલ, તારો ફાંસો તૈયાર કર.” માનસિંહ ઝપાટામાં ઉઠ્યો, અને પોતાનો રૂમાલ કમરેથી છોડી તેની વચમાં એક ન્હાનો પથ્થર મૂકી, તેને વીંટાળીને ફાંસો બનાવવા લાગ્યો. નાચાર તુલસીદાસના હાલનું વર્ણન ક્યા શબ્દોમાં આપિયે ? તેને ગળે કાચકી બાઝી હતી. આવાં એકાંત જંગલમાં કાંઈ મદદની પણ આશા નહીં. તેના હાથ પગ જાણે લકવાથી થંભ થઇ ગયા હતા અને હોઠ સુકાઇને છોડા જેવા લાગતા હતા. તે લાલ પણ ફાટી ફાટી આંખોથી ટગર ટગર જોયા કરતો હતો.” (પા. ૬૬).

રા. મર્ઝબાનના લખાણોમાં રસુજનું તત્વ અહિં તહિં વિશેષ છે, તે “તારાબાઈ” મધ્યેના નીચલા ફકરા ઉપરથી જણાશે :—

“જહાનદારબેગે પોતાના ખાસ હજમ હબીબને તેડાવી મંગાવ્યો. કોટવાલનો હબીબ માનીતો હતો. તેનામાં અદોર (!) કોટવાલને જવાન બનાવી દેવાની યુક્તિ હતી, અને સારાં ગામની નિંદા તે આવીને કોટવાળ આગળ કરતો. હબીબે આવી અચ્ચો, ચીમટો વગેરે હજમતનાં શસ્ત્રો કાઢી કોટવાલના ચહેરા ઉપર નક્શી કરવા માંડી. કોટવાલે ખિજાઇને આમ તેમ વીંળી નાખેલા દાદીના બાલો પાછા તેને વગે સગે કરી નાખ્યા. માથાની ખોપરી ઘસીઘસીને દાડેમ જેવી સાફ બનાવી દીધી અને માથું ટકોરાબંધ છે કે નહીં તેની ખાતરી કરવા સાફ સઘળું પૂરું થવા પછી હબીબ હજમે તડ દેતો એક ટપલો કોટવાલ સાહેબનાં માથામાં મારી જોયો....હજમત તથા ચંપીથી હલકા થયેલા કોટવાલ બોલ્યા, “શુકર, શુકર, હબીબ કાંઈ આજે નવી ખબર અંતર?” (તારાબાઈ પા. ૧૫૬)

નારાયણ હેમચંદ્ર—એમણે પ્રખ્યાત બંગાળી લેખક બંદિમ ચટ્ટોપાધ્યાયના પુસ્તકો ઉપરથી લાપાંતર કરી નવલકથાઓ રચી છે. એમની લાખા સરળ અને શિષ્ટ છે, પરંતુ કેથે કેથે તે કહણ તથા પ્રાદ બની ગઈ છે. લખાણ અનેક ઠેકાણે બોધદાયક છે, તથા હસવું ઉત્પન્ન કરે છે. એમના ગ્રંથોથી ગુજરાતી સાહિત્ય હીક વૃદ્ધિ પામ્યું છે. એમની નવલકથાઓમાં સન્યાસી, વૈદ્યકન્યા, દુર્ગેશનંદિની, કમળકુમારી, બ્યસિંહ, નંદકોર, પ્રેમકથા, બદરૂદીન, રતનાવલી, લક્ષ્મી, સુંદરલાલ, હૃદયવિકાસ આદિ છે. વર્ણન કરવાની એમની શક્તિ બહુ ખીલેલી હતી. એક સ્ત્રીનું નીચલું વર્ણન રસમય લાગે છે :—

“અને ફરતાંજ તેણે એક મૂર્તિ જોઈ...તેનો ચોટલો જૂટો હતો, અને રંધે તે કાળા નાખના જેવો ચકચકીત, ભરાઈ તથા કમર સુધી ઝૂલતો હતો. એ દેહરત્ન જાણે ચિત્રપટ ઉપરનું ચિત્ર હોય એમ લાગતું હતું. વાળનો ભરાવો હોવાથી તેનું મુખમંડળ સંપૂર્ણ રીતે જોઈ શકાતું નહોતું; તથાપિ તે મેઘવિચ્છેદથી નીકળતા ચંદ્રના કિરણ જેવું દેખાતું હતું. તેનાં લોચન વિશાળ, અતિ સ્થિર, અતિ કામળ તથા અતિ ગંભીર છતાં તેજોમય હતાં...તેના ખખા તથા બાહુ વિખરાયલી વેણીથી ઢંકાયેલા હતાં;—તોપણ ખભા છેક અદૃશ્ય (ન) હતા, અને બાહુ યુગલની વિમળ શ્રી જરા જરા દેખાતી હતી. તે રમણીરતનનું શરીર કાંઈ પણ અલંકાર વિનાનું હતું; તે છતાં તેની મૂર્તિમાં એક જાતની મોહિની શક્તિ હતી તે વર્ણી શકાતી નથી.” (નંદકાર પા. ૨૨).

રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠ—“ભદ્રંભદ્ર.” આ હાસ્ય-જનક ઠેકડીવાળી નવલકથામાંથી આપણે પુષ્કળ ઉદાહરણો ટાંક્યાં છે. અસલી વિચારના હિંદુઓ ખરા સુધારાની અવગણના કરે છે તથા આંખો મીચીને પુરાતન શાસ્ત્રોજ સરસાઈ આપે છે, તેનો સારો ભાસ આ પુસ્તક ઉપરથી મળે છે. વર્ણનો રસિક તથા મનોહર છે. જેમકે મુંબઈ શહેર માટે લખ્યું છે કે:—

“મુંબાઈ જેવું શહેર દુનિયામાં નથી. ફરતો દરિયો છે, અને ઉંટની ડોક જેવો લાખો ખેટ છે. એટલું મોટું ગામ કે ભૂલા પડે તો પતોજ નહિ. તે માટે ઠેરઠેર ટપાલ સાઈ લોહાના થાંભલા દાટેલા છે. રસ્તો ના જડે તો કપાળે ટીકીટ ચોડીને સરનામું લખી ત્યાં ઉભા રહેવું, એટલે ટપાલની ગાડી આવે તેમાં આપણને લઈ જઈ ઘેર મૂકી આવે. મારે એક વખત ટપાલવાળા જોડે તકરાર થઈ. તે કહે કે “તારા ભાર કરતાં ટીકીટ ઓછી છે.” મેં કહ્યું કે “મેં લાકુ ખાધેલા છે તેનો ભાર કાપી લેવો જોઈએ, કેમકે લાકુ ટપાલમાં મૂકત જાય છે.” પછી મને “નાટપેડ” માં લઈ ગયા. મેં અરજીઓ કરી તે બે મહિને પૈસા પાછા મળ્યા. રોકડા ના મળ્યા. પણ ટપાલ ઓફીસને ઓટલે ચાર દહાડા ભાડાં વિના મૂકત પડી રહેવા દીધો.” (પા. ૪)

કેટલાક હિંદુ લેખકો જડ્યાં ભાંજ નાંખે એવા શબ્દો વાપરે છે, તેમની ઠેકડી કરવાના હેતુથી ગ્રંથકાર નીચલો ફકરો લખે છે:—

“મેં આપના આતિથ્યકારને ગૃહે શિવશંકરદ્વાર આપનું અન્ન-પણ કરાવ્યું હતું. આપ સાઈ મેં અન્નદયકૃષ્ણચતુશ્ચક્રાચરવાણા સપાટાચ્છા-દનસમેત રથ ત્રેપિત કર્યો હતો. પણ આપ સંમિલિત થયા નહિ. આપનું

ચરિત્રવલ્લુ કરી હું સાનન્દાશ્રય પ્રાપ્તિ છું. આપ મોહમયીમાં નિવાસ કરો. લાંસુધી મમ આતિથ્યગ્રહણ ક્રિયામાં એ રીત્યા મને આપનો સમાગમલાલ અધિગત થશે.” (પા. ૭૦).

ઉપલો ફકરો લેખકે કેટલાક ગર્વિષ્ટ હિંદુ લેખકોની મસ્કરી કરવાની મેક્સદથી જાણીપૂજીને સંસ્કૃતમય ગ્રાંથ તથા અતિકંઠુ યનાવ્યો છે તે સાદી ભાષામાં નીચે પ્રમાણે લખી શકાત :—

“ મેં આપની પરોણાગત કરનારના ઘરે શિવશંકર મારફતે આપની શોધ કરાવી હતી. આપ સાહેબે મેં એ ઘોડાની, ચાર ચાકવાળી, કાચની ખારીવાળી તથા છત્ર સાથની ગાડી મોકલી હતી. પણ આપ મળ્યા નહિ. આપનું ચરિત્ર સાંભળી હું સાનન્દાશ્રય પામ્યો છું. આપ મુખ્યમાં રહેો. લાંસુધી મારા પરોણા તરીકે રહેજો, કે જેથી મને આપના પધારવાથી લાલ થશે.”

મચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈ—આ નવલકથાકારના અંથે બહુજ ખેંચાણવાળી શૈલીમાં લખાયલા છે. એમની નવલકથાઓ “ગંગા” તથા “દિલીપર હલ્લો” વાંચતાં આપણને આનંદ થાય છે. વર્ણનો કરવાની એમની શક્તિ ઘણીજ ખીલેલી બલકે ચમત્કારિક ગણાય એવી છે. આનો કાંઈક ભાસ પાંચ વર્ષની એક નાની છોડી વિષેના નીચલા લેખપરથી આવશે :—

“ તેની સાથની ખાળકી—કન્યા પાંચ વર્ષની હતી. તેનો પહેરવેશ નૂતન હતો. સુવાળા કાળા ભમ્મર જેવા કેશ, ગદ્દનને છાંઈ રહી પીંદના સઘળા ભાગને ઢાંકી દેતા હતા—તે જાણે નાગણ પીંકપર લટકતી હોય એવો ભાસ કરાવતું હતું. કપાળ તગતગતું ને વિશાળ હતું, નેત્રો સુકુમાર ને ચંચળ હતાં, ને તેમાંથી બુદ્ધિની જ્યોતિનો પ્રકાશ ઝળકતો હતો. શેશવ અવસ્થાની કોમળતા ને મધુર હાસ્ય તેના અધરખિંબમાં પ્રકટતું હતું. રૂપની સાથે બુદ્ધિના સૌંદર્યનો સંગ થવાથી તેના મુખમંડળની શોભામાં મોટો વધારો થયેલો જણાતો હતો. તે ચંદ્રવદનીનાં વસ્ત્ર તેના પિતા જેવાં નિસ્તેજ નહોતાં, પણ તેનાં વસ્ત્રાભૂષણ જોતાં તે કોઈ ધનાઢય પુરૂષની રત્નરૂપ કન્યા છે એમ નક્કી થતું હતું.”

(દિલીપર હલ્લો. પા. ૨૫).

લવાનીશંકર નૃસિંહરામ—એમણે “કુંવારી કન્યા” નામની અતિ દિલચસ્પ, મનોહર તથા રસિક નવલકથા રચી છે. એમની શૈલી નકલ કરવા જોગ છે. કથાની વસ્તુ, પાત્રોનાં ભાષણો, તથા ઉપયોગી અને સંસારિક બાબતો વિષેનાં વિવેચનો બહુજ સફાઈદાર ભાષામાં લખા-

યલાં હોવાથી આ ગ્રંથ આપણું મન આરંભથી છેવટ સુધી એઅખત્યાર આકર્ષી રાખે છે. આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં કેમશર કાબરાજી કહે છે તે તદનજ ખરું છે કે, “આ પુસ્તકનું મારું વાંચન પૂરું કરતાં મને જે આનંદ ઉપજ્યો છે, તેવો નવલકથાના ગુજરાતી ગ્રંથો વાંચતાં મને કદાચજ પરમાનંદ પ્રાપ્ત થયો હશે.... આ ગ્રંથ આદિથી અંત સુધી આખો વાંચીને પૂરો કીધા વગર મને હાથમાંથી છોડવા ગમ્યો નથી.”

વાક્ય રચવાની એમની રીત નકલ કરવા જોગ છે તે નીચલાં થોડાંક ઉદાહરણો પરથી જણાશે :—

“લણેલા ભીખ માંગે છે, ને ગણેલા ગરીબાઈમાં દીન ગાળે છે. (પા. ૪). તે એવી રીતે જાત બાળીને જીવવાળો થયો હતો. (પા. ૭), કુદરત બધી વાર પડ્યાપર પાડુ મારે છે. (પા. ૯૫), શોકસાગરમાં ડૂબી ગયાં હોય, લોહીના ટસીઆ આવે એવાં જાળિયાં લેવાતાં હોય, અને દૈત્યને પણુ દયા આવે એવા દિલગીરી ભરેલા કસમયમાં હૈયાના કુટોલા હિંદુઓ હાંડે પેટે પાક પકવાનો ખાપે છે.” (પા. ૧૨૭).

બીજા લેખકો—આપણે ઉપર થોડાકજ નવલકથાકારો વિષે વિવેચન કર્યું છે. નીચલા ગ્રંથકારોનાં પુસ્તકો વાંચવા જોગ છે. તેમના પુસ્તકોમાંથી અનેક ફકરાઓ આપણે અહિંતહિં ટાંક્યા છે :—

- (૧) કેમશર ન. કાબ્રાજી—દીની ડાહી, દુઃખીઆરી બચુ, ગુલી ગરીબ વગેરે.
- (૨) બમનજી ન. કાબ્રાજી—નીના, દીલસોજ કે દીલબર, એદીલ કે એવકા આદિ.
- (૩) શિવભાઈ બાપુભાઈ—પદ્મનાભ, અલક્ષ્યજ્યોતિ, મધુકર, પ્રિયકાંત વગેરે.
- (૪) કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી—ઐરાંગજેય તથા રજપૂતો.
- (૫) સૌં વિદ્યા તથા શારદા એહેનો—સુધાહાસિની.
- (૬) ભોર્ગોદરાવ દીવડીઆ—ઉપાકાંત.
- (૭) ફરીમઅલી નાનજીઆણી—કવેન્ડીન ડરવાડનો તરબુમો.
- (૮) મણિલાલ નભુભાઈ—ગુલાબસિંહ.

નાટક.

હવે આપણે થોડાક નાટકકારોનાં નાટકોનું અવલોકન કરીશું. હિંદુ લેખકોનાં નાટકો મોટે ભાગે લજવી શકાય એવા ઉદ્દેશથી લખાયલાં નથી, તો પણ તેથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં મોટો વધારો થયો છે, તેની ના પાડી

શકાય એમ નથી. કવિ પ્રેમાનંદે ત્રણ નાટકો લખ્યાં છે, તેનો ઇશારો આપણે કરી ચુક્યા છીએ. પણ એ નાટકો પ્રેમાનંદનાજ છે કે તે વિષે સાક્ષરોમાં ભારે મતફેર છે અને તે વિષે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદોમાં તથા અન્ય ઠેકાણે પુષ્કળ વિવેચન થઈ ચુક્યું છે.

દીવાન બહાદુર રણછોડભાઈ ઉદયરામ—એમણે વિક્રમોર્વશી, હરિશ્ચંદ્ર, નળદમયન્તી, માલવિકાગ્નિમિત્ર, લલિતાદુઃખદર્શક, જયકુમારી-વિજય, મદાલસા આદિ નાટકો રચ્યાં છે. આમાંનાં કેટલાંક સંસ્કૃત નાટકોના ગદ્યમાં તથા પદ્યમાં તરજુમા છે. જ્યાં જ્યાં એમણે અસલ સંસ્કૃત શ્લોકોનો તરજુમો કવિતામાં કર્યો છે ત્યાં ત્યાં લગભગ કંઈક શૈલી વાપરવાની એમને ફરજ પડેલી દીશે છે. પરંતુ વાંચક વર્ગની મુશ્કેલી ટાળવા એમણે કંઈક શબ્દોના અર્થો સાથે સાથે આપ્યા છે. આટલું તો કહેવું અવશ્યનું છે કે આવી શૈલી સાધારણ રીતે જનસમૂહને રુચે એમ નથી. એમનું જયકુમારીવિજય નાટક શુદ્ધ સાદી શૈલીમાં લખાયલું છે. સુખદુઃખ વખતે હિંમત રાખવી, સ્ત્રી કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યાથી સાઈ ફળ નિપજે છે, યોગ્ય વયે વિવાહ થયેથી સ્ત્રી પુરુષ બંનેના લાભમાં સાર પરિણામ આવે છે, આદિ બાબતો ઉપર એમણે યોગ્ય વિવેચન કર્યું છે. લગભગ સઘલા હિંદુ લેખકોનાં નાટકો સાહિત્યની દૃષ્ટિથી લખાયલાં છે. રણછોડભાઈનાં નાટકો પણ આજ વર્ગનાં છે. એમણે પોતે કહ્યું છે તેમ “પ્રાચીન અર્વાચીન વિદ્વાનોનાં ઉંચ પંક્તિનાં નાટક સમજવાને એમનાં પુસ્તકો સાધન ભૂત થઈ પડે છે.” કેથે કેથે એમની ભાષા શૈલી રસિક તથા ખેંચાણકારક છે. જેમકે :—

સૂત્રધાર—અરેરે, તને એવી માથાંની બાયડી મળી છે ?

વિદ્વંષક—અક્કલના દુશ્મન, માથાંની ના મળે ત્યારે માથા વિનાની મળે ?

તારી વહુ તો માથાં વિનાની હશે ! (જયકુમારીવિજય નાટક).

કેથે કેથે ગ્રંથકારે શબ્દોની ઉપર ઉંચ પ્રકારની રમત કરી છે. દાખલા તરીકે ઉપલાંજ નાટકમાં સરકારી દવાખાનાના લાલચુ ડાકટર સાહેબ “ઘણું કામ છે,” એવું બહાનું કાઢીને દરદીઓને પડતા મેળા પાસેના ઓરડામાં જઈ સોકટાં રમવા બેસે છે, તે દૂરથી જોઈ જયકુમારી કહે છે :—

“મારી મા પણે પિડાય છે, ને આ તો સોકટાં રમવા બેઠા.”

ઓપધ આપનાર—“તારે વેહેલાં આવવું તું કની, એક ઘણું પતાવ્યો તારે આ તો બીજે ઘણું છે.” પહેલો રોગી—“અમારો ઘણું વાળવા બેઠા છો તો ?” જયકુમારી—“આલો બાઈ, આપણે ડાકટર પાસે જઈએ.”

ડાક્ટર—“એક પોઆર, જો જો પોઆર પડ્યા. માર માર, પેલું જુગ માર!”
 એક સ્ત્રી—“જેયું? ડાક્ટરને અહિં તો મારવાનો ધંધો છે.” જયકુમારી—
 ...“સાહેબ મારી મા,” ડાક્ટર—“કીધા નહિ કે મરવા દે. ચાલ જા બેસ ત્યાં;
 આવિયેય, તારી ભાંજડગાંમ મારી સોકટી મરી ગઈ, અરેરે! જા, જા, બેસ.”
 જયકુમારી—“ખમા કરો મારી માને, તમારી નિરૂણવ સોકટી મરવાથી
 તમને આટલું બધું લાગે છે તો મારી મા,”... ડાક્ટર—“મરે તેમાં મને
 સનાન સતક શું લાગવાનો છે?” પહેલી રોગી—“અરે બેન, ડાક્ટરનાં
 કાળજી કંઠે હોય.”

નર્મદાશંકર લાલશંકર—ગુજરાતી ભાષા કવિ નર્મદાશંકરને
 બહુજાન્ય છે. એમણે ગદ્ય તથા પદ્યમાં મનોરંજક ઉચ્ચ પંક્તિનાં
 લખાણો કીધાં છે, તેની નોંધ સંક્ષેપમાં આપણે લઈ ચુક્યા છીએ. એમનાં
 નાટકો પણ રસિક, જુસ્સાદાર શૈલીમાં રચાયેલાં છે. એમનાં મુખ્ય નાટકો
 “રામજનકીર્દશન” તથા “દ્રૌપદીદર્શન” છે.

સીતાસ્વયંવર ટાણે મિથિલેશ્વર મહારાજ જનકે રાજ્યો તથા
 વીરલાઓને તોનું દષ્ટ બોલાવ્યા હતા; તેઓ જે મંડપમાં બેગા થયા હતા
 તેનું રસિક વર્ણન રામજનકીર્દશનમાં નીચે પ્રમાણે છે :—

“આહા કેવું વિરાજે છે આ મંડપ! કેવું એ વિશાળ, કેવા સ્તંભ
 ને કેવી રચના! સ્ત્રીઓને માટે જાળીવાળા ઝરૂખા, કટેરાવાળી બારીઓ,
 અને કાચના ગોખો! આસપાસ દેશદેશના ભૂપાળો અધીશ્વરો ને મંડલે-
 શ્વરો પોતપોતાના વસ્ત્રઅલંકાર આયુદ્ધના ને બેસવાના જોવાના ઠાઠમાં
 ભવ્ય રાજે છે. અને આ પાસ ભૂદેવો ઋષિયો ને બ્રાહ્મણો પોતપોતાના
 જટાશિખા, ભસ્મ, ચંદન, પોથી, માળાના ને ચોંદ્રખાઈ સાદાધના સાજમાં
 દિવ્ય રાજે છે! મધ્યે પાંચ સહસ્ત્ર બળિયાઓએ આઠ ચક્રના રથમાંથી
 ઉતારી અહિં આણી મૂકેલું સો ઘંટાવાળું શિવધનુષ્ય મણિસુવર્ણ મહેલું
 પ્રેચંડ પ્રકાશે છે! પ્રાતઃકાળનો પહેલો પહોર છે, સુગંધશીત વાયુ મંદ
 મંદ વાય છે, વાળિત્રોના નાદ સુસ્વરા થાય છે, ને નગર નારીઓ હરખે
 જોવા આવી ઉભરાય છે. સમારંભ જય પામો. (પા. ૧૮).

કવિ કલ્પતરુભા—એમનું “મિથ્યાભિમાન” નાટક રમુજ તથા
 બોધદાયક છે. આમાં વાર્તાનું સ્વરૂપ વિશેષ દીસે છે. સોરઠ દેશ—નદીઓ,
 સ્ત્રીઓ, ઘોડીઓ, સોમનાથ અને દ્વારકા એ પાંચ વડે વખણાય છે,
 તેના વિરૂદ્ધ જ્યાજમાં ધડર જીલ્લાના પાંચ વાનાં વખણાય છે તે વિષે વિદૂષક
 અર્ધ સંસ્કૃત તથા લગાર રમુજ ભાષામાં કહે છે :—

ધડરે પંચરત્નાનિ પાણી પાપણ પાંદડાં,
 ચતુર્થ ગાલિદાન ચ પંચમ વસ્ત્ર લોચન.

દક્ષપતરામનું “લક્ષ્મી” નાટક પણ હાસ્યજનક તથા બોધ આપે એવું છે. શૈલી સાદી અનુકરણ કરવા જેવી છે. લક્ષ્મી યાને પૈસા સંબંધી નીચલો વાદવિવાદ રસુજ આપે છે.

રાજા—“વળી લક્ષ્મીજ સાઈં દરજી તથા વણકર લૂગડાં બનાવે છે, અને ખેડુત ખેડ કરે છે, સુતાર મોચી ધાંચી સૌ પોતપોતાનો ધંધો કરે છે. અને માતાજી (=લક્ષ્મીજ), તમારીજ સહાયતા ન હોય તો સૌ લોકો નાગા-બૂખ્યા રહે.” ભીમડો—“એ વાત ખરી છે. તારા (=લક્ષ્મી) સાઈંજ ચોર વાટ પાડે છે, ખાતર પાડે છે, અને કેટલાક વ્યાજખોર લોકો બમણું વ્યાજ ખાય છે. ગામડાં ઉપર રૂપીઆ ધીરીને રાજાઓને ભીખ માંગતા કરે છે. સોલ પંચાં બ્યાશી અને બે છુટના એટલે એંશી રૂપીઆ ખાતે માંડે છે.”

આપણે ઉપર માત્ર થોડાજ નાટકકારોનાં નાટકોનું અવલોકન કર્યું છે. નીચલા નાટકકારોના અથો પણ વાંચવા યોગ્ય છે :

(૧) મણિલાલ નલુભાઈ—ઉત્તરરામ ચરિત્ર, કાંતા, (૨) કેશવ હર્ષદ દ્રુવ—મુદ્રારાક્ષસ, (૩) નવત્રરામ લક્ષ્મીરામ—ભટનું બોપાણું, વીરમતી.

પરિશિષ્ટ ખ.

જોડણીના નિયમો.

શબ્દો મધ્યે આવેલા અક્ષરોને ચોક્કસ નિયમાનુસાર ગોઠવી, લખવાની રીતને “વણુરચના” અથવા “અક્ષરવિન્યાસ” અથવા (સાધારણ શબ્દમાં બોલીએ તો) “જોડણી” કહેવામાં આવે છે. ગુજરાતી ભાષામાં જોડણી તદ્દન દંઘણાવગરની પ્રથમથીજ હતી. પણ પાછળથી અનેક સાક્ષરોએ જગાડેલી નવી નવી ચર્ચાથી મામલો સુધરવાને બદલે સામો બગડી ગયો છે, આમ કહેવું ખોટું નથી. આપણા મતે જોડણીનું સ્વરૂપ શબ્દોનું ખરૂં લેખન થું છે તે દાખવવાનું છે; શબ્દોના ઉચ્ચાર કેમ કરવા તે દર્શાવવાનું કામ તેનું નથી. જોડણી ખરી હોય, છતાં જો તેનો ઉચ્ચાર ખોટો કરવામાં આવે તો તે સુધારવાનું કામ શિક્ષકનું છે. દાખલા તરીકે “દ્રષ્ટિ” એ ખરી જોડણી છે, પણ જો કોઈ તેનો ઉચ્ચાર “દ્રષ્ટિ” કરે તો તે ખોટો ગણાય. બેશક જોડણીની લેખન પદ્ધતિ ઉપરથી ઉચ્ચાર દાખવી શકાતો હોય તો તે અનિષ્ટ નથી. પણ તેમ કરતાં અનેક નવા સ્વરો, નવાં વ્યંજનો અથવા નવી સંજ્ઞાઓ યોજવાં પડે તો દરદ કરતાં ઉપાય વધુ ભારે પડે.

ગુજરાતી ભાષામાં અનેક શબ્દો એવા છે કે જેની જોડણી તેજ હોવા છતાં બિન ઉચ્ચારે વાંચતાં બિન અર્થો ઉઠે છે. જેમકે કેરી (=તણી અથવા ફળ), કર (=હાથ, અથવા તું બનાવ), પેર (=માફક અથવા ફળ), કોટ (=કિલ્લો અથવા ફળ), ચોરો (=જગા અથવા છુટારા), કોઠી (=દાણા ભરવાની જગા, અથવા ઝાડ), ગોળ (=ખાવાની ચીજ અથવા વર્તુળ) ઇત્યાદિ. આ શબ્દોના યોગ્ય ઉચ્ચારો તથા તે ઉચ્ચારો ઉપરથી તેના અર્થો દર્શાવવા જુદા જુદા સંજ્ઞા વાપરી હોય તો ચાલે. પરંતુ અનેક સ્વર યા વ્યંજનને લાંબા પહોળા અવાજથી અથવા પ્રાંતિક રીતે કે પરદેશી પદ્ધતિએ ઉચ્ચારવા સાથે જુદાંજુદાં ચિહ્નો વાપરવા માંડિયે તો છોડો ક્યાં આવે તેનો વિચાર કરવો બધાંએ છે. માત્ર એકાદ બે ગૃહસ્થો તરફથી “તેજ, નઝદ, કૈલ, ગૌર” વગેરે શબ્દો માટે બિન્ન બિન્ન વર્ણો યોજવાની સૂચનાઓ થઈ ચુકી છે ત્યારે બીજા અનેક ઉચ્ચારોના સંબંધમાં પાર ક્યાં આવશે તેનો વિચાર કરતાં માલમ પડે છે કે જુદા જુદા નવીન વર્ણો શોધી કાઢવાની રીત મોટે ભાગે પસંદ કરવા જોગ નથી.

પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવદિયાએ જોડણીના સંબંધમાં કેટલુંક અગત્યનું વિવેચન કર્યું છે. તેમણે જુદાં જુદાં મંડળોએ તથા અનેક સાક્ષરોએ સૂચવેલા નિયમો ઉપર ટીકા કરી છે તે વાંચવા જોગ છે. એમના નિબંધે પુષ્કળ ચર્ચા જગાડી હતી. પરંતુ અઘાપિ કશું સમજાવેલું પરિણામ આવ્યું નથી, તે શોચનીય છે. રા. નરસિંહરાવે આપેલા જુદા જુદા પરિશિષ્ટોમાં* “ગુજરાતી વાંચનમાળા માટે રિવિઝન કમિટિએ છેવટે સ્વીકારેલા જોડણીના નિયમો,” તથા ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે નેમેલી જોડણી કમિટિના રિપોર્ટમાં આપેલા નિયમો મોટે ભાગે પસંદ કરવા કરવા જોગ છે. આ નિયમોને લગાર વિસ્તારીને યોગ્ય ફેરફાર સાથે આપવાની જરૂર છે. પહેલાં આપણે સામાન્ય

* જોડણી વિષે કેશવરાવ હર્ષદરાવ ધ્રુવે ઇ. સ. ૧૮૯૩ માં નિયમો ઘડ્યા હતા. ૧૮૯૬ એવર્ધનરામ માધવરામ ત્રીપાડીએ કેટલાક નિયમો સૂચવ્યા હતા. ૧૮૯૮ માં માધવલાલ હ. દેશાઈ તથા છોટાલાલ નરભેરામે ચર્ચા કરી હતી. પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં આનંદરાવ કર બા. ધ્રુવ તથા વજલાલ પુ. મહેતાએ નિબંધો રજૂ કર્યા હતા. હરગોવિંદદાસ દ્વા. કાંઠાવાળાએ “કેળવણીનું શાસ્ત્ર” માં જોડણીના કેટલાક નિયમો આપ્યા છે. ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે નેમેલી જોડણી કમિટિનો રિપોર્ટ જે ચોથી ગુ. સા. પરિષદના રિપોર્ટમાં છપાયો છે તેમાં જોડણીના નિયમો આપેલા છે તે મોટે ભાગે ઉપયોગમાં લેવા જોગ છે. રા. ભીમલાલ દેશાઈએ પારસીઓના ઉપયોગ માટે એક નાનું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું છે તે તેઓએ જરૂર વાંચવું જોઈએ છે.

નિયમો આપીશું, કે જે કોઇ પણ વ્યક્તિએ અથવા મંડળે આપવાની અગત્યતા પીછાણી નથી. સામાન્ય નિયમો નીચે પ્રમાણે સૂચવી શકાય :—

(૧) શબ્દોને બનતાં સુધી કાનને રુચે એવા તથા જીભને થોડો શ્રમ પડે એવા બનાવવા; તેઓને અતિશય કઠોર અથવા અતિશય મૃદુ કરવા નહિ.

નોંધ—આ નિયમને મૃદુતા અથવા મધુરતા (Euphony) એવું નામ આપેલું યોગ્ય ગણાશે. આ નિયમ બીજા સવળા નિયમો ઉપર સરસાઇ ભોગવે છે.

(૨) શબ્દોની જોડણી એવી રીતે કરવી કે જેથી તે જેમ બને તેમ વ્યુત્પત્તિની નજીકમાં રહી શકે.

(૩) ખેંચતાણુ કરી શબ્દોને કૃત્રિમ રૂપ આપવું નહિ.

(૪) સાક્ષર વર્ગે જે જોડણી લાંબા કાળથી મંજૂર રાખી હોય તેમાં બનતાં સુધી ઝાઝો ફેરફાર કરવો નહિ.

(૫) પહેલા નિયમનો પેટા નિયમ આ છે કે શબ્દોને અવદિત લાંબા આકાર આપવા નહિ, પરંતુ જેમ બને તેમ થોડા અક્ષરોવાળી જોડણી મૃદુતાનો ભંગ કીધા વિના પસંદ કરવી.

ઉપલા સામાન્ય નિયમો ધ્યાનમાં રાખીને નીચલા ખાસ નિયમો યોજ્યા* છે.

(૧) હકાર—વ્યંજન છ કાનને બહુ કઠોર લાગે છે, પણ અગરજો તે કેટલાંક વ્યંજનો સાથે જોડાઇ જાય છે તો, જોડાક્ષર વધુ કઠોર બને છે. માટે એવા કઠોર જોડાક્ષરો વાપરવા નહિ. જેમકે :—

કહેવું—નહિ કે કહેવું. બહેન—નહિ કે બહેન. પહોંચવું—નહિ કે પહોંચવું. પહેલું—નહિ કે પહેલું. પહોળું—નહિ કે પહોળું. નહાવું—નહિ કે નહાવું. વહેલું—નહિ કે વહેલું. વહેંચવું—નહિ કે વહેંચવું. રહે—નહિ કે રહે.

નોંધ—બહેન, પોહોંચવું, પેહેલું, પોહોળું, નાહાવું, વેહેલું, વેહેંચવું, રેહે, આમ જોડણી કરવી નહિ; કારણ કે શબ્દોની શરૂઆત લાંબા અવાજની હોવાથી કાનને અયોગ્ય કઠોરતાનો ભાસ થાય છે તથા જીભને તરદી પડે છે.

* આ લખનારે પોતે બનતાં સુધી આ નિયમોનુસાર લખાણ કીધું છે. પરંતુ જ્યાં જ્યાં પ્રથકારોના ઉતારા આપ્યા છે ત્યાં ત્યાં તેઓએ કરેલી જોડણી મોટે ભાગે દાખલ કરી છે.

નાનો, મોટો, મારો, અમારો, મેં મોં, ખીક, તેમનું, ત્યાં, જ્યાં, તેવો, આમ જોડણી કરવી—નહિ કે નહાનો, મહોટો, મહારો, હમારો, મહેં, મહોં, ખહીક, હેમનું, ત્યાં, જ્યાં, હેવો.

નોંધ—નાહનો, મોહોટો, માહારો, અહમારો, મેંહ, મોંહ, ખીહીક, હેમનું, ત્યાં, જ્યાં, આમ લખવાથી શબ્દોને અવ્યવસ્થિત લાંબો આકાર મળે છે તે અનિષ્ટ છે.

નોંધ—અમારો ને અદલે હમારો લખીએ તો ખોટું નથી, સખખ કે તે જોડણી સંસ્કૃત વ્યુત્પત્તિની બહુ નજદીકમાં છે, પરંતુ અપભ્રંશ “અમ્માસુ” (=અમારામાં) શબ્દ ઉપરથી “હ” ની જરૂર માલૂમ પડતી નથી. પણ એમણેને અદલે હેમણે, એવું ને અદલે હેવું, એનેને અદલે હેને, આમ જોડણી કીધાથી એ શબ્દો કાનને અતિ કઠોર લાગે છે. આથી ઉધી રીતે હમણાં, હવે, હું ને અદલે અનુક્રમે અમણાં, અવે, હ લખવાથી અતિશય મૃદુતાનો દોષ લાગુ પડે છે; માટે પાછલી જોડણી અથોઅ છે.

ચહું, પહું, કાહું ને અદલે ચહડું, પહડું, કહાડું આમ લખવાથી જો કે શબ્દો મૃદુ બને છે, છતાં અતિ લાંબો આકાર હોવાથી તે પસંદ કરવા નહિ.

લોહું, મોહું ને અદલે લહોહું, મહોહું આમ લખીએ તો વ્યુત્પત્તિ મહેલાઈથી જણાઈ આવે છે, છતાં આ જોડણી “દંટાલજક” હોવાથી પડતી મેળવી ઘટે છે.

લહો (=લોહું), લહોહી, આ જોડણી કાનને કઠોર લાગે છે તથા જીભને મહેનત આપે છે, માટે લોહ, લોહી આમ લખવું.

(૨) યકાર—ઘણાંક પુરાતન તથા આધુનિક સારા લેખકોના ગ્રંથોમાં આંખ્ય, ગાંધ્ય, જાલ્ય, કાલ્ય, રીત્ય આદિ નામો, તથા આવ્ય રમ્ય, બોલ્ય, લખ્ય, ક્યર્ વગેરે ક્રિયાપદનાં આસાર્થ રૂપો વપરાયલાં આપણે જોઈએ છીએ. આવી જોડણી સામળભટ, નર્મદાશંકર, દલપતરામ, ગોવિંદરામ, નરસિંહરાવ તથા ખીજા નાનીઆ ગ્રંથકારોનાં લખાણોમાં જોડે છે. કહેવામાં આવ્યું છે કે આ પ્રકારની જોડણીમાં યકાર લઘુ છે, યાને તેનો ઉચ્ચાર નહિ જવો છે; તથા આ જોડણીઓ વ્યુત્પત્તિની નજદીકમાં છે. પરંતુ આપણેને જાણવું જોઈએ છે કે યકારના લઘુ તથા ગુરુ ઉચ્ચારો કરવા મંડીશું, તો ખીજાં ઘણાંક વ્યંજનોના સંયંધમાં લેમજ કરવું પડશે. વળી “રમ્ય” શબ્દનો અર્થ તો સંસ્કૃત ઉપરથી

ગમત આપનાર થાય છે. માટે આંખ, ગાંઠ, જાલ (=જાળ), કાલ (=કાળ), રીત, આવ, રમ, ખેલ, લખ આદિ જોડણી પસંદ કરવા જોગ છે.

મૃદુતાના નિયમે “કયું” લખવું, “કિયું” નહિ. એજ નિયમને અનુસરીને ક્રિયાપદોના સંબંધમાં આવતા “એ” તથા “એવું” પ્રત્યયોને “ય” તથા “યલું” લખવા, જેમકે જાય, ખાય, નહાય, જોય, ધોય, પાયલું, ધોયલું.

(૩) શકાર, પકાર તથા સકાર—શકાર તથા સકારના સંબંધમાં મધુરતાના નિયમનેજ ધ્યાનમાં રાખીને સાક્ષરોએ લાંબા વખતથી અમુક જોડણી અમુક પદ્ધતિએ કરી છે. શું, કશું, જશું, કહીશું, થશે, હશે, મુસ્કેલ, ખેશક, શકવું, અશક્ય, શક્તિ, દશ આદિ જોડણી બરાબર છે. શક્તિ, શકીશું, દશ વગેરે સંસ્કૃત ઉપરથી નિકળેલા શબ્દો છે, માટે અત્રે સકાર યોગ્ય નથી. કદાચ કહેવામાં આવશે કે પ્રાકૃતમાં તો સકાર છે. પણ ફક્ત પ્રાકૃત ઉપરથી ગુજરાતી શબ્દો ઉત્પન્ન થયા નથી. દાખલા તરીકે “સિરિમન્ત,” “કન્ના,” “મણોરહ” આ સઘળાં પ્રાકૃત રૂપો છે, પણ “શ્રીમંત,” “કન્યા,” “મનોરથ” આદિ શબ્દો સંસ્કૃત ઉપરથીજ આવ્યા છે. માટે “સીમંત” જોડણી બરાબર નથી.

ખેસ, ખેસી, ખેસીશું, પીરસ, પીરસી, પારસી, ડોસી, આરસી, ખુરસી, વાસી, વાસણ, લસવું, વગેરેમાં મધુરતાના નિયમે શકાર બરાબર ગણાય નહિ. પણ સામળ અથવા સામળ બંને ચાલી શકે.

“વિષે” શબ્દ “વિષયે” નો ટુંકો આકાર છે, માટે વિસે અથવા વિશે લખવું નહિ.

(૪) રકાર—જ્યારે શબ્દોમાં રકાર જોડાઈ આવે છે ત્યારે કેટલાક લેખકો તેમાં “અ” ઉમેરી “ર” બનાવે છે. આમ કીધાથી તે શબ્દો ઉચ્ચારવામાં સવળતા થાય છે, પણ તે કાનને અતિમૃદુ લાગ્યાથી તથા વ્યુત્પત્તિથી વેગળા જતા હોવાથી બહુધા અનિષ્ટ દીશે છે. માટે મર્મ, માર્ગ, ધર્મ, કર્મ, મંત્ર, શ્રમ, પ્રમાણ આમ જોડણી કરવી—નહિ કે મરમ, મારગ, વરસ, ધરમ, કરમ, મંતર, શરમ, પરમાણુ.

નોંધ—જ્યારે શબ્દનો અર્થ વ્યુત્પત્તિથી દૂર હોય છે અથવા બીજો આકાર પકડે છે ત્યારે આ નિયમ લાગુ પડતો નથી; જેમકે પરમાણુ, હરખ (નહિ કે હર્પ ઉપરથી હર્ખ).

નોંધ—કરમનો અર્થ જીવડું, તથા શરમનો અર્થ લજ્જા થાય છે.

(૫) લકાર-ળકાર—કેટલાક સાક્ષરોના મતે સંસ્કૃત શબ્દોને છેડે લકાર હોય તો ળકાર કરવો—જેમકે કાળ, કુળ, મૂળ, જળ, ફળ, સ્થળ, સરળ, બાળ, કલ્પેળ વગેરે. આપણા મતે બંને લકાર તથા ળકાર યોગ્ય છે. પરંતુ ફારસીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દોમાં ળકાર કરવો નહિ; જેમકે મહેલ, ફેલ પહેલ, બેહાલ, કબૂલ, દીલ, પૂલ આમ જોડણી કરવી; ળકાર કરવો નહિ.

નોંધ—ગાલ અને ગાળ શબ્દો જુદાજ છે તે યાદ રાખવું.

નોંધ—સામાસિક શબ્દોમાં આપણા મત પ્રમાણે લકાર કે ળકાર હોય શકે, જેમકે કળાભવન-કલાભવન, બાળબોધ—બાલબોધ, કલિદાસ-કાળિદાસ. પણ લ જ્યારે શબ્દની વચ્ચે આવે છે ત્યારે સંસ્કૃત જોડણીજ કાયમ રાખવી; જેમકે કલહ—નહિ કે કળહ.

(૬) ઇકાર તથા ઉકાર—ગુજરાતી ભાષા મોટે ભાગે અપભ્રંશ-માંથી ઉતરી આવેલી છે, તેમાં કહિં, તહિં, અહિં શબ્દો જડે છે. આ જોડણીને અનુસરીને દહિં, નહિં, લખીએ તો ચાલે. સંસ્કૃતમાં ન હિં આમ જોડણી છે; પણ ક્ષણિક સાક્ષરો “નહિ” તથા “નહી” લખે છે. પહેલી જોડણી સંસ્કૃત ઉપરથી છે, માટે દોષ કાઢી શકાય એમ નથી. કેટલીક વખતે “નહિ” શબ્દનો પાછલો ભાગ બહુજ ભાર સાથે નાકમાંથી બોલાય છે, માટે “નહી” જોડણી પણ અયોગ્ય નથી. આ જોડણી જ્યારે નકાર બહુજ જુરસાથી દર્શાવેલો હોય ત્યારે વાપરવી જોઈએ એમ દીશે છે.

મધુરતાનો નિયમ ધ્યાનમાં રાખીને હ્રસ્વ ઇકારાંત સંસ્કૃત વિશેષ નામોને દીર્ઘ લખવાં—જેમકે હરી, મણી, શાંતી, દીવાળી (દીપાવલિ ઉપરથી). નોંધ—અત્રે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત હોવા છતાં મધુરતાના નિયમને વધુ વળન આપ્યું છે તે સ્પષ્ટ છે.

જ્યારે એકાક્ષરી શબ્દ ઇકારાંત હોય, ત્યારે ઉપલાજ નિયમે ઇ દીર્ઘ રાખવી; જેમકે ઘી, છી, જી, પી, બી, રી (ઇંગ્રેજ ઉપરથી), શી વગેરે. એજ પ્રમાણે ચી, છી, જોડણી કરવી.

બે અથવા એથી વધુ અક્ષરવાળા શબ્દોમાં ઇકાર આવેલો હોય ત્યાં બહુધા મૃદુતાનો નિયમ લાગુ પાડી એવી રીતે જોડણી કરવી, કે જેથી બે લાંબા ઉચ્ચારવાળા અક્ષરો સાથે સાથે આવે નહિ; બીજી રીતે બોલીએ તો દીર્ઘ ઉચ્ચાર સાથે લઘુ તથા લઘુ સાથે દીર્ઘ ઉચ્ચાર આવે એવી ગોઠવણ કરવી. આ નિયમ સંસ્કૃતમાંથી પાઘરા ઉતરી આવેલા શબ્દોને લાગુ પાડવો નહિ.

નોંધ—અ, ઇ તથા ઉ ના ઉચ્ચાર હ્રસ્વ અથવા ટુંકા છે. આ, ઇ, ઊ, ઐ, ઔ ના ઉચ્ચારો દીર્ઘ અથવા લાંબા છે. પણ એ તથા એના ઉચ્ચારો લાંબા કરવા કે ટુંકા, તે દરેક શબ્દની બાબતમાં અનુલવથી માલૂમ પડે છે. જોડાક્ષરની આગળનો સ્વર લાંબો ગણવો. દાખલા :—કડી, કઠી, બીખ, શીખ, શિખા, મરી, મુજ, લીલું, પીળું, કાડી, ગોરી, ખોરી, ખેડી, સુધી, રીસ, ખેતી, હિંદ (=હિન્દ), સિંધ (=સિન્ધ), બુદ્ધિ, પુષ્ટિ, હિસ્સો, કિસ્સો, ગિલ્દિ, ખુલ્લું, પિત્તો, ચિત્ત, ચિત્તો.

નોંધ—રહિત, ચલિત, વિદિત, મિથુન આદિ શબ્દો સંસ્કૃત હોવાથી તેજ જોડણી કાયમ રાખવી.

નોંધ—રિવિઝન કમિટિએ કાડી, હીંડ, આમ જોડણી કરી છે; તેજ કારણ આ દીશે છે, કે એ શબ્દોના ઉચ્ચાર એ કટકામાં થાય છે; જેમકે કા—ડી, હીં—ડ. એજ પ્રમાણે મીડી, મૂડી, રૂઢી આમ જોડણી દોષ વિનાની ગણાય. મૂઠિ (અથવા મુઠ્ઠિ), રૂઢિ આ જોડણીઓ વ્યુત્પત્તિની નજદીકમાં હોવાથી તે સ્વીકારવી ઘટે છે.

નોંધ—ખાડી, ખાદી, માંદી, સાજ, લાજ, તાજ વગેરે શબ્દો નારીજનતિના હોવાથી વ્યાકરણના નિયમને સરસાઇ આપવામાં આવે છે; અથવા આ શબ્દો પણ એ કટકે વંચાય છે, એમ માનીએ તો મધુરતાનો નિયમ જળવાઇ રહે છે.

ત્રણ અક્ષરવાળા શબ્દોની જોડણી—રસીલો, બિલાડો, ખીચડી, ચીતળ, ગીરવી, પીપુડી, પડીકું, કીચંગ.

ચાર તથા વધુ અક્ષરવાળા શબ્દો—ખીસ્કોલી, શિખામણ, ચેતવણી, જળવણી, બિહામણું, રીઝવવું, ઠીકઠીક, કાકલુદી, ચકચકીત, ઝળઝળીત.

નોંધ—ઉપલા શબ્દો ત્રણ અક્ષરી હોય એમ વંચાય છે; આ પ્રમાણે :—ખીસ્કોલી, શિખામણ, ચેતવણી જળવણી, બિહામણું, રીઝવવું, ઠીકઠીક, કાકલુદી.

નોંધ—ચકચકીત, ઝળઝળીત, આ શબ્દો બન્ને શબ્દોના બન્યા હોય એમ દીશે છે. આ પ્રમાણે ચક-ચકીત, ઝળ-ઝળીત.

જે નિયમો આપણે ઇકારના સંબંધમાં કહ્યા છે તેજ ઉકારને પણ લાગુ પડે છે. પણ એકાક્ષરી ઉકારમાં અનુસ્વાર હોય તો તેને હ્રસ્વજ રાખવો; જેમકે

જૂ, જૂ, જૂ, રૂ, સૂ, હૂ, છૂ, યૂ.

એ અક્ષરવાળા શબ્દો—લિંબુ, બુંદ, લાડુ, કુવો, સુધી, સુતો, ખુણું, દૂધ, ધૂળ, ચૂક, ટુંકું, છુટી, જુવું, જૂદ, જુદું.

નોંધ—જ્યારે ઉકાર અનુસ્વાર સાથે આવે છે ત્યારે તેને દીર્ઘ બિ ગણવો.

એથી વધુ અક્ષરવાળા શબ્દો—જેકુત, તુરાસ, પૂજવું, ભૂગહું, મુનાસખ, ભૂટકાટ, વિસરાણુ.

(૭) દીર્ઘ ઇ હ્રસ્વ ક્યારે થાય છે—મૃદુતાના નિયમને લીધેજ શબ્દો મધ્યેના ઇકાર તથા ઉકાર જ્યારે તે શબ્દોમાં વિકાર થાય છે ત્યારે હ્રસ્વ બને છે—જેમકે પીલવું ઉપરથી પિલાવવું, પિલાય. પીવું—પિવાડવું. ખીલવું—ખિલવવું. ભૂલવું—ભુલાવવું, ભુલાય. સૂવું—સુવાડવું, સુવાય. શીખવું—શિખવવું, શિખાડવું, શિખાય (પણ શીખવ). મૂકવું—મુકાવવું, મુકાય, (પણ મૂક).

નોંધ—શિખવવુંમાં ખ નો ઉચ્ચાર ખ જોવો થાય છે, માટે આ જોડણી નિયમ વિરૂદ્ધ નથી. ખુદ વ્યુત્પત્તિ શિક્ષ—સિદ્ધ ઉપરથી આ ખીના સિદ્ધ થાય છે. આજ પ્રમાણે જે જે શબ્દોમાં અકારાંત અક્ષર 'કુ' કે 'ખો' લાય છે ત્યાં ફક્ત તેને વ્યંજન તરીકે ગણવો. આ નિયમને લીધેજ “ગૂજરાતી” શબ્દમાં ઉ હ્રસ્વ જોઈએ; કેમકે જ ખોડેલા જેવો ઉચ્ચારવામાં આવે છે; જોકે વ્યુત્પત્તિને આધારે જોડણી “ગૂજરાતી” થવી જોઈએ. અત્રે મૃદુતાના નિયમને વ્યુત્પત્તિ ઉપર સરસાઈ આપવામાં આવેલી છે.

(૮) ઇ તથા ઉ સાથે આ, ઉ, એ તથા ઓ આવે ત્યારે જોડણી કેમ કરવી ?

સવાલ આ છે કે નીચલા શબ્દોની જોડણીમાંથી કઈ પસંદ કરવી—
પીએ, પિયે કે પ્યે; કડીઓ, કડિયો કે કડયો; ખડીઓ, ખડિયો કે ખડયો; ગણીઓ, ગણિયા કે ગણ્યા, આવીઓ, આવિયા કે આવ્યા; છીએ, છિયે કે છ્યે; સુઓ, સુવો કે સ્વો; કરીએ, કરિયે કે કર્યે; લખીએ, લખિયે કે લખ્યે; ચોપડીઓ, ચોપડિયો કે ચોપડયો; જગાડીએ, જગાડિયે કે જગાડ્યે; બેસાડીઉં, બેસાડિયું કે બેસાડયું; પીરસીઓ, પીરસિયો કે પીરસ્યો; પખવાડીઉં, પખવાડિયું કે પખવાડયું;

જ્યારે શબ્દ નામ અથવા વિશેષણ હોય ત્યારે નીચલાં ઉદાહરણોને અનુસરીને જોડણી કરવી :—

કડિયો, ખડિયો, પખવાડિયું, હથિયાર, દરિયો, પિયર, સમોવડિયો, કોહોડિયો, વાણિયો, ગામડિયો, ઘડિયાળ, રમતિયાળ, દુઃખિયાર, રળિયાત.

જ્યારે ભૂતકાળ અથવા ભૂતકૃદંતના આકારો અથવા આસાર્થક ક્રિયાપદ આવે ત્યારે નીચે પ્રમાણે જોડણી કરવી :—

ગણ્યા, આળ્યા, ચોપડ્યો, દ્યો, લ્યો. એસાડ્યું, પીરસ્યો, કઢ્યાથી, વાપર્યામાં, લખ્યું વગેરે.

ક્રિયાપદના સાધારણ આકારોની જોડણી નીચે પ્રમાણે કરવી :—

છિયે અથવા છીએ, કરિયે અથવા કરીએ, જગાડિયે અથવા જગાડીએ, લખિયે અથવા લખીએ, બોલિયે અથવા બોલીએ.

ઇકારાંત તથા ઉકારાંત નામોનાં બહુવચન કરતી વેળાએ મૃદુતાના નિયમને બાળુએ મેળવો પડે છે. જેમકે :—

શીઓ, કવિઓ, ચોપડીઓ, શેરડીઓ, દિવાળીઓ, કડીઓ, વ્યભિચારીઓ, કારભારીઓ, જૂઓ.

નોંધ—દિવાળીઓ, દિવાળીનું બહુવચન છે.

નોંધ—દારૂસી શબ્દોમાં તેઓનો ઉચ્ચાર કિંચિત્ અંશે ભળવી રાખવા નીચે પ્રમાણે જોડણી કરવી :—દુનિયા, દરિયો, હોશિયાર, વાહિયાત. એજ પ્રમાણે “લોહિયાર” જોડણી પણ ચાલી શકે.

(૯) અદ્યપ્રાણ તથા મહાપ્રાણ વ્યંજનો—એ મહાપ્રાણ વ્યંજનો સાથે આવે તો પહેલો અદ્યપ્રાણ તથા બીજો મહાપ્રાણ કરવો. બીજા બોલોમાં બોલીએ તો એવડાયલા ખ, ધ, છ, ઝ, ઙ, દ, ઘ, થ, ધ, ક, ભ, ને કખ, ગ્ઘ, ઝઙ. જ્ઞ. ઢ, ઢ, ત્થ, ઢ્ઢ, પ્ક, ખ્લ. આમ લખવા. જેમકે :—

દક્ષણ, ચિક્ષણ, ચોક્ષુ, ચોક્ષાઈ, તિક્ષુ, ખક્ષો, વ્રક્ષો. ઇચ્છા, અચ્છેર, મચ્છર. ગુચ્છો, મચ્છી, કચ્છી પરચમ, આચ્છાદન, આચ્છવ, મ્લેચ્છ.

ઉર્જત (સંસ્કૃત ઉચ્ચ ધાતુ ઉપરથી).

અર્કો, અર્કવીશ. વિર્કલ, મર્કો, મુર્કિ, જર્કો, ચિર્કિ, બુર્કો, ભુર્કો. પત્થર, કત્થિલ, જત્થો, ઉત્થાપન, હત્થિદાંત, યુદ્ધ, ચોદ્ધો, ભુદ્ધિ, શુદ્ધિ, સિદ્ધ, પ્રસિદ્ધ, રિદ્ધ, વૃદ્ધિ, વૃદ્ધ, પદ્ધતિ. ઉદ્ધાર, ઉદ્ધન, અદ્ધર, ચોદ્ધો, સુદ્ધો, વિરુદ્ધ.

ડીકસ, ડીકલ, નીકટ. જખ્મો. મોખ્મો, ધખ્મો, ટખ્મુ.

(૧૦) વ્યંજનાન્ત શબ્દો—જે શબ્દોને છેડે વ્યંજન હોય તેને અ પ્રત્યય લગાડી વિભક્તિનાં રૂપો આપીએ તો ચાલે. જેમકે :—

અકસ્માતથી, જગતમાં, વિદ્વાનનું, ભાગ્યવાનને, મહાન, શક્તિમાન, વિક્રમ સંવનમાં.

નોંધ—અર્થાત્, સાક્ષાત્ કાર્યવસાત્,* અકસ્માત્,* કદાચિત્ વગેરે ક્રિયાવિશેષણ હોવાથી વ્યંજન કાયમ રાખવું.

(૧૧) અનુસ્વાર તથા અનુનાસિક શબ્દો—સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે જોડણી જેમ અને તેમ ટુંકી કરવી, પરંતુ મદ્દતા, અર્થ કે રૂઢિને ભોગે નહિ. સંસ્કૃત જોડણીનો નિયમ ગુજરાતીને લાગુ પાડવાની જરૂર નથી.† જેમકે :—

અંક—નહિ કે અંકું, અંગ—નહિ કે અંગ્, આંજવું—નહિ કે આજ્જવું, ઘંટ—નહિ કે ઘણ્ટ, જંપ—નહિ કે જમ્પ.

નોંધ—અનુનાસિક અક્ષરોથી જોડણી લાંબી થાય છે. પાંચ, કાણ્ડલો, બાન્ધો, ચાન્દુ વગેરે જોડણી ઇચ્છવા ભેગ નથી એ તો સ્પષ્ટ છે.

અજ, પ્રસજ, ઉત્પજ, ખિજ, લિજ આદિ શબ્દોમાં અનુસ્વાર લખીએ તો રૂઢિ વિરૂદ્ધ ગણાય. સંસ્કૃતમાં પણ આજ જોડણીઓ છે. એજ પ્રમાણે હુજર, કિજર, સન્મુખ, સન્માર્ગ, ઉન્માદ, સન્મતિ (=સારી મતિ) આમ જોડણી કરવી; સળખ કે સહ, ઉદ્ માના દ નો ન થાય છે. સંમતિ શબ્દનો અર્થ ઐક્યતા થાય છે.

ઉંમર, કિંમત, હિંમત, મંમત, વગેરેમાં અનુસ્વારને બદલે મ ચાલે. પણ જોડણી લાંબી થવાનો દોષ રહે છે.

(૧૨) ઇ, ર, ડ, ળ નો યકાર—કેટલાક હિંદુઓ દોયડી, ભોયડી, ઓવાયણું, પાયણું આમ બોલે છે તથા લખે છે. પણ ખરી જોડણી તો દોરડી, બોરડી, ઓવારણું, પારણું આમ છે.

દેયડી, ખાંયણી ને બદલે દેડી, ખાંડણી આમ લખવું નેહએ છે. દયણું, ગયણું આ શબ્દો ખોટા છે. ખરી જોડણી દળણું, ગળણું આમ છે. બાયડો, બાયડી, બાયલો, પ્રાયડો, કાયડો, પાયજામો, પાયતખ્ત, પાયલી, પાયમાલ, બોય, ડાયડો, રાયતું વગેરે શબ્દોમાં ય ને બદલે ઇકાર વાપરવો નહિ.

નોંધ—બોય (=સુગંધ) ને બદલે બોઇ લખીએ તો એક જાતની મચ્છીનું નામ બને છે. ઘણાક લોકો પણણી, બણણી, ગણણી, ખાણણી,

* જુવો ઇ. સૂ. દેસાઈ દ્વારા “દિલ્લીપર હલ્લો” પા. ૧૨-૧૪.

† ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે નેમેલી કમિટિના રિપોર્ટ પ્રમાણે અસ્પૃશ્ય નાસિક્ય (ઉદા. વંશ) અને ધ્વનિસ્પ નાસિક્ય (ઉદા. કંઈ, કાંતવું) ઉચ્ચારો અનુસ્વારથી દર્શાવવા. અને સ્પૃશ્ય નાસિક્ય ઉચ્ચાર માટે અનુસ્વાર અને અનુનાસિકનો વિકલ્પ રાખવો. ઉદા. અંત=અન્ત, કંપ=કમ્પ.

આણ્ણી, કોડો, ધડો, ખડો, હડો, વગેરે બોલે છે તથા લખે છે. આ શબ્દો પરણી, બરણી, ગળણી, ખાંડણી, ચાળણી, કોરડો, ધરડો, હરડો, આમ લખવા જોઈએ.

(૧૩) ફારસી, અરબી, અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત શબ્દો—પરભાષાના શબ્દોની જોડણી લાંબા વખતથી રૂઢિમાં આવી હોય તે માન્ય રાખવી. જેમકે :—

ગેર (ગૈર નહિ, જો કે તે ખરો ફારસી ઉચ્ચાર છે); કૈલ (કૈલ નહિ); ગૌર (ગૌર નહિ); આરોઆર (અહારોઆહાર નહિ); રૈએ (રીઝેહ નહિ); કાવો (કહ્વણ નહિ); બરફ (બર્ફ નહિ); ખુર્દો (ખુર્દો નહિ); નખરાં (નખરેહ નહિ); દસ્કત (દસ્તખત નહિ); ખખરદાર (ખખદાર નહિ); કસર (કસ નહિ); તામે (તામહ નહિ); ધજનેર (એન્જિનિયર નહિ); સોજર (સોલજર નહિ); કોખીજ (કંખેજ નહિ); પાટલૂન (પેટેલૂન નહિ); પલટન (પટાલ્યન નહિ); માગસર (માર્ગ-શીર્ષ નહિ); ફાગણ (ફાલ્ગુણ નહિ); ભાદરવો (ભાદ્રપદ નહિ); પહોર (પ્રહર નહિ); કુવો (કૂપ નહિ); કાંકરો (કંકર નહિ); વાંસ (વંશ નહિ); તરસ (તૃષા નહિ).

નોંધ—વર્ષ-વરસ, ક્ષેત્ર-ખેતર, નક્ષત્ર-નખેતર, આમ બંને જોડણીઓ ખરી છે. કેટલાક હિંદુઓ ખખડદાર, તીરંબાજ આમ લખે છે (જુઓ અંધેરી નગરીનો ગર્વવસેન પા. ૧૧૫), પણ ખરી જોડણી ખખરદાર, તીરંદાજ છે.

(૧૪) સામાસિક શબ્દો—સામાસિક શબ્દોમાં મૂળ શબ્દોની જોડણી કાયમ રાખવી. જેમકે ભાજખાઉ, ભાજપાલો, રાજનામું, મહેતા-ગીરી, પૃથ્વીનાથ, પાણીદાર, ગાડીધોડો.

નોંધ—૭ મા નિયમ પ્રમાણે ઉપલા દૃષ્ટાન્તોમાં ઈ હ્રસ્વ જોઈએ, પણ તે નિયમ સામાસિક શબ્દોને લાગુ પડતો નથી.

કેટલીક વખતે મૃદુતાનો નિયમ જળવવા છુટા શબ્દોને જોડી તેમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવો પડે છે—જેમકે આ ચીજ મને ગમતી ન હતી, અથવા આ ચીજ મને નહોતી ગમતી. કેટલાક લેખકો નહોતી લખે છે તે ઠીક દીસતું નથી.

(૧૫) યકાર-જકાર—સંસ્કૃત શબ્દોની શરૂઆતનો યકાર મોટે ભાગે જકારમાં બદલાય છે. સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી બંને જોડણીઓ સામાન્ય રીતે વપરાય છે. જેમ કે :—

યવ-જવ, યમ-જમ, યાત્રા-જાત્રા, યજ્ઞ-જજ્ઞ, યુગ-જુગ, યોગ-જોગ, યોજન-જોજન, યોદ્ધા-જોદ્ધા, યુક્તિ-જુક્તિ, યમુના=જમના; કાય (પ્રા. કજ્જ)=કાજ; યત્ (પ્રા. જમ્)=જેમ; બજ્જ (પ્રા.)=બાજ.

(૧૬) કેટલીક વખતે સંસ્કૃત ક્રિયાવિશેષણને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે; દાખલા :—

અત્રે,* અવશ્યે, શીઘ્ર† વગેરે. સંસ્કૃત શબ્દો અત્ર, અવશ્યં, શીઘ્રં છે તેને બદલે અત્ર, અવશ્ય, શીઘ્ર લખીએ તો તે જોડણી પણ ચાલી શકે.

(૧૭) ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે નેમેલી જોડણી કમિટિના રિપોર્ટમાં કહ્યું છે તેમ તત્સમ ને તદ્ભવ બંને રૂપોને સ્વીકારવાં જોઈએ છે. જેમ કે :—

કહણ-કહિન, અચરજ-આશ્ચર્ય, સિપાઈ-સિપાલી, શણગારેલા—શૃંગારેલા.†

* “તમે અગત્યના કામ માટે અત્રે જોકા છો” (ઇ. સ્. દેસાઈ-ગંગા પા. ૩૫).

† નારાયણ હેમચંદ્રે “યથાવિધિથી,” “યથાસમયે” વગેરે જોડણી વાપરી છે (બરતપ્રબા પા. ૧૦, ૧૨).

‡ ઉપલુન્ગ પુસ્તક પા. ૨૬, ૪૭.

